

valóság

A TARTALOMBÓL

Magyar Beck István: Közelkép feladatainkról

Csath Magdolna: Merre tovább: fenntartható fejlődés vagy növekedés?

SZÁZADOK

Szigetvári Krisztián: A spanyol értelmiség szerepe Primo de Rivera diktatúrájának idején (2. rész)

MŰHELY

Mújdricza Ferenc: A halál viselete – halálfélelem és társadalmi deviencia

Farkas V. Péter: De facto és de jure árfolyamrendszerek

KITEKINTŐ

Kőhegyi Bence: Önvédelem, elrettentés vagy államilag támogatott terrorizmus: a 2006-os libanoni háború

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Katalin: Kizökkent elmék

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
0

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2010. október; LIII. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Egri Nyomda Kft.
Felelős vezető
Kopka Viktor
ügyvezető igazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:

Nemzeti Kulturális Alap,
Oktatási és Kulturális
Minisztérium.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

A projekt az Európai Unió
támogatásával, az Európai
Szociális Alap
társfinanszírozásával
valósul meg.

Új Magyarország
FEJLESZÉSI TERV

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Kapronczay Károly
Loppert Csaba
Loppert Dániel

Közelkép feladatainkról

(*Előszó*) Furcsa dolog egy olyan – rendszerváltással fölérő – fordulat után írni, amely erős elszánással igyekszik egyensúlyba hozni korunk bomlásnak indult és egymásnak rohanó tendenciáit. Ilyenkor még a szakirodalom is általában elhallgat és vár addig, ameddig az idő megéri a hozzászólásra. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy ha nem folytatjuk fölfelé menet is az írást – legalább a stratégiai teendők szintjén – akkor a változásokhoz vezető gyakorlati lendület kimerülhet a még adminisztratív szempontból is igényes részleteiben és nem jut el missziójának pontosabb megfogalmazásáig. Mondjuk úgy, a dombok sokasága eltakarja a hegyet. Igaz, e megfogalmazást a jelen tanulmány sem ígérheti. Viszont a gondolkodás – a pszichológus N. R. F. Mayer szerint – legfontosabb elemét vagy dimenzióját, az irányt, talán vázolni képes (Mayer, 1930, 1931, 1933, 1945). Ha ugyanezt az irányt nem, mint mozgást szabályozó horizontot, hanem mint elérendő dolgot szeretnénk kifejezni, a lehetséges megoldások halmazának megjelölése volna az alkalmasabb út. Ismétlem, nem a részletekbe menő gyakorlati teendőket, hanem korunk globális problémáit kívánjuk fölvázolni.

Ezt a „globális” kifejezést a jelen sorok írója az olvasóval együtt már régen megtunta. Azonban a használata elkerülhetetlen, mert az a kultúra, amelyben élünk – az Euro-atlanti kultúra, vagy inkább civilizáció – egyfolytában a maga képére igyekszik formálni a világot. Miközben *nem csak a többi kultúrának, hanem önmagának sem ismeri a közvetlen – ma érvényes - gyökereit*. Ezért – a közgazdaság nyelvén szólva – sem a világban rá vonatkozó keresletet, sem önmaga kulturális kínálatát nem ismeri eléggé. A meghirdetett globalizáció mint vállalkozás tehát elképesztően laikus. Ebből adódik ama ellentmondás, miszerint egy közgazdasági bűvöletben élő civilizáció nem szűnik meg erőszakos katonai eszközökkel hódítani a világot. Igaz, minekutána az ellenségeit igencsak korlátozott gyalogsági haderővel szállja meg, amit tesz, az nem békéhez, hanem a legjobb esetben is csak instabilitáshoz vezet. ***Olyannyira, hogy hovatovább nem sikertelen háborús kísérletekről, inkább tervezetten működő fegyverpiacokról kellene beszélnünk, és vizsgálni, mi módon építhetők ki eme piacok? És milyen áron milyen bevételeket hoznak?*** Az olvasó feltehetően már érzi, hogy itt nem a már közhelyszerűen ismételtgetett ógörög hagyományokról és keresztény örökségről lesz szó. Időközben ugyanis valami más jelent meg a testi és lelki hősi múlt helyén, de – legalábbis eleinte – természetesen az elődök kurázsijából táplálkozva. Mindazonáltal maradjunk jóhiszeműek és higgyünk az Euro-atlanti kultúra missziójában. Ehhez viszont arra van szükség, hogy leássunk a jelenben érvényesülő elméleti, gyakorlati és pszichológiai alapokig és megvizsgáljuk, van-e ránk ebben a kiadásban is szüksége a világnak? Vagy az, amit képviselünk, már nem feltétlenül elfogadható az emberiség többsége számára, és Huntingtonnak van igaza, aki szerint káprázatos teljesítményeink csupán a mi civilizációnkban ragyognak (Huntington, 2002)? És, ha valóban demokraták vagyunk, el kell fogadnunk az elutasítást is, ha ezt az emberiség többsége megszavazza.

(*Történelmünk madártávlatból*) Ahogy az egész emberiség története, úgy a miénk is, neveléses – de a mi szempontunkból érvényes és releváns – leegyszerűsítéssel három nagy lépésre osztható. Igaz, **az emberré válás** – ami igen hosszú szakasz volt – az írás megjelenéséig hivatalosan még nem történelem. Kár! Ugyanis mi már a mai értelemben vett írás előtt is írtunk, csak éppen egészen más jelrendszerekkel. Nem igaz, hogy bennünket csupán a mai értelemben vett „körmölés” tett evolúciót meghaladó és alkotó történelmiséget kiérdemlő emberré! Hiszen ennek az írásnak a történelemalkotó szerepe csakis e téves, de általunk itt vitatott kritériummal fogadható el.

Az ember már akkor is ember volt, amikor táncsal, zenei hanggal, fába vésett képírással stb. dolgozott alkalmatlanná (junk) vált génjeinek (Watson és Berry, 2003) külső pótlásán. Ebben az összefüggésben helyes volna a virtuális gének kialakításáról beszélni. Amiről azonban az emberlétre készülő – de indulataiban csak a túlélésért küszködő – primátus természetesen mit sem tudhatott. **Amikor a kultúra kerül szóba, lényegében ezekről a virtuális génekről szólunk, amelyekre a – jól funkcionáló biológiai gének hiányában – evolúciós halálra ítélt, mert a szavannai viszonyokhoz időben alkalmazkodni nem tudó – emberiség rászorult. Az emberlét és a történelem nem a mai értelemben vett írással, hanem a virtuális géneket megalkotó kreativitással kezdődött.** Az emberré válás ezen korszakát akár a tudás első, információs társadalmának is elnevezhetnők.

Most és itt egy lényegesnek tűnő megkülönböztetés lehetősége kínálja föl magát. Már itt jelezzük, hogy az alábbi megkülönböztetéssel nem kívánjuk a kultúra és a civilizáció amúgy is bonyolult problémáját tovább bonyolítani. Inkább a kérdés leegyszerűsítésén dolgozunk. **Ugyanis amíg az ember jelekkel és azokból épített programokkal sietett önmaga segítségére, ugyanakkor a kultúráján is munkálkodott. Miközben e jelek révén valós tárgyakat: házakat, termelési eszközöket, ruházatot termelt, azok között a civilizációját alkotta meg. A civilizáció külső testvázlatunk továbbépítése. Úgy is kifejezhetjük magunkat, hogy amíg a kultúra génjeink pótlása virtuális génekkel, addig a civilizáció virtuális génjeink munkájának eredményeit összegzi.** De már olyan nívón, ami lehetővé teszi az emberiség elterjedését a földön és vízen, a magaslatokon és a lapályokon, északon és délen, erdőben és a szavannákon, és így tovább. A biológiai gének biológiai úton öröklődnek, a virtuális gének ellenben tanulással szerezhetők meg, és kreativitással fejleszthetők tovább. Ebből érthető az emberi tanulás fontossága és korlátozásának életünkre nézve végzetes hatása. **Aki működő iskolákat szüntet meg, vagy ennek ellenkezőjét csinálja, amikor a tanárt zsákmányolja ki, és így teszi őt lélektelenül ismétlő gramofonná, és mindezt profitszerzés céljából teszi – az az emberiség elvetemült ellensége.**

A második nagy történelmi periódus az **agrárium szakasza volt**. Ezt már a kész ember csinálta. Jóllehet már a halászat, a vadászat és a gyűjtögetés is emberi szervezkedés eredménye. Csak ott nagy szerepet játszott az állatnak az – ember első tanítójának – utánzása (totemizmus). A letelepedett mezőgazdaságban és állattenyésztésben nem az ember vándorol, hanem mintegy a „földet forgatja” maga alatt, az úgynevezett vetésforgókkal. Egy-egy földdarabot időnként visszaad a természetes evolúciónak, hogy utána visszavegye. Ezzel nem csak az ugaron hagyott földrészt gazdagodik, hanem az ember is ünnepel, pszichoanalitikus motivációjával megismételve a termőföld munkába vételének, megszelídítésének diadalmas ősi praxisát. Nem hasonló tevékenységet végez-e Észak-Írországból évente a protestáns angolok Orániai Rendje? Csakhogy agresszív felvonulásaikkal ők nem nyerik el a békére törekvő emberek szimpátiáját. Itt továbbá

megjegyezhetjük – bár a cikkünk mondandójához szorosan nem tartozik –, hogy az eurázsiai nomád népek, mint például a mongolok, kunok, hunok, csupán ezt az ősi, letelepedés előtti vándorló életformát hozták vissza. Amiben az innováció csupán annyi volt, hogy ők nem az őstermészetet dézsmálták meg és pusztították, bizony kegyetlenül, mint a látszólag békés gyűjtögetők (Ridley, 1997), hanem a mesterséges kultúrákat és a civilizációkat. Terminológiánk szerint: a virtuális géneket és azok működésének eredményeit. Az efféle háborúk inherensen rasszista jellege abban a szomorú sejtésben rejlik, miszerint a kultúrák és a civilizációk nem felületes képződmények, hanem az emberiséget a virtuális gének szintjén megosztó, mert a biológiai minőségünkbe is mélyen beépülő tényezők.

A harmadik nagyformátumú periódusban az eredetileg a mezőgazdasághoz kötött *használati tárgyak* készítését kezdik önálló szakmákká fejleszteni, amivel tökéletesítik is ezeket. Legalábbis egy ideig, amíg a kézművesség tart. *A nagy fordulat, amely a főntiek után visszafelé is bekövetkezik az összes, itt felsorolt területen, a használati tárgyak iparosítása – tömegtermelése. Az iparosítás talán legfontosabb tulajdonsága, hogy általa nem „konkrét megrendelők” részére készítik a cipőket, a ruhákat, a nyergeket, hanem egyszerűen csak készítik, számolva a nyereséggel és a veszteséggel egyaránt.* Címzett a konkrét piac. Mármost, mivel az emberiség normális állapota a kezdetek óta a szűkösség volt – főként a használati tárgyak tekintetében – a vaktában zajló ipari termelés igen sokáig kiugró sikerre számíthatott. Az iparnak volt tehát ideje a sematizmusok kialakítására, a gépek tervezésére, a tömeggyártás megszervezésére, a standard árak kiszabására. Az ipari forradalom az industrializmus diadalmenete volt, amennyiben több évszázadon keresztül verte az emberek fejébe a méretgazdaságosság előnyeit, szemben az emberre inkább jellemző választékgazdaságossággal.

Nem csoda, ha korunkra, a XXI. század elejére az ipari forradalom betört az *agráriumba*. Sőt, szinte teljesen átalakította azt. Kevés szó esik arról a minőségromlásról, amelyet a kézműves termékek elszenvedtek a tömeggyártás megjelenésével. Ennek egyik oka talán az a szegénység és nyomor volt, amely jellemezte a szóban forgó tömeggyártás első fogyasztóit, akiknek még annyi sem jutott előtte. De most, amikor tömegesen válunk az agráripár szenvedő alanyaivá, visszamenőleg elképzelhetjük, mi történt a gépek első forradalmában. Nagy-Britannia, ahol e folyamat elkezdődött, hozzáférhető áron forgalmazta sablonos termékeit szerte a világban. Így nyert mind újabb és újabb piacokat, lehengerelve különféle őslakosságok kézműiparait. Később ezen az úton tört ki a nemzetközi piacra Japán (Germanus, 1984), majd Kína.

Az olcsó és rossz árú a mindig többséget alkotó szegények piacait célozták. Aztán éppen úgy, ahogy az angolok a világpiacon aratott győzelmeik után emelték gyártmányaik minőségét, a japánok is erre az útra tértek néhány évtized múlva, amit a mai közgazdaságra – mint utóbb kimutatjuk, nem véletlenül – jellemző teológiai nyelvezettel japán *gazdasági csodának* neveztek el. Ha marad e nyelvezet, percekben belül nyakunkon lesz a kínai „gazdasági csoda”. Holott csupán az angol modell sikeres utánzásairól van szó. Vagy talán az industrializmus terjedésének törvényszerű módjáról?

Az industrializmus térhódítása az előző értelemben sem állt le. Legújabb áldozatai *a tudás és az információ*. Nyelvi neologizmusok jelzik pusztításának nyomait: tudásipar, kórházüzem, kutatási nagyüzem és így tovább. Ennek természetesen előzményei is voltak a XIX. században. Verdi például bár szorosan együttműködött a párizsi operaházakkal, szenvedett nagyüzemi gyakorlatuktól és légkörüktől (Sheean, 1959). Utóbb – éles kulturális versenyben az önerőből élre törő Osztrák-Magyar Monarchiával

– Franciaország egyetemes ágazattá alakította a művészet *brain drain*jét. Nem is mindig élvonalbeli külföldi művészek fölvásárlásával. Az agyelszívást (*brain drain*) a tudomány területén az USA tökéletesítette. Jóllehet ennek – szemben a francia mohósággal – „természetes” okai is bőven adódtak. Főként a világháborúk alatt, között és után. Nagy-Britannia, ahonnan az USA a legtöbb agyat elszívta, az agy-piaci cserék kölcsönösségével próbált védekezni (Chorofas, 1968). E könyvből megtudtuk, hogy állítólag az első jelentősebb és tudatos *brain-drain* az alexandriai könyvtár gyakorolta. Főként athéni koponyákat vett célba. Jóllehet e gyakorlat – ha nem is szervezeten és tömegesen, hanem spontánul, de – feltehetőleg mindig zajlott.

(*A totális industrializálás mélyebb hatása az életre és a tudományra*) A totálissá váló industrializálás mindenütt bevezeti a tömegességet és a sematizmust: **a kézművészségben, a mezőgazdaságban és az intellektuális életben**. A sematizmus viszont éles ellentétben áll a művészi és a tudományos értékekkel. Ugyanis mind a művész, mind a kutató egyedi teljesítményre törekszik, amellyel mintegy átlépi a korra jellemző közhelyszerűségeket, és új sztenderdeket épít föl. Az újdonság utóbb elterjed, elméletében közhelyszerűvé, tárgyyszerűségében pedig sablonossá válik, amivel unalmat (boredom), monotóniát idézhet elő nem csak a termelés, hanem a fogyasztás síkján is (Scitovsky, 1989). Igaz, hogy az új technológiák képesek egyedi – azaz egymástól különböző – termékek előállítására a gépek megfelelő beállításával, programozásával. Ámde ezzel inkább a sajátosnak csak az illúzióját keltik, valójában semmit sem üzennek általa. A gépi úton előállított egyediség tartalmatlan és értelmetlen. A kézművességnél viszont nem programozott, hanem – sematikus termékél esetén – a kézműves valódi hibázásán alapul. Ebből kifolyólag mondanivalója van. A téves cselekedetek tudattalan tartalmainak lehetőségét még Sigmund Freud fedezte, tárta föl, és tanulmányozta (Freud, é. n.).

Természetesen egyedül az ember nem csak a hibái révén követ el. A kézművészségben is jelen van a művészi érzék és a logikus terv. Kurdi János például remek kis tanulmányában mutat be nekünk egy kézműipari alkotást, amely világosan láttatja, hogy **a kézműipar nem halt bele az ipari forradalomba** (Kurdi, 2010). Kurdi dolgozata egy XIX. század végén – egyszerű földműves által – alkotott, iparművészeti értékkel rendelkező széklet elemzést, melynek jótékony pszicho-biológiai hatását a benne ülőre maga Török Szilveszter, a magyar természetgyógyászat atyja mutatta ki. Különböző több civil szervezet szorgalmazza a kézműipar fölélesztését, ami tanulmányunk végső következtetéseire nézve határozottan kedvező fejlemény.

Nem újdonság, hogy az egyszerű tömegtermelésben az emberre mind kevesebb szükség van. Hiszen a technológiai fejlesztés fő iránya egyre specializáltabb gépeket állít elő. Mármost az ember azért marad le a méretgazdaságos gép mögött, mert a természete szerint nem tud vakon ismételni. A hajszájra egymáshoz hasonló termékek előállításának megtanulása emberfölköti feladat. Jogunk van feltételezni, hogy az ember, természete szerint spontánul és öntudatlanul lép át a gépesített iparban széles körben alkalmazott méretgazdaságosságtól az ugyanott csak elvétve használt választékgazdaságosságra. Amivel azonban növeli a termék hibáinak számát és ezzel valódi szemantikai gazdagságát. Néha akár az eredeti cél, a termék használhatóságának a rovására is (talán így lépett ki a tiszta művészet az iparművészetből). Az industrializmus a selejt kategóriáját használja a méretgazdaságosságról a választékgazdaságosságra áttérő ember eredményeinek megjelölésére, és éles harcot hirdet ellene. Egyik tunéziai utamon nevezetes vázákat volt módomban látni az észak-afrikai ország egy múzeumában. E vázák olyan-

nyira híresek voltak, hogy ügyeskedő kereskedők megpróbálkoztak a hamisításukkal. A múzeum vezetősége ezek egy részét is begyűjtötte és a valódi műkincsekkel szemben állította föl. E szerencsés ötlettel világossá vált a különbség az eredeti és a hamisított között. A hamisítók mohóságukban fejlettebb technikával dolgoztak, következőképpen a hamisítványok formája hibátlan lett. De a mondanivalójuk – szegényesebb.

Az ipariális eszközök mérhetetlen gyarapodást idéztek elő **a mezőgazdasági és állattenyésztési ágazatban is**. Ugyanakkor mérhetetlenül lerontották e termékeket, és nem csak ízük szempontjából. A mezőgazdaság iparosítása éppúgy tönkretette a kispaszti réteget, mint a kézművesség nagyüzemesítése a munkásságot. E tény főként a valaha mezőgazdasági országokban szembetűnő, ahol az egyszerre termelő és termékeit élvező – tehát a minőségellenőrzést is végző – kispaszti rétegek valamelyest vegetálnak még, de – egyelőre még élő szakmai hozzáértésüknek hála – ítélnék is.

Az agrárium iparosítása a talajt sem kímélte. A kalocsai Tomori Pál Főiskolán ez évben kezdeményezett Tomori Esték keretein belül egy amerikai (USA) egyetemi tanár, Salvatore Engel-Di Mauro – nota bene ékes magyar nyelven – tartott érdekes előadást a magyar termőtalaj pusztulásának okairól (Salvatore Engel-Di Mauro, 2010). Ez az előadás tette a szememben világossá, hogy miért kényszerült Kádár János a magyar mezőgazdaság sürgős kollektivizálására és nagyüzemesítésére a múlt század hatvanas éveiben. Mauro professzor nem fejezte ki szimpátiáját Kádár János iránt, de a nyugati pénzügyi manőverek híveinek a táborát sem növelte hallgatósága körében. Nos, a magyar mezőgazdaság nagyformátumú iparosítása az ország nyugati eladósodásával/eladósításával indult, ahol a kamatok sem bizonyultak stabilnak. Magyarország egyetlen konvertibilis értékét, amellyel ez az ország a tartozását fizetni tudta, a mezőgazdaság és az állattenyésztés szolgáltatta. E termékeket pedig csak igazi ipari iparkodással – azaz a mezőgazdasági termékek növekvő, tömeges előállításával – lehetett sokasítani. Ehhez rengeteg kemikália és fölhasználásukhoz szükséges ipari berendezések kellettek. Valamint akkora parcellák, ahol a gépsorok akadály nélkül fölvonulhattak. A kemikáliák, a gépsorok és az ugrásszerűen megnőtt hozamok, így együtt, kimerítették a Kárpát-medence elpusztíthatatlannak vélt talaját. Olyannyira, hogy – egy kérdésre válaszolva – előadónk elmondta: a magyar mezőgazdaság – reméljük csak átmeneti – összeomlása, a megművelt területek csökkenése a rendszerváltás után a magyar talaj javára vált. Ha az ország időközben nem alakul át az Európai Unió egyik féltitkos szemétkerakodó telepévé – tehetjük hozzá – részben a vetésforgóknál ismert és alkalmazott ugarrá válhatott volna, amelyik talán még a globális éghajlati változásokhoz is jobban igazodó flórát és faunát alakít ki magának.

Mindazonáltal korunk a biotermékek és az iparosuló mezőgazdaság termékeinek küzdelme szellemében bontakozik ki. A játék többséyes. Közben hasonló háború aligha tud kirombanni az eredeti ipar síkján, ahol mára multinacionális kolosszusok uralkodnak és stratégiai tartozásaikkal is fojtogatják kis- és középvállalkozói beszállítóikat. **Dúlni kezdett ellenben a tudás és az információ síkján, ahol viszont az iparosítás éppen csak elkezdődött**, és vele megindult a szellemi munka és termékeinek elértéktelenedése. A tudás és az információ iparosítását tudományos forradalomnak nevezik (Chorofas, *ibid.*). A társadalmat meg újabban már csak információsnak. Ez – egy, a virtuális génekre vonatkozó fenti megjegyzésünk szellemében – már a második tudás és információs társadalom lenne az emberiség történelmében. De próbáljunk valamelyes rendet teremteni ebben a most kibontakozó fogalmi zürzavarban! Először is a tudás és az információ távolról sem azonos fogalmak. A tudást igazságával definiáljuk, az infor-

mációt rendezetlenséget-csökkenítő hatásával. Napjainkra mind a tudás, mind az információ mérhető. Még ha részlegesen is. Leginkább a nem teljes indukción alapuló empirikus igazság mértéke ragadható meg statisztikai mutatókkal. Erre vonatkozik egyebek között a „szignifikáns” fogalma (szemantikai igazság). Az információt ugyanakkor az entrópia, a rendezetlenség képletének negatív változatával tudjuk mérni.

Alig vagy egyáltalán nem mérhető a tudás koherenciájának foka, amit leginkább talán a rangsorkálák – esetleg a magasabb rendű mérések rangsorokként kezelésének – esetében vagyunk képesek megragadni matematikailag (szintaktikai igazság). Ugyancsak nem megbízható az öszinteség mérése sem (pragmatikai igazság) a jelenlegi hazugság-gépekkel. Az információ mérését – legalábbis elvileg – az teszi nehezzé, hogy először a rendezetlenség fokát kell megállapítani, majd megszüntetni azt a mérésre kiválasztott információval. Ki vállalkozik ebben a fölfordulásban ilyen, misszióval fölértő kutatói szerepre? Hogyan változott a tudás és az információ társadalmának eredeti célja pusztán információs társadalommá? Legalább két okra mutathatunk rá, de csak: mint feltevésre. Először *az igazság fogalmát hozták rossz hírbe, amivel a tudás fogalma voltaképpen megszűnt és most csak – mint nyelvi kísérlet – tengeti az asztrális testek szomorú életét.* A kiüresedett helyre könnyű volt betenni az információ fogalmát. És hatalmi szempontból érdemes is, hiszen a rendezőerőhöz nem kell kielégíteni igazságkritériumokat. Az információ lehet hamis és mégis rendezésre képes (ideológiai). A tudás és az információ két kifejezését ma egyszerűen összemossák. Mintha az információ a tudást is jelentené. Mindez nem változtat azon, hogy az igazság létezik. Amikor egyetemi hallgatóim az igazsággal kapcsolatos körmönfont filozófiai kételyek hatásai alá kerülnek, általában egyszerű példákkal gyógyítom őket. Például megkérdem, igaz-e, hogy ebben a teremben – ahol éppen gyakorlom az elavulttá nyilvánított katedrai oktatást – ülünk-e, vagy netalántán lebegünk a légben? Ha ezzel az elemi gyakorlattal végeztünk, rátérhetünk néhány tudományos felismerésre, mint például a heliocentrikus világkép. Végül ezen az ösvényen haladva jutunk el odáig, hogy az igazság definíciója mára nagyrészt megoldott probléma. Történelmi eredmény, amelyet éppen úgy őrizni kell, mint a vízvezeték- és csatornarendszereket.

Ami nem jelenti, hogy abba kell hagyni a fejlesztését. Miként a vízvezetékek is rendszeres karban tartásra és korszerűsítésre szorulnak. Ugyanis igazság nélkül nincs kritériuma sem a tudományos teljesítménynek, sem a művészetnek, de még a praxisnak sem. Nélküle a tudomány – éppen úgy, akár a művészet és a gyakorlat – üres, értékelhetetlen szimbólumok és értelmetlen cselekedetek halmazává züllik, amelyek nagyipari tömeggyártása a megfelelő szűrő szempontok nélkül gátlástalanná lesz. A világot éppen úgy elborítja a szellemi hulladék, akár a többi ipari szemét. Nem lehet kimutatni, hogy a szellemi javak termelésére mely szervezeti formák a legalkalmasabbak (valószínűleg nem is az ipari). A tudós, a tanár, az orvos, a művész, a politikus ettől kezdve azt mond, amit akar. Még a jogszolgáltatás sem tudhatja meg soha, voltaképpen ki is követte el a bűnt. Mert hát ez is az igaz és a hamis kérdése. *Mindent összevéve, sajnálattal közöljük, hogy korunk alapvetően megmaradt ipari társadalomnak, sőt iparibbnak az előzőeknél.* Csak másodlagosan információs. Annyiban információs társadalom csupán, amennyiben az industrializmus princípiumait kiterjesztette az információra. Ezen az alapon a mezőgazdaság industrializálásának a korát is új agrártársadalomnak nevezhetnénk, mert oda is betört az ipari szellem és nagyüzemi gyakorlat. Sőt, az információ újonnan kitágított jelentése okán minden, az információhoz hasonló értesülés: a tudás, a művészet, az oktatás stb. bekerült a közös zsákba és ott óhatatlanul az információ

klisébe szorult, mely annak következtében történhetett meg, hogy a tudatunkban feledésnek adtuk az információ egzakt, Claude Shannon művein épülő meghatározását. **A legpontosabbak akkor vagyunk, ha jelen euro-atlanti társadalmunkat totális ipari társadalomnak nevezzük, ahol az industrializálás egyetemessé nőtte ki magát.**

(Egy pillantás a közgazdaságtanra) A tudományos közgazdaságtannak legalább két alapvető történelmi kötődése van. Az egyik a filozófiai elkötelezettsége, hiszen elsők között szakadt le a filozófiáról és lett így a tudományok idősebb nővére. Ez az a priori modelleket alkotó szenvedélyében nyilvánul meg. Ami nem baj, mert a jól működő elmének – mint a fizikai testnek is – kondícióban tartó sportra van szüksége. Az elme esetében logikai gyakorlatokra.

A közgazdaságtan másik kötődése az iparhoz fűzi őt. Főiránya – kisebb belső eltérésekkel – követi az industrializmus terjeszkedését. És maga is hozzájárul az egyetemes iparosodáshoz. Némi csekély túlzással megállapíthatjuk, miszerint ahelyett, hogy minden egyes alkalmazási területén sajátos szakközgazdaságtanokat hozna létre – főleg sajátosan ipari, majd agrár-, és, végül kultúra-gazdaságtant, hogy a legfontosabb három régiót megnevezzük, föléljük pedig egy általános ökonómiai teóriát „feszítene” ki – rendre sajátosan ipari modellekben gondolkodik mindenütt, ahova lép. Erre nem csak eszmei tartalma, hanem terminológiai konzervativizmusa is utal. Standardizált tömeggyártást pártol az összes területen, ott is, ahol a tárgy természete szerint egyedi – urambocsá zseniális –, vagy kismennyiségű termékekben célszerűbb gondolkodni. Vagy legalább ilyen termékekben *is*. Például iskolákban, egyetemeken, kórházakban, múzeumokban, kutatóintézetekben, színházakban, könyvtárakban és így tovább. Azokra a területekre, ahol pedig csak erősen korlátozott számú termékre van szükség vagy kereslet, és ennek is van értelme, onnan kivonul, és veszni még az emberléhez nélkülözhetetlen produktumokat is. Miért vált például – kimondottan ugyan nem, viszont – de facto tiltott tudománnyá a kultúra-gazdaságtan? A végeredmény az, hogy ha már elkerülhetetlenül rákényszerül a kivételek és a ritkaságok kezelésére, területidegen – köztük oda nem illő monetáris – szempontok és eszközök erőszakoskodásával nyomul előre ott is, ahol a helyi értékeknek nem csak semmi közük sincs a nagyvállalati szabályozások menedzserizmusához, hanem ez a menedzserizmus számukra egyenesen káros. Ezért mind az elit-, mind a közműveltség erősen hanyatlik. Helyét egyfajta, karanténba zárt vatta-kultúra – a különben fontos, de ebben a szisztémában állandóan újramelegített kulturális örökség – foglalja el. Mintha a kultúra csak a múlt egyik ágazata volna, és mára csak civilizációs feladatok állanának előttünk.

(Az ipari vallás) Huntington művei elhozták azon idők reneszánszát, amikor még a kultúrákat és a civilizációkat vallási alapokon különböztették meg (Huntington, *ibid.*). Az említett szerző az euro-atlanti civilizációt hol keresztény, hol meg csak katolikus és protestáns civilizációnak tekinti. Mind a két felfogás igazolására lát némi alapot, hiszen az Európai Unió tagországai között több olyan is van, ahol a legfőbb történelmi vallás az ortodox kereszténység. Arról nem is beszélve, hogy az EU határain belül a kereszténységnek számtalan újabb – aligha jól megnevezhető – irányzata alakult ki. Huntington ezzel a vallásokat megint relevánssá tette gyakorlati értelemben. Igaz, hogy az euro-atlanti civilizációban él még a felvilágosodás ama jogi teljesítménye, mely az államot elválasztja a vallástól. **Viszont mára nem a vallást, hanem az államot szorítják vissza ezzel az óhatatlanul – a kettő között – sorrendet képező jogi döntéssel.** A vallás

tehát ismét a központba került. Ilyenformán indokolt nekünk is átgondolni, mely vallási alapokon nyugszik a civilizációnk. Maradéktalanul igaza van-e Huntingtonnak, vagy csak régi sztereotípiát ismétel? De hogyan határozzunk meg egy vallást: a hit vagy a magatartás szerint? Meggyőződésem, hogy hitében az euro-atlanti civilizáció tagjainak a többsége kereszténynek vagy kereszténynek vallja magát. Azonban indokolt valamilyen figyelmet fordítani e tagokat működtető valós értékekre és a magatartásukra is. Ki találkozott, vagy csak hallott nagy számban olyan gazdag emberekkel vagy emberekről ebben a civilizációban, akik Jézus követésének – nota bene maga Jézus által leszögezett – legfontosabb feltételét kielégítették és vagyonuk szegények közötti fölosztását önkéntesen és becsületesen végrehajtották? Miért vannak tele némely holland templomok butikokkal? Esetleg mi itt mind *betervezetten* tékozló fiúk vagyunk, akik a halálunk előtti fél óra riadalmában térünk vissza az ayahoz?

A magatartás-kritériummal dolgozva egyenesen megrázó eredményekre jutunk. Ez a kritérium inkább arra utal, miszerint az euro-atlanti civilizáció embertömegeinek valódi – azaz a sorsukat, a gondolkodásukat és az intézményeiket meghatározó – vallása a deizmus. A deizmus a XVIII. századra a kereszténységen belül kialakult, de szellemében nem keresztény vallás, hanem észak-kultusz, amely istenben egy transzcendens mestert lát, aki a világot – mint afféle logikus gépezetet – konstruálta meg. Egyes deisták szerint a transzcendens mester az univerzumot a konstruktív teremtés után magára, illetve az általa beépített törvényszerűségeire hagyta. Más deisták megengedik isten esetenkénti beavatkozását. Ezek lennének a csodák. A deizmus – szemben a kereszténységgel – a XVIII. századi, érzületében vallásellenes felvilágosodás logikai-filozófiai és empirikus-tudományos szükségleteit volt hivatva kielégíteni. Az első felvilágosodás-kori filozófusok és tudósok jobbára determinisztikus tanokat hirdettek, ami a gyakorlatban a csodák visszaszorítását jelentette. Eszerint minden csoda mögött egyelőre nem fölismert törvényszerűségek húzódnak meg. A – különben istenkeresésből deriválható – cél minden esetben e törvényszerűségek föltárása. *Eszköze a tudományos módszer, amely az ismétlődő csodák összegyűjtését követelte és ezekből – az így tényekké váló csodákból – absztrakció útján jutott el a törvényig. Ennek eredményeként sikerült megismerni valamennyire legalább ezt a logikai univerzumot.*

Ámde a determinizmus nem bizonyult örök igazságnak. A csodák száma csak nem akart csökkenni, sőt – tudásunk növekedésével – szaporodott, mintha a megismerés nem a tudásunkat, hanem a tudatlanságunkat növelné. Az emberi elme meghátrált. Aminek eredménye a valószínűségelmélet és a leíró statisztika lett. Idővel a véletlen presztízse annyira megnőtt, hogy a pokla majdnem átvette a teremtő szerepét. Az univerzum eszerint véletleneket generáló szerkezet és minden véletlen szülemény sorsa attól a helyzettől függ, amelyben születik és ahol a többi véletlen szülemény megtűri őt. Ezt a mindenre kiterjedő szabályt hívják univerzális darwinizmusnak, melyben a biológiai darwinizmus akár eredeti, akár neo- formájában csak parányi elem. A fordulat mindaddig nem volt szembeűnő, amíg a statisztika és a valószínűségelmélet még csak módszerekként jeleskedtek. *A darwinizmussal, a neodarwinizmussal, végül az univerzális darwinizmussal viszont ismeretelméleti eszközökből ontológiává léptek elő. Így született meg a deizmus egy új formája, ahol az időközben visszahozott isten – a tudós Richard Dawkins szerint – nem egyéb, mint vak órásmester (Dawkins, 1991), aki találomra szedi össze a részeket és ugyancsak véletlenszerűen építi egybe őket további véletleneket (pl. génmutációkat) generáló mechanizmusokká.* Dawkins, mint említettem, tudós. Itt hivatkoztam munkája is tudományos mű, melyben a véletlen

teremtő szerepét kemény és ésszerű matematikai gondolatmenetekkel világítja meg. Más szavakkal a deizmus korszerű változata már nem a vallásban hitként, hanem a tudományban igazságként jelenítette meg magát. De hogy mégis vallásról – a deizmus új változatáról – beszélünk, arra néhány körülmény szolgál igazolásul. Nézzük az euro-atlanti ember viselkedését és a tényekhez való viszonyát! Ezeket *empirikusan* szemlélve, meg kell, hogy állapítsuk, itt mindenki gépekkel további gépeket építve az ipari hatékonyság oltárán áldoz. Fölközzel a különböző termelési területek sajátosságait, ezzel a minőségüket, végezetül a saját életét is elherdálja. *Elméletileg* viszont: csak a hiten alapuló vallás képes a neki ellentmondó tényekkel abban a reményben szembenemenni, miszerint valaha beillesztheti őket hitvilágába. Akár úgy is, hogy szellemi fejletlenségünk folytán e tények mindörökre érthetetlen csodák maradnak számunkra. Tisztában vagyok a fenti megállapítás megrázó voltával. Magam sem szívesen vontam le a vázolt következtetést. De Huntington után hovatovább nem halaszthatjuk az őszinte szembenézést valóságos hitéletünkkel. Visszatérve e tanulmány azon kérdéséhez, amely az euro-atlanti civilizáció kulturális kínálatát firtatta és azt, hogy lesz-e erre kereslet a világban, nem áltathatjuk többé magunkat szellemi áruink valódi természetével. A világ nem önfeláldozó keresztényeket vél felfedezni bennünk, hanem mohó haszonmaximalizálókat, a profánság elkötelezett szereplőit.

(Lyuk a falon. Hol a kiút?) Mivel a fönti eszmefuttatás inkább elemző, semmint drámai hangvételi volt, talán nem derült ki belőle eléggé egyértelműen, hogy a vázolt helyzet mely központi problémával terhes, így voltaképpen miből és miért keressük a kiutat? A problémánkat tehát immáron úgy kell összefoglalnunk, hogy a soron következő teendők világosan körvonalazódhassanak. Eszerint a *fő gondunk, hogy az iparosítás és az azt részben követő, részben kezdeményező közgazdaságtan minő státusszal rendelkezik a tudatformák között? És megfelelő-e ez a státusz, az iparosítástól és a vele karöltve járó közgazdaságtantól elvárt eredmények szempontjából? Vagy igen, de akkor nincs különösebb teendőnk, mint hajózni az uralkodó trendek áramlatában. Vagy nem, de akkor irányt kell váltanunk.*

Az esetleges félreértések elkerülése érdekében már itt jelzem a saját álláspontomat és csak ezt követően indoklom. Nézetem szerint a helyzet alapos változtatásokra szorul. Az iparosítást, amelyet a deizmus még a bekövetkezése előtt szakrálissá tett, és vele szakrálissá tette az alapjaiban a méretgazdaságossággal járó előnyökre törekvő közgazdaságtant, ismét szekulárisra és profánra kell tenni. Ugyanerre a revízióra szorul a választékgazdaságosságot tetszős – ámde ipari kivitelezésében szemantikailag üres – elveire épített tömegtermelés. Ám teológiailag az így kibővített deizmus ugyancsak. Azaz a vallási elemeket legalábbis mérsékelni indokolt az adott témában és gyakorlatban. A hitet teljesen nem száműzhetjük, mert az emberek többsége – hovatovább a terjedő munkanélküliség miatt – nem ipari dolgozó, sem közgazdász, ezért a szóban forgó trendhez nem tudásából, hanem csak hitből szólhat hozzá. A közgazdaságtannak és az iparosításnak teljes mértékben vissza kell adni a tudomány jellegét. Olyasmiről nincs, hogy előre láthatatlan „gazdasági csoda” vagy ugyanolyan mértékben váratlan „gazdasági katasztrófa”. Létezik viszont amoralitás, korrupció, szellemi restség, tudatlanság, hozzáértés hiánya és rossz döntés. Mindezek számára roppant vonzó az industrializmusnak és teológiájának, mint afféle új messiásnak való behódolás.

Nézzük meg közelebbről, van-e reális lehetőség e program végrehajtására? Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a tudományok többsége még ma is magán viseli a

legősibb tudatformák – a vallás és a filozófia – keze nyomát. Ami nem véletlen, mert e tudatformák méhében alakultak ki, és belőlük született meg a tudományos gondolkodás. Ezt az utat az industrializmusnak és a közgazdaságnak is végig kell járnia, mivel eddig csak az út egy részét tette meg. Annál meglepőbb, ami ma történik, amikor az egyik nivós iskola a közgazdaság szakrálissá minősítésén fáradozik (Magyari Beck, 2010). Ennek megfelelően a bizalom és a hit kérdésévé teszi azt, ami végre már számos elemében amúgy is a kételkedés és a kísérleti verifikálás dolga lett. És a maga teljességében azzá is kellene válnia. Egyszóval az iparosítás és közgazdaságtani apológiája napjainkban egyrészt a vallás és a filozófia, másrészt az empirikus tudomány közös határán tartózkodik. *Nézetem szerint anélkül, hogy a szülőkhöz vezető minden szálát elvágánánk, az iparosítást és a vele kapcsolatos gazdasági elméleteket és gyakorlatot alaposan fölül kellene vizsgálni és korlátozni azon esetekre, ahol ezek beváltak. Ahol pedig nem, ott más szervezeti formákat és megoldásokat kell föltalálni. Megjegyzem, tanulmányom sok tekintetben nyitott ajtókon dörömböl. Sokasodnak azok a civil szervezetek, amelyek visszatérnek a kézművességhez, a manuális földműveléshez és – végezetül – a „kisipari” művészethez, tudományhoz, gyógyításhoz és oktatáshoz.*

A továbbiakban megkíséreljük megvilágítani, mely lépéseket tett már eddig is ebben az irányban a mai gondolkodók munkáiból táplálkozó közszellem. Tesszük ezt abban a szomorú tudatban, mely szerint az industrializálás felé jóval több szerencselovag ügetett, akármelyik termelési ágazatot is nézem. A kérdést a tradicionális (premodern), a modern és a posztmodern ambícióinak és az ezekre utaló cselekvésmódoknak a terminológiáján belül próbáljuk tárgyalni. Induljunk ki a modernből, amely céljai szerint az adott kor lehetőségeinek szinte teljes spektrumát aktualizálni kívánta. *Modernnek* lenni annyit jelent, mint kutatni a kor megvalósításra váró adottságait és realizálni azokat. Ha ezt grafikusán is el akarjuk képzelni, egy tálat láthatunk, amelyben a már megvalósult középből a tál széléig hatoló nyilak indulnak betölteni valósággal a lehetőségek üres peremkerületeit. Két gondolattal juthatunk el ebből a modern társadalmat megelőző, tradicionális (premodern) társadalomig egyszer, és a modernen magát túllépni képzelő posztmodernig másodszor. Ami a modern szellem előzményeit illeti, az *egyszerű tradicionális* társadalmak türelmetlenek a bennük rejlő lehetőségek kiaknázását célzó próbálkozások iránt. Az elvek és a rituálék szigorú falaival zárják el az embereket összes további lehetőségeiktől, akik – a bennük működő koherencia-igény nyomása alatt – állandó izgalomban élnek, hogy vajon mi lehet e falak mögött. A tradicionális drámairodalom visszatérő forgatókönyve a kíváncsi ember és a hatalmi ember ütközése, ahol a kíváncsi embert a koherencia igénye, a hatalmi embert pedig a rendezhető ügyek mennyiségének és mértékének a megtartása vitte párbajba. Például a mindenható shakespeare-i Lear király lehetőségeiben állt országának fölosztása a gyermekei között. De mihelyt Lear az uralkodói valóságából átlépett e lehetőségekbe, országára morális sötétség borult, amit helyzetéből kifolyólag a volt koronás fő már nem tudott kezelni. Ami a *posztmodern*t illeti, hiba volna őt megítélni a rá vonatkozó – számtalan esetben szósalátának is nevezhető – irodalom alapján. Jobban tesszük, ha ezúttal is az általa generált cselekvésmódokat vesszük alapul. Visszatérve a modernnél használt tálhasonlatra és azt továbbrajzolva, a posztmodern a modernnél említett horizontális nyilakat vertikális, időbeli nyilakká változtatta, amelyekkel túl kíván jutni a mindenkori jelenen – a mindenkori modernen – és innovációk tömegét lövi föl a még csak el sem képzelt jövőbe. A posztmodern irodalom mintha ennek a jogát akarná újra és újra igazolni. *Csakhogy a modern megvalósulás szintén a jövőben történik. Ami miatt felületesség*

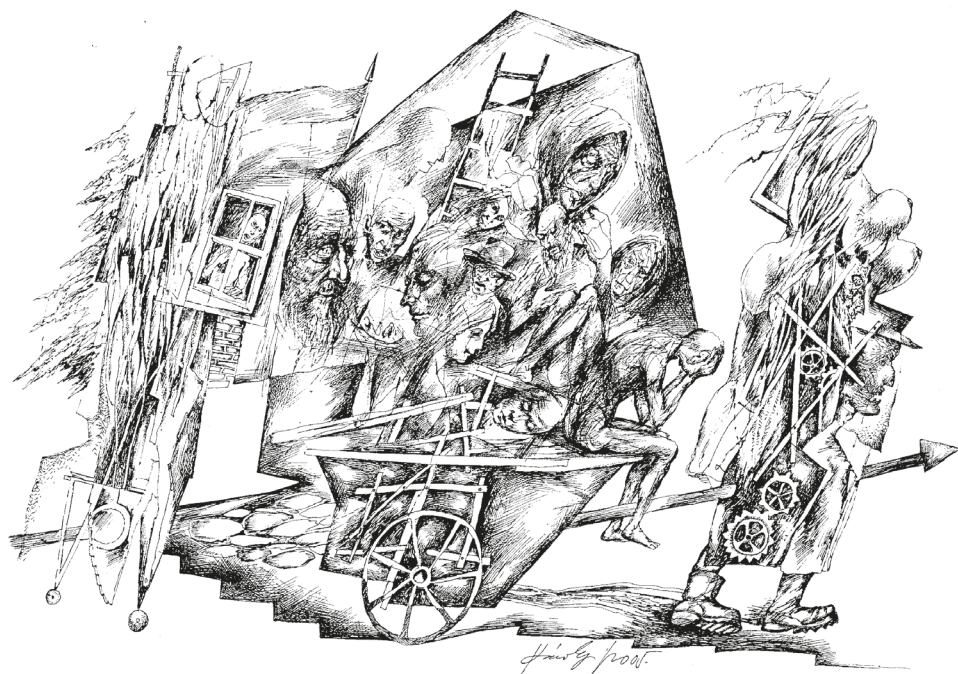
volna továbbra is úgy gondolni a nyilaira, mint térbeli dimenziókra. Ezek ugyanis időbeli dimenziók is, ennek folytán a modern és a posztmodern nem a tér-idő síkján vehető össze, hanem az organikus és az anorganikus síkján. A modern eszerint a jelen organikus folytatása, amíg a posztmodern a jelen anorganikus odahagyása. Egyszerű ugrás a semmibe.

Ekkor viszont miért érdekes számunkra a posztmodern, mint útszakasz azon tudományos felfogás felé, amely – a teljesítményeiben bizonyíthatatlan, vagy a természeti környezetre, a kultúrára, sőt magára a szorosan vett ipari termékekre is káros a priori modellek erőltetése helyett – gondos iránymutatással szolgál a sikeres teendőkre, mindig és mindenütt a reálfolyamatokhoz igazodva. Akár egy jól kigondolt, kikísérletezett és időben alkalmazott védőoltás a járványos betegségek megfékezése céljából. Ugyanis a tudomány mindenütt ezt, a valósághoz alázattal közeledő ésszerűséget kéri számon, és semmi köze a mindenható bölcsék kövéhez. Nos, ezt a szakrális gazdaságot az ókortól kezdve feltartóztathatatlanul fejlődő logika hozta létre. A racionalitás ma is az egyik legsúlyosabb érv a bürokrácia, a nagyipar, a haszonelvűség, az a priorizmus, a (koraszülött) digitalizálás, a szabálydiktatúra és társai mellett. A racionalitás viszont állandó karbantartásra szorult és szorul. ***Ugyanis minden racionalitásnak hajlama van arra, hogy egy idő után – kedvezve az általa kezelhető jelenségeknek –, elfeledkezzen a módszer mivoltáról és különbséget tegyen racionális és nem racionális jelenségek között. Így hiszi a mikro-ökonómia racionálisnak a haszonmaximalizálást minden körülmények között. Holott racionális az, amit ésszerűen tudunk kezelni. Például az érzelem és az ösztön ésszerű kezelhetőségük függvényében lehet vagy racionális, vagy irracionális jelenség. A racionalizmus ismeretelméleti és nem ontológiai tény. Ha azonban úgy ösztönözött tárggyal, hogy a számára kezelhetetlent a természete szerint is irracionálissá nyilvánítja, akkor betontömbjeit robbantással kell eltávolítani, és helyette új, tágabb racionalitást kezdeményezni. Ilyen mentális robbantás eredménye ma a posztmodern. Ha a posztmodern nem fertőződik meg az általa fölrobbantott racionalitás nagyképűségével és nem nyilvánítja magát a dolgok örökös rendjének, akkor nem csak fölzsabadíthat bennünket a mindenre kiterjedt industrializmustól és annak ideológiáitól, hanem utat nyithat egy pluralista társadalmi gyakorlat előtt, ahogy az még húsz évvel ezelőtt a reményeink között szerepelt. Talán még a történelmi vallásaink is visszakaphatják azokat a helyeket viselkedésünkben, ahonnan a palackjából fölzsabadított emberi mohóság kiűzte őket.***

IRODALOM

- Chorofas, D. N. (1968) The Knowledge Revolution. An Analysis of the International Brain Market and the Challenge to Europe. George Allen and Unwin LTD, London.
- Dawkins, R. (1991) The Blind Watchmaker. Penguin Books, London.
- Freud, S. (é. n.) A mindennapi élet pszichopathológiája (Az elfelejtés, elzárás, elírás, babona és tévedés) Ford. Dr. Takács Mária. Somló Béla Kiadása, Budapest.
- Germanus Gyula (1984) Allah Akbar! Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Huntington, S. P. (2002) The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. The Free Press, Great Britain.
- Kurdi János (2010) Karosszék a 19. század végéről a felső-kiskunsági Kunszentmiklóson. Magyar Iparművészet, 2010. 2. 66-68. old. A szerző személyiségét érdekessé teszi továbbá, hogy miközben hatvanas éveit tapossa, egyszerre üzemmérnökség-vezető az Észak-Bács-Kiskun Megyei Víz- és Csatornaművek Zrt.-nél és ugyanakkor kiemelkedő képességű főiskolai hallgató a kalocsai Tomori

- Pál Főiskola nemrég indított – és szakmai szempontból figyelemre méltóan igényes – Szabadbölcészeti szakán.
- Magyari Beck István (2010) Tanulmány a közgazdaságtan szakralizációjáról. Valóság, 2010. 4. 1-12. old.
- Mauro, S. E. (2010) Talaj-erózió és világregszermélet. Tomori Pál Főiskola, Tomori Esték, Kalocsa. Előadás 2010, március 2.
- Mayer, N. R. F. (1930, 1931, 1945) Reasoning in humans. I. Journal of Comparative Psychology, 1930. 10. pp. 115-143., II. (ibid) 1931, 12. pp. 181-194. III. Journal of Experimental Psychology, 1945. 35. 5. pp. 349-360.
- Mayer, N. R. F. (1933) An aspect of human reasoning. British Journal of Psychology, 1933. 2. 144-155.
- Ridley, M. (1997) The Origins of Virtue. Viking, Great Britain.
- Scitovsky, T. (1989) Human Desire and Economic Satisfaction. Essays on the Frontiers of Economics. New York University Press, New York.
- Sheean, V. (1959) Verdi. Ford. Vámos Magda. Zeneműkiadó, Budapest, 1973.
- Watson, J. D. és Berry, A. (2003) DNS az élet titka. Ford. Boross Ottilia és Garai Attila. HVG Kiadó, Budapest, 2004.

Merre tovább: fenntartható fejlődés vagy növekedés?

(Bevezetés) A XX. század elején a nagy gazdasági világválságra való válaszként született meg a keynesi gazdaságpolitikai irányzat. Ma ismét válság van. A '90-es éveket, amelyet az angol nemzeti bank (Bank of England) kormányzója NICE-nak – a betűszó magyarul „SZÉP”-et jelent, és a „No Inflation, Continuing Expansion”, vagyis „inflációmentes, folyamatos terjeszkedés” szavak kezdőbetűiből áll össze – felváltotta a BAD évtized. A „BAD” magyarul rosszat jelent, és a „Big Annual Deficit” vagy a „magas éves hiány” szavak kezdőbetűit tartalmazza.

A válság figyelmeztet arra, hogy ismét változásra, új gazdaságpolitikára, új szemléletre van szükség. Olyanra, amelynek középpontjában az ember és a közjó van. Ezt az új gazdaságpolitikát a fenntartható fejlődés gazdaságpolitikájának nevezhetjük. Fontos mindkét szó: fenntarthatóságról és fejlődésről egyaránt beszélnünk kell. A fenntarthatóság lényege, hogy úgy kell a jelen szükségleteit kielégíteni, hogy azzal ne veszélyeztessük a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy saját szükségleteiket majd szintén ki tudják elégíteni. A fejlődés pedig arra utal, hogy a társadalom és a gazdaság előrehaladását nem lehet csupán a növekedési mutatók alapján megítélni. A növekedés ugyanis rossz, rákos fajtájú is lehet. Fejlődésre van szükség, amely az egész rendszer előrehaladását biztosítja. Az új gazdaság felé vezető út két fontos jellemzője ezért

- az ember/érték-központúság, valamint
- a minőségi mutatókkal mért társadalmi, gazdasági és intézményrendszeri haladás kellene, hogy legyen.

Datta¹ így fogalmaz: „a történelem fordulópontjára érkezünk. Új ötletek kellenek arról, hogy hogyan szervezzük meg a fenntartható gazdaság alapjait. Ugyanis egyre nyilvánvalóbbak azok a jelek, amelyek azt bizonyítják, hogy a globális gazdaság nem mehet tovább az eddigi növekedési úton. Mert ha nem lesz változás, akkor a növekedés-orientált út a teljes csődbe visz bennünket”.

Tasaka² a pénzközpontú gazdaság helyett teljesen új utat ajánl. Azt állítja, hogy többféle paradigma-változtatásra is szükség van, hiszen a globális gazdasági válság egyben a globális kapitalizmus válsága is. Az egyik változtatás a teljesen profit-orientált szemléletről a társadalmilag felelős viselkedésre, az etikus magatartásra való áttérés kell, hogy legyen. A másik a központból való növekedés – orientáltságról való áttérés a részvételen alapuló, innovatív gazdaságra, amely környezettudatos és fejlődés-orientált.

Az új gazdaság sikerének feltétele az általános értékrend megváltoztatása: a szélsőséges individualizmus helyett a közjó középpontba állítása, a maskulin, a rövid távú, profithajhász szemlélet helyett a feminin, az életminőségre, a közösségépítésre, a társadalmi tőke erősítésére figyelő gondolkodás. Ezekkel összefüggésben elengedhetetlen, hogy az üzleti élet szereplői egyben a társadalom felelős és etikusan viselkedő állampolgáraivá is váljanak, követve Széchenyi gondolatát, amely szerint:

„Mennél magasabb születésű, mennél gazdagabb, okosabb s függetlenebb valaki, annál több kötelessége van embertársai, hazája iránt. Szívemnek nincs más vágya, mint hogy a magyar nemzet szellemi és anyagi boldogságát tőlem telhetőleg előmozdítsam”.³

(A GDP hanyatlása) A The New York Times-ban 2010 május 10-én Jon Gertner: The Rise and Fall of the GDP – A GDP sikere és bukása – címmel hosszú tanulmányt írt, amelyben így érvel: a korábbi vélemények szerint minél jobban nő a GDP, annál jobban élnek az emberek, annál jobban érzik magukat a bőrükben. Ezért az országok legfontosabb célként a GDP növelését jelölik meg. Azonban nehéz elhinni azt, hogy egyetlen számszerű mutatóval le lehessen mérni egy ország fejlődését. Sőt, az igazi fejlődés legfőbb gátja egyre inkább az, hogy a közgazdászok és statisztikusok még mindig hisznek a GDP-ben. A GDP lehet, hogy mond valamit a gazdaságról, de azokat a dolgokat nem tudja mérni, amelyek az emberi fejlődés szempontjából a legfontosabbak.

A GDP olyan pénzügyi mutató, amely egy adott évben egy országban megtermelt összes új értékét fejezi ki. A főáramú közgazdászok szerint éppen ezért ez az a mutató, amely a legjobban fejezi ki egy ország gazdasági sikerét. Egyre több kutató mutat viszont rá arra, hogy a GDP-vel mért gazdasági növekedés nem feltétlenül jár együtt a társadalom fejlődésével. De még politikusok is felfigyeltek a GDP-vel mérés problémáira.

Robert Kennedy a következőt mondta 1968-ban:

„A GDP-be értéként számít bele a levegőszennyező tevékenység, a cigaretta-reklám, az erdők kivágása, és a természeti csodák feláldozása a növekedésért.

De nem számít bele gyermekeink egészsége, oktatásuk minősége, vagy az az öröm, amelyet a játék okoz nekik, és nem növeli a GDP-t költészetünk szépsége, a házasságok ereje. Röviden, a GDP mindent figyelembe vesz, csak azt nem, ami az életben igazán fontos”.

Probléma az is, hogy egy országban jelentősen nőhet a GDP úgy, hogy közben emelkedik a szegények száma, és romlik az életminőség. Jó példa erre India. Ezért brit kutatók egy új „többdimenziós szegénységi indexet” dolgoztak ki. Eszerint ma Indiában 645 millió ember él szegénységben. Ez a teljes lakosság kb. 55%-a. Ez azért van, mert a GDP-vel mért gyors gazdasági növekedés eredményei nagyon egyenlőtlenül oszlanak el. India az elmúlt 20 évben, GDP-vel mérve hatalmas fejlődést mutatott. Az éves növekedési ütem ebben az időszakban átlagosan 6-8%-os volt. Ennek ellenére a társadalom alsó egyharmadának életszíntje nem javult. Maradt a mélyszegénység, a megfelelő egészségügyi ellátás és oktatás hiánya. Az indiaiak 77%-a ma is napi fél dollárnál kevesebből él. A gazdasági növekedés hatása a társadalom felső 10-15%-a fogyasztásának erőteljes növekedésében nyilvánult meg elsősorban. A GDP növekedése ezen kívül kiegyensúlyozatlan gazdasági szerkezetet eredményezett. A korábban fontos, és sok munkahelyet fenntartó mezőgazdaság visszafejlődött. Emiatt 1997 és 2008 között 200 ezer farmer lett öngyilkos. Jelentősen megnöttek az országon belüli területi egyenlőtlenségek is. Olyannyira, hogy ma már egyesek azt a kérdést is felvetik, hogy van-e még egészséges India. Az egyenlőtlen fejlődés, a mezőgazdaság leépülése a városokba történő bevándorlással járt együtt, ami a városszéli nyomortanyák létrejöttét hozta magával. A társadalmi kohézió szintén gyengült. A növekvő társadalmi feszültségek etnikai villongásokhoz vezettek. Romlott a közbiztonság is. A gazdagok ezért védett lakóparkokba költöztek, de ott sem érezhetik magukat teljes biztonságban. Meg kell említeni azt is, hogy a GDP gyorsuló növekedésével együtt drámai romlásnak indult a környezet állapota is. Megnőtt a légszennyezettség, a folyókat beszennyezik a környezettel nem törődő cégek, pusztítja az ipar a természeti erőforrásokat, például az erdőket. India gazdasági fejlődése azzal járt együtt, hogy a világ negyedik legnagyobb szennyezőanyag kibocsátójává vált. Bidwai⁵ szerint ez a helyzet is bizonyítja, hogy a GDP növekedése és a társadalmi fejlődés között nincs szoros és egyértelmű kapcsolat. Rámutat arra az érdekes jelenségre is, hogy a munkahelyek száma elsősorban az olyan szakszervezet-mentes cégeknél bővül,

ahol a bérek rendkívül alacsonyak. A problémákat jól tükrözik a különböző, a társadalmi haladást is mérő mutatók. Például az emberi fejlődés indexe tekintetében India az 1991. évi 121. helyről, a GDP állandó növekedése ellenére, a 134. helyre esúszott vissza. Ez érthető is, hiszen az emberi fejlődés indexe (angolul: Human Development Index, rövidítése HDI) több szempont szerint értékeli egy ország helyzetét. Ezek a lakosság születésekor várható és egészségben eltöltött élettartama, az iskolába járók aránya, továbbá az egy főre jutó átlagos életszínvonal. A GDP természetesen nőhet úgy, hogy a HDI mutató csökken. Hiszen például akkor is bővül a GDP, ha nő különböző környezetszennyező tevékenységek aránya a gazdaságban, ami viszont nyilvánvalóan árt az emberek egészségének. A GDP növekedése továbbá nem biztos, hogy növeli a lakosság iskolázottságát, hiszen ez azon múlik, hogy a növekvő GDP-ből mennyit költ egy ország oktatásra.

Az emberi fejlődés indexét éppen azért fejlesztették ki 10 évvel ezelőtt az ENSZ szakértői, mert bizonyítva látták, hogy a GDP nem méri a fejlődést. Valójában a növekedést sem méri szakmailag elfogadható módon, hiszen például eredménynek mutatja a megnövekedett bűnözés miatt szükségessé váló börtönépítést, vagy a környezetszennyezés miatti kárelhárítást. Továbbá egyformán értékeli az innováció eredményeképpen létrejövő, környezetbarát technológiák alkalmazásából származó többletbevételt, és a környezetkárosító cégek tevékenységének értékét, vagy a környezetszennyező logisztikai tevékenységek eredményét. Nem veszi viszont figyelembe a gyermekneveléshez, az idős gondozásához kapcsolódó, közvetlenül profitot nem termelő tevékenységeket. Pedig mindezek nyilvánvalóan hozzájárulnak a társadalom fejlődéséhez. Az emberi fejlődés indexének javításához nem elegendő ezért a piac jó működése, hanem hosszú távú szemléletű vezetésre is szükség van. Amikor egy kormány úgy dönt, hogy beruház az oktatásba, és az egészségügybe, akkor ezzel hozzájárul az emberi fejlődés indexének javulásához. Számos szegény ország mutat erre jó példát. Molina és Purser⁶, a UNDP munkatársai 111 ország adatait vizsgálták meg 1970 és 2005 között. A kutatók azt találták, hogy az egészségi állapot javulása és a várható élettartam növekedése nem a leggyorsabban bővülő gazdaságokra jellemző. A szakértők arra is figyelmeztetnek, hogy nem lesz lehetőség a gazdasági szerkezet szükséges változtatására, a fenntartható fejlődés, a zöldiparok szerepének növelésére addig, amíg egy ország teljesítményét a GDP-vel mérjük. Hiszen a GDP a környezetszennyező ipari és logisztikai tevékenységet, mint a gazdaság növekedéséhez való hozzájárulást pozitívan értékeli. Ezért a GDP-vel mérés a fejlődés, a megújulás, az innováció visszafogója is lehet.

Érdemes ezzel összefüggésben idéznünk Sachs-ot⁷, az oroszországi sokkterápiáról hírhedtté vált amerikai közgazdászt is, aki mostanában egyre gyakrabban emeli fel szavát a globális gazdaság „kizöldítésének” fontossága mellett. Így fogalmaz:

„a tisztább technológiák új növekedési lehetőséget és jobb munkahelyeket biztosítanak. Ezért a gazdasági növekedést a jövőben úgy kell megoldani, hogy az kevesebb kárt okozzon az embereknek és a természetnek. Ez felveti a gazdasági teljesítmény korábbiaktól eltérő mérésének szükségességét. Olyan mutatókat kell használni, amelyek negatívan tüntetik fel az olyan tevékenységeket, amelyek ártanak az emberek életminőségének és károsítják a természetet. A GDP pedig nem ilyen”.

Szerzőtársa, az ökológiai közgazdász May pedig még tovább megy. Szerinte a GDP-vel mért növekedés még a növekedés kedvéért sem maradhat fenn. A gazdaságot és a beruházásokat „zöld mutatókkal” kell a környezeti, társadalmi és gazdasági fenntarthatóság útjára terelni. Ez azt is jelenti, hogy a környezetre, a természetre és a társadalomra káros tevékenységeket ki kell mutatni, és – például magas adókkal – büntetni kell, a környezetbarát és a társadalmi-emberi fejlődést segítőket pedig kedvezményekkel támogatni kell.

(*Alternatív mutatók*) Manapság a keményvonalas, főáramú neoliberais közgazdászok kivételével mindenki hajlik afelé, hogy nem elég egy ország teljesítményét a GDP-vel mérni, mert az félrevezető. Az embereket egyébként nem is a gazdasági növekedés, hanem a társadalmi fejlődés érdekli. Meg kell azonban említeni, hogy nemcsak a GDP-nek, de valamennyi egyéb, alternatív mutatónak is vannak hiányosságai. Ez azonban nem indokolja azt, hogy ha nem is a GDP helyett, de legalább mellette más, a társadalmi és gazdasági fejlődést jobban mérő mutatókat ne használjunk a gazdaságpolitikai döntések megalapozására. Ez azért lenne rendkívül fontos, mert a GDP alapján való döntéshozatal – a hosszú távú hatásokat tekintve – helytelen gazdaságpolitikai választásokat eredményezhet. Például támogatásra érdemesnek ítélné meg a munkahelyteremtés ígéretével érvelő, de a környezetet károsító és az embereknek alacsony színvonalú munkát biztosító összeszerelő üzemek betelepülését. Az alternatív mutatók alkalmazásának fontosságát bizonyítja a Stiglitz-bizottság jelentése, amely könyv formájában Sárközy elnök előszavával jelent meg.⁸

A szerzők így érvelnek:

„Nem létezik egyetlen egy olyan mutató, amely képes mérni egy olyan bonyolult rendszert, mint egy társadalom, az eredményeit. Továbbá itt az ideje annak, hogy a társadalmi haladást ne a gazdasági tevékenység eredményével, hanem az emberek 'jól-létével' mérjük. Ráadásul ezt úgy kell tennünk, hogy annak fenntarthatóságát is vizsgáljuk.”

Ezek a gondolatok rimelnek a Sárközy-féle bevezetésre, amely így kezdődik:

„Abban hiszünk, hogy addig nem tudjuk megváltoztatni viselkedésünket, ameddig nem változtatunk azon, ahogyan a gazdasági teljesítményt mérjük. Ha nem akarjuk, hogy gyermekeink és unokáink jövőjét olyan pénzügyi, gazdasági, társadalmi és ökológiai katasztrófák rázzák meg, amelyek emberi tragédiákba torkollnak, akkor változtatni kell azon, ahogyan élünk, fogyasztunk és termelünk. Meg kell változtatnunk azt is, ahogyan irányítjuk társadalmi szervezeteinket, és amilyen kritériumok alapján a gazdaságpolitikát kialakítjuk.”

A szerzők a tanulmányban részletesen elemzik azokat a részmutatókat, amelyekből – szerintük – egy több-dimenziós „jól-lét” mutatót lehet megszerkeszteni. Ezek a következők:

- anyagi javak (kereset, fogyasztási szint, összegyűjtött vagyon)
- egészségi állapot
- tanultság, képzettség
- munkalehetőségek
- politikában való részvétel lehetősége
- emberi kapcsolatok
- a környezet jelen és jövőbeli állapota
- gazdasági biztonság (munkalehetőség) és közbiztonság (a bűnözés szintje).

A Stiglitz-bizottság jelentésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy egyrészt jelentős mértékben épít az alternatív mutatókkal kapcsolatos korábbi kutatási eredményekre, közülük is különösen a fejlődés-gazdaságtan híveinek nézeteire. Másrészről nem szakad el teljesen a főáramú nézetektől sem, hiszen fontos részmutatóként említi meg a fogyasztási szintet és a vagyonosodást, általában az anyagi javakkal való rendelkezést.

(*„Jól-lét”-i mutatók*) A Stiglitz-bizottság is fontosnak tartja a társadalom tagjainak „jól-létét”. De mit is értsünk általános emberi jólétben? A nemzetközi szakirodalom egyetért abban, hogy a jólét része kell, hogy legyen az élelmiszerbiztonság, a jó minőségű ivóvízhez jutás, a lakhatás, az egészségügyi szolgáltatások, a színvonalas oktatás elérhetősége, a

politikai szabadságjogok megléte, a kormányzásban való részvétel lehetősége, továbbá a személyes és vagyoni biztonság.

Egy osztrák tanulmány⁹ arra tett kísérletet, hogy egy ország fejlettségét négy, az emberek jól-létét mérő gazdasági, humán, társadalmi és környezeti mutatócsoporttal vizsgálja. A gazdasági tényezők között mérni kell az egy főre jutó átlagkeresetet és a jövedelemelosztást. A humán tényezők között az oktatással és az egészséggel kapcsolatos mutatókat, például a várható élettartamot, az egészségben leélt várható élettartamot, az egészségügyi infrastruktúra minőségét, az oktatási rendszer korszerűségét és általános elérhetőségét, és az oktatás eredményeit kell vizsgálni.

A társadalmi körülmények megismeréséhez elemezni kell a közbiztonság helyzetét, a társadalmi tőke erősségét és a polgárok részvételi lehetőségét az ország ügyeinek intézésében. Végül a környezeti tényezők között értékelni kell a levegő és a vizek tisztaságát, általában a környezet állapotát és az élelmiszerbiztonságot (mennyire egészséges az elérhető élelmiszer az adott országban).

Egy angol tanulmány¹⁰ egy 2009-es részletes vizsgálatról számol be. 22 országban elemezték a tanulmány szerzői az emberek jól-létét. Magyarország az egyének általános jól-léte alapján a 20. helyen van, csak Bulgáriát és Ukrajnát előzi meg. Ausztria a 3., Finnország az 5. és Lengyelország a 16.

A jól-lét mutatók egyik változatát jelentik az ún. „boldogság-mutatók”. A boldogság-mutatók a „boldogság gazdaságtana” elméleten nyugszanak. Ez az elmélet a közgazdászok által hagyományosan használt módszereket ötvözi a pszichológiai közelítésekkel azért, hogy egy társadalom valódi állapotát felmérhesse. A boldogság-mutatót különböző kérdőíves felmérések alapján számítják ki.

Gyakran a felmérést végző szakemberek szakmai nézetein és érdeklődésén múlik, hogy milyen tényezőket tartanak vizsgálatra érdemesnek. A vizsgált tényezők között szerepelni szokott a közbiztonság, a környezet állapota, az egyének döntési szabadsága és mostanában egyre inkább a munkahelyi és országos döntésekbe való beleszólás lehetősége.

A GALLUP Intézet nemzetközi felmérése¹¹, amely 140 ezer ember kikérdezésén alapult, azt találta, hogy azok a legboldogabb nemzetek, amelyekben erősek a családi és baráti kapcsolatok, alacsony a korrupció, és az egyének szabadon választhatnak az életükkel, jövőjükkel kapcsolatos lehetőségek közül.

Loyard¹² viszont arról ír, hogy a társadalomra jellemző bizalmi szint és szabadságérzet van különösen jó hatással a boldogságra. Svájcban végzett kutatások¹³ bizonyították, hogy a közvetlen demokrácia, a részvétel lehetősége javítja az emberek közérzetét.

Graham¹⁴ kutatásai pedig arra mutatnak rá, hogy az emberek többsége nem szereti a bizonytalanságot, ezért a válsághelyzetek boldogtalanná teszik őket. Hosszantartó, erős gazdasági válság alatt jelentősen romolhat az emberek boldogság-érzete, ami egészségi állapotukra is negatív hatással lehet.

Az infláció és a munkanélküliség is rontja az emberek boldogság-érzetét. Ennek mérésére használják az ún. „misery indexet” (magyarul „elkeseredettségi index”). Ez a mutató összeadja egy adott országban az inflációs és munkanélküliségi rátát, és ha az nagyobb, mint 10 százalék, akkor azt valószínűsíti, hogy az emberek többsége nem érzi jól magát a bőrében.

Végül a boldogságot növelheti, ha az embernek lehetősége van ötletekkel előállni, és ötleteit kipróbálni. Úgyis fogalmazhatnánk, hogy az innováció lehetősége boldoggá teheti az embert még akkor is, ha azzal nem jár feltétlenül együtt nagyobb jövedelem. Ugyanakkor különböző felmérések bizonyítják, hogy a futószalag mellé kényszerített munkavállaló

megkeseredhet, elkophatnak képességei és ezáltal jól-léte romlik, boldogtalanná válik. A boldogtalanság pedig az egészségi állapotra is kihathat.

(*Hatalommal való felruházottság*) A „hatalommal való felruházottság” az egyén szintjén úgy is értelmezhető, hogy lát-e esélyt arra, hogy saját maga vagy gyerekei feljebb kerüljenek a társadalmi ranglétrán. Azok az emberek, akik úgy érzik, hogy képesek befolyásolni saját maguk és családjuk jövőjét, a kutatások szerint boldogabbak, és ezért értelmét látják annak, hogy a jövőbe beruházzanak: például tanuljanak. Ha viszont azt tapasztalják, hogy a fejük felett döntenek róluk, a véleményükre nem kíváncsiak, ha azt látják, hogy az előrelépési lehetőségeket nem tudják befolyásolni, mivel azok nem a teljesítménytől, hanem a kapcsolatoktól függenek, akkor nem fogják értelmét látni az erőkifejtésnek. Emiatt pedig nem lesznek boldogok sem. Egyébként ezt az összefüggést a menedzsment kutatások is igazolják. Azon cégeknél, ahol a munkaerőt a termelési-szolgáltatási folyamat egy, bár-mikor kicserélhető alkatrészének tekintik csupán, az emberek cég iránti elkötelezettsége alacsony szintű lesz. Ennek következtében csak annyi teljesítmény nyújtására lesznek hajlandók, amennyi ahhoz elég, hogy ne rúgják ki őket. Ebben a helyzetben viszont rengeteg ötlet, javítási-fejlesztési szándék szorul bele az emberekbe, akik emiatt frusztráltak, boldogtalanok lesznek. Az ötletek elvesztése a cég számára pedig gazdasági veszteséggel jár.

Erre az összefüggésre figyelmeztetett Maslow¹⁵ is az 1954-ben kidolgozott hierarchia modelljében. Eszerint az emberek teljesítményét különböző dolgokkal lehet motiválni. Az alapvető élelmiszerek, a ruházkodás és a lakhatás olyan feltételek, amelyek hiánya gátolja a jó teljesítményt. Ösztönzőleg hat viszont, ha lehetőségük van társadalmi és szociális közösségekben való részvételre, ha kivívhatják mások megbecsülését és ezáltal önbecsülésük is növekedhet. A hierarchia legfelső csúcán pedig az önmegvalósítás lehetősége, az innovációban való részvétel található.

A hatalommal való felruházottságot mutatja például a nők helyzete egy társadalomban. Egy friss elemzés szerint¹⁶ hazánk e tekintetben 2009-ben rosszabb helyezést ért el a vizsgált 20 nemzet között, mint 1996-ban. Akkor még a középmezőnyben voltunk. 9 országban volt rosszabb a nők helyzete, mint nálunk. 2009-re azonban 8 ország – közöttük Bulgária és Törökország is – elhagyott bennünket. Jelenleg utolsó előttiek vagyunk. Törökország van csak mögöttünk. A mutató vizsgálja, hogy a parlamentben hány nő van, mekkora a nők aránya a cégek, intézmények vezetésében, valamint a kiemelkedő szellemi munkát végzők között. Figyelembe veszi továbbá, hogy hogyan viszonyul egymáshoz az ugyanazon munkát végző férfiak és nők fizetése.

(*A „de-growth” mozgalom és az ökológiai gazdaságtan*) A „de-growth” (franciául décroissance) valójában egy politikai, gazdasági és társadalmi mozgalom, amelynek ideológiai háttere a környezetvédelem, a túlzott fogyasztás tagadása és a globalizáció-ellenesség egyvelege. A nézet hívei szerint csupán az anyagi javak fogyasztását kellene csökkenteni, ezzel szemben viszont növelni lehetne a társadalmak jól-létét például azzal, hogy több időt szánunk a családra, a közösségre, a kultúrára és az egészséges életmódra. Fontosnak találják továbbá a közvetlen részvételi demokráciát és a gazdasági lokalizációt. 2008. április 18-19-én nemzetközi konferenciát tartottak Párizsban¹⁷ a *Gazdasági növekedés ellen az ökológiai fenntarthatóság és a társadalmi méltányosság érdekében* címmel. A nagyszámú résztvevő azt a kérdést járta körül, hogy elképzelhető-e a jelenlegi, egyre növekvő számú társadalmi és környezeti probléma megoldása a hagyományos, növekedésre összpontosító gazdasági modellel belül. A konferencia üzenete szerint nem. Ezért olyan gyökeres válto-

zásokra van szükség, amelyek eredményeképpen az egész világ együttesen csökkenti a természeti erőforrások fel- és kihasználását. A konferencián sokat idézték a híres Boulding¹⁸ mondást, amely szerint:

„Aki hisz abban, hogy a növekedés exponenciálisan folytatódhat egy véges világban, az vagy örült, vagy közgazdász.”

Az ökológiai közgazdaságtan hívei éles kritikáját adják a neoliberais főáramú közgazdaságtannak, mert – szerintük – ennek követése eredményezte a jelenlegi környezeti problémákat. Az ökológiai közgazdaságtan egyik kiemelkedő egyénisége a svéd Söderbaum. Nemzetközi elismerést kivívott könyvében¹⁹ így ír:

„Ha a nemzetközi versenyképességet és gazdasági növekedést a hagyományos mutatókkal, pl. a GDP-vel mérjük, akkor jó növekedési eredményeket kaphatunk. Nem kapunk viszont képet arról, hogy ezeket az eredményeket a környezet milyen mértékű rombolásával értük el.”

Jó példa erre – állítja – India és Kína gazdasága. Mindkettő már hosszú ideje 8-9 százalékos növekedést ér el, de ennek ára az óriási természetrombolás. Felhívja a figyelmet arra is, hogy egy ország exportsikere jelentős munkanélküliséget okozhat az importáló országban. Ezért ha figyelmünket egyedül a pénzügyi mutatókra összpontosítjuk, akkor nagyon veszélyes stratégiát követünk.

Azok, akik körömszakadtáig ragaszkodnak a pénzügyi mutatókhoz viszont abban hisznek, hogy egy társadalom legfontosabb célja a GDP-vel mért gazdasági növekedés fenntartása, az üzleti cél pedig a profit állandó növelése kell, hogy legyen.

Az ökológiai közgazdászok a fenntartható fejlődés mellett törnek lándzsát. Véleményüket, komoly kutatási munkára támaszkodva, a Brundtland Bizottság²⁰ foglalta össze. Tőlük származik a fenntartható fejlődésre az a korábban említett meghatározás, amely szerint: fenntartható fejlődésen az olyan gazdasági fejlődést értjük, amely úgy elégíti ki a jelen generációk igényeit, hogy azzal nem sérti a jövő generációk lehetőségét arra, hogy ők is kielégíthessék igényeiket.

A Bizottság szerint ennek a fejlődési útnak a választása előrelátó, stratégiai szemléletet igényel a politikusoktól és az emberektől egyaránt. Viszont ha nem követjük ezt a stratégiát, akkor a jövőben az erőforrások kifogyása és ennek következtében veszélyes konfliktushelyzetek kialakulása fenyegeti az emberiséget.

A gazdasági-társadalmi fejlődés alternatív útjairól és méréséről folyó vitát szemléletesen foglalja össze Reich²¹, az USA egykori munkaügyi minisztere, ma a Berkeley Egyetem (USA) professzora, egy 2007-ben megjelent könyvében, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy a kapitalizmus által létrehozott világrendben az egyén jól érezheti magát mint vásárló, de szenved, mint polgár.

(Az OECD a „zöld fejlődésről”) Az OECD friss tanulmánya²² így fogalmaz: a történelem során a válságok gyakran segítettek abban, hogy egy ország jelentős szerkezeti változtatásokat vezessen be. A jelenlegi válság lehetőséget teremt, de egyben ösztönzi is az országokat arra, hogy energia- és anyagtakarékos technológiákat vezessenek be, és olyan új, „zöld vállalkozásokat” indítsanak és bátorítsanak, amelyek a gazdaság fejlődéséhez és a környezet védelméhez egyaránt hozzájárulnak. Ez a szerkezeti változás azért is előnyös, mert hosszabb távon segíti az olajfüggés csökkenését, növeli az energiaellátási biztonságot és megvédi a váratlan és kedvezőtlen olajár változásoktól.

Az új, zöldiparágak között érdemes megemlíteni az innovatív építőipari fejlesztéseket, amelyek lehetővé teszik az energia hatékony épületek – passzív házak, ökoházak – építését, az alternatív energiát használó járműveket kifejlesztő gépipart, a hulladékfeldolgozást és az ökomezőgazdaságot.

A zöldgazdaságra való áttérés nem könnyű, ezért a kormányoknak stratégiát kell kidolgozniuk rá, továbbá megfelelő ösztönzőkkel bátorítani kell a cégeket is a „zöldberuházásokra”, a környezet szempontjából fenntartható növekedésre való áttérésre.

Az OECD arra is figyelmeztet, hogy itt az ideje annak, hogy a nagy energiaigényű, környezetterhelő iparágaktól vonjanak meg a kormányok minden támogatást. Továbbá, hogy a közbeszerzéseknél a munka odaítélésének szempontjai között szerepeljen a cégek különböző környezeti mutatóinak vizsgálata is. Fontos, hogy a kormányok fordítsanak elegendő összeget a zöldtechnológiák kutatására, továbbá az oktatásban a „zöld fogyasztás” fontosságának megismertetésére.

Érdemes megemlítenünk, hogy az IMD 2010. évi versenyképességi tanulmánya²³ szerint a fenntartható fejlődés Magyarországon még nem fontos része a cégstratégiáknak. Ezt bizonyítja, hogy a vizsgált 58 ország közül mi a 41. vagyunk. Megelőz bennünket a környezetünkben Ausztria, Szlovénia, a Cseh Köztársaság, Ukrajna, Lengyelország és Románia is. Az összes felhasznált energiából a megújuló energia aránya tekintetében is csak a 37. hely a mienk.

A zöld technológiák alkalmazásában is le vagyunk maradva: csupán a 41. helyet értük el. Megelőz bennünket Ausztria, Szlovénia, és a Cseh Köztársaság. Végül az éghajlatváltozás okozta várható problémákkal sem foglalkozunk a szükséges mértékben. Ezt mutatja a 38. helyünk. Előttünk jár például Ausztria és a Cseh Köztársaság is.

(Társadalmi tőke, „jól-lét” és fejlődés) A társadalmi tőke Field²⁴ szerint egy közösség olyan megfoghatatlan erőforrása, amely a kölcsönös bizalomból és az együttesen vallott értékrendből táplálkozik. A társadalmi tőke erőssége, kutatási eredmények szerint hatással van a közösség lelki és szellemi egészségére egyaránt. Durkheim²⁵ például arra talált bizonyítékot, hogy a gyenge társadalmi tőkés nemzetekben magasabb az öngyilkosságok száma. Később Kawachi²⁶ arra a következtetésre jutott, hogy az erős társadalmi tőkés, összetartó nemzetekben kedvezőbbek a halálozási adatok.

Egyes kutatások odáig mentek el, hogy bizonyos viselkedési problémákat, mint például a dohányzás, az ivás vagy az impulzív evés miatti elhízás is összefüggésbe hoztak a társadalmi tőke gyengeségével. Putnam²⁷ pedig egyértelmű kapcsolatot mutatott ki bizonyos egészségügyi mutatók és az általa szerkesztett társadalmi tőke index értéke között. Mások szerint a fizikai egészségen kívül a szelleminek is jót tesz az erős társadalmi tőke, például – a kutatások szerint – csökkenti a stresszt.

Egy angliai vizsgálat érdekes adalékkal gazdagította az egészségi állapot és a társadalmi tőke közötti kapcsolat kutatásait. Whitehead és Diderichsen (23) különbséget tett a vízszintes és a függőleges (horizontális és vertikális) kapcsolatok között. Azt találta, hogy bár a vízszintes, az emberek közötti kapcsolatok szorossága és minősége is jó hatással van az egészségi állapotra, de a függőleges kapcsolatok szerepe, azaz az emberek lehetősége arra, hogy az országos szintű ügyekbe beleszóljanak, nagyobb hatással van egészségükre és jólétükre. Röviden az igazi demokrácia egészségmegőrző tényező.

Végeredményben a különböző tanulmányok arra a következtetésre jutnak, hogy az erős társadalmi tőkés országok lakossága tovább él, és kevesebb betegségtől szenved: azaz az egészségben eltöltött élettartam is hosszabb. Vagyis a társadalmi tőke erőssége is hozzájárul a jól-lét és a boldogság-szint emelkedéséhez.

A társadalmi tőke erőssége azonban a gazdaság sikeressége szempontjából is fontos. A gazdasági életben ugyanis fontos a bizalom. Fukuyama²⁸ például annyira fontosnak tartja a bizalmat, hogy azt tekinti a társadalmi tőke legfontosabb elemének. Így fogalmaz:

„egy közösség sikere a rá jellemző kölcsönös bizalmon alapul, anélkül felemelkedése sem sikerülhet”.

Az utóbbi időben a kutatók figyelme az innováció és a társadalmi tőke kapcsolata felé fordult. Többen is az erős társadalmi tőkével hozzák kapcsolatba a skandináv államok innovációs sikereit. Ennek egyik oka, hogy a sikeres innovációhoz együttműködésre, csapatmunkára van szükség. Jó együttműködés és csapatmunka pedig nem létezik bizalom nélkül. A társadalmi tőke erőssége és a GDP-vel mért gazdasági növekedés közötti közvetlen kapcsolatot azonban nem sikerült igazolniuk a kutatásoknak. Ennek nyilvánvaló oka a GDP mutató egysíkúságában, pénz - centrikusságában keresendő. Ez egyben bizonyítja azt is, hogy egy ország fejlettségét nem lehet egyedül a GDP-vel mérni. A fejlettség megállapításához fontosak az ún. puha mutatók, az emberi fejlődés indexe, a jól-lét és a boldogság-index is. Ezek alakulására viszont – a kutatások tanúsága szerint – hatással van a társadalmi tőke erőssége.

Mit tudnak tenni a kormányok a társadalmi tőke erősítése érdekében? A kormányok gazdaság- és társadalompolitikája, valamint értékrendje erősítheti és rombolhatja is a társadalmi tőkét. Magyarország esetén például a kettős állampolgárság elleni brutális kormányfellepés óriási kárt tett a társadalmi tőkében: egymás ellen fordította ugyanis nemcsak a hazai társadalom különböző csoportjait, de az anyaországi és határon túli magyarokat is. A társadalmi tőkét durván rombolták továbbá a besúgásra, a vagyonosodási vizsgálatokkal, a számlaadással kapcsolatos, az egymás feljelentésére biztató APEH akciók is. A kormány jelentősen erősíthető a társadalmi tőkét azzal, ha épít a polgári kezdeményezésekre, és ha a civil mozgalmak tevékenységét komolyan veszi.

Ellenkezőleg ha nem tekinti az embereket partnernek, ha nem kíváncsi a véleményükre, az nem tesz jót a társadalmi tőkének sem.

(Az innováció és a zöld, fenntartható fejlődés) Csak az innováció képes a gazdaság jelentős átalakítására. Az innováció kibővíti tudásunk határait, növeli képességeinket. Ennek segítségével javítja a gazdaság versenyképességét is. Az innováció nemcsak termékfejlesztést jelent. Magában foglalja az új technológiák kifejlesztését és alkalmazását, új vezetési, szervezési és marketing módszerek kidolgozását és gyakorlatba való bevezetését.

Egy friss tanulmányban²⁹ az OECD arra hívja fel a figyelmet, hogy egy ország sikeres innovációs teljesítménye szempontjából különösen a kis cégek nagyon fontosak. Ennek oka ezen cégek rugalmassága, és ezzel kapcsolatban az, hogy könnyebben érzékelik a környezeti változásokat és különösképpen a vevők igényeinek módosulását, mint a nehezen mozduló, hierarchikus felépítésű nagycégek. Éppen ezért a kis cégek nagyobb eséllyel teremtenek új munkahelyeket is. Ezért – állítja az OECD tanulmány – a kormányoknak támogatniuk kell a hazai kis- és közepes cégeket.

Az OECD³⁰ már 2008-ban figyelmeztette Magyarországot, hogy fordítson többet kutatás-fejlesztésre, mert ha nem, akkor gazdasági-társadalmi versenyképessége tovább romlik majd, és le fog lassulni a gazdasági növekedés. Az anyag így fogalmaz: „a magyar innovációs teljesítmény messze alatta marad az innovációs potenciálnak”.

Tipikus innovációs mutatók tekintetében Magyarország általában rosszul áll. Különösen nagy azonban az elmaradása a K+F-re építő innováció területén. Egyik alapvető probléma, hogy a magyar gazdaság szerkezete egészségtelen: egy erős, külföldi tulajdonban lévő nagyvállalati szektor uralja, amely nem kapcsolódik a hazai innovációs rendszerhez. Magyarországot ugyanakkor jellemzi a kiváló minőségű tudományos kutatás, amely kimagasló eredményekkel büszkélkedhet. Ezeket ráadásul sokkal olcsóbban, kevesebb költséggel éri el, mint az európai átlag, mivel a magyar kormány nagyon keveset költ K+F-re. A magyar

gazdaság versenyképességének javulását az akadályozza, hogy a kiváló szellemi eredmények megvalósulását nem támogatja erős hazai ipar. A külföldi cégek pedig nem Magyarországon fektetnek be kutatás-fejlesztésre. A sikeres innovációhoz továbbá több és jobb tanulás, kiváló iskolák és tanulók is kellenének. A jobb tanuláson a képességfejlesztést értjük.

Az innovációt nyilvánvalóan gátolja, hogy csökken a műszaki és tudományos végzettség népszerűsége. A 2006. évi adatok szerint az összes egyetemi végzettségűek csupán 20,23%-a műszaki és tudományos végzettségű. Ezzel az adattal az IMD 58 országot tartalmazó versenyképességi listáján az 53. vagyunk. 1997-ben viszont még a 26. helyen voltunk. Vagyis 10 év alatt 27 helyet csúsztunk le a nemzetek között.

Ugyanakkor a tudományos kutatás minősége tekintetében sokkal jobb a helyezésünk. 2010-ben a 37. helyen vagyunk. 2002-ben a 32. voltunk. Az OECD azt javasolja, hogy készítsen Magyarország hosszútávú innovációs stratégiát, amelynek részeként növeli a tudományba való befektetést; és a cégek innovációs tevékenységét is ösztönzi. Kiemeli a tanulmány a kis- és közepes méretű cégek innovációjában rejlő lehetőségeket. Ezek hasznosításának feltétele a bürokrácia jelentős csökkentése. De fontos lenne az innováció a szolgáltató szektorban és a közigazgatásban is – mutat rá az OECD tanulmány.

(A magyar állapotok) Az elmúlt 8 évben hazánk csaknem valamennyi gazdasági és társadalmi mutatója romlott. Az 1. táblázat adatai az IMD Gazdaságkutató Intézet 2010. évi kiadványából származnak.³¹

Azoknál a helyezéseknél, amelyek a kötetben szerepelnek, de nem kerültek frissítésre, zárójelben láthatjuk, hogy melyik év helyezését mutatják. A hiányzó adatok azt jelzik, hogy az adott évben a kutatók azt a mutatót még nem vizsgálták. A bemutatott adatok többsége ún. puha, minőségi adat. E alól kivétel a 2., 3. és 6. mutatók, amelyek statisztikai adatok.

1. táblázat.

Mutatók		Helyezések néhány országra											
		Magyarország			Ausztria			Finnország			Lengyelország		
		2000	2007	2010	2000	2007	2010	2000	2007	2010	2000	2007	2010
1.	Társadalmi kohézió	42	43	54	9	4	9	6	18	13	43	53	51
2.	Születések várható élettartam	37	38 (2004 évi adat)	42 (2007 évi adat)	21	15 (2004 évi adat)	15 (2007 évi adat)	19	15 (2004 évi adat)	23 (2007 évi adat)	31	32 (2004 évi adat)	36 (2007 évi adat)
3.	Születéskor várható, egészségben eltöltött élettartam	-	35 (2002 évi adat)	36 (2009 évi adat)	-	13 (2002 évi adat)	4 (2009 évi adat)	-	17 (2002 évi adat)	13 (2009 évi adat)	-	32 (2002 évi adat)	31 (2009 évi adat)
4.	Innovációs képességek a cégeknél	-	-	42	-	-	4	-	-	16	-	-	55
5.	Az egészségügyi infra-struktúra minősége	41	45	48	1	1	1	4	20	10	37	55	51
6.	Emberi fejlődés indexe (HDI)	33	30 (2004 évi adat)	34 (2007 évi adat)	16	14 (2004 évi adat)	14 (2007 évi adat)	13	9 (2004 évi adat)	12 (2007 évi adat)	32	32 (2004 évi adat)	32 (2007 évi adat)

7.	A fenntartható fejlődés fontossága a cégeknél	22	46	41	13	1	7	2	22	14	35	31	40
8.	Életminőség	39	36	43	1	1	1	9	14	15	40	51	47
9.	Korrupció	28	31	55	15	7	10	1	5	3	30	48	36
10.	Bürokrácia	20	25	50	24	6	15	2	13	2	26	53	48
11.	Versenyképesség	26	35	42	18	11	14	3	17	19	40	52	32
12.	A kormányzás színvonal	21	40	51	15	10	27	2	17	15	39	52	36

A táblázatban azt láthatjuk, hogy hazánk esetén a mutatók többsége határozott leépülési tendenciát jelez. Különösen megdöbbentő a korrupció, a bürokrácia, a kormányzás színvonala és a fenntartható fejlődés fontossága mutatók drámai romlása. De a többi mutató esetén is nagyon rossz a 2010. évi helyezesünk. Ezek együttes hatásának köszönhető, hogy a vizsgált időszakban versenyképességünk tekintetében 16 helyet csúsztunk vissza a vizsgált országok között, amelyek száma 2010-ben 58 volt. Az is látható, hogy a vizsgált 10 év második részében volt erőteljesebb a hanyatlásunk. Ugyanakkor a többi ország esetén kisebb változások érzékelhetők, legyenek azok a javulás vagy a romlás jelei. Az általános versenyképesség tekintetében viszont csak Lengyelország javított, mégpedig jelentős mértékben, helyezésén. Ezt a javulást a táblázatban látható adatok – egy kivételével – nem magyarázzák.

Ez a kivétel a kormányzás színvonala, amely Lengyelország esetén 2007-ről 2010-re 16 helynyi javulást, míg esetünkben 11 helynyi zuhanást mutat. Ha pedig korábbi, a 2000. évi adatokat nézzük, akkor a mi lecsúszásunk egyedülálló: 30 helynyi.

A vezetés minősége viszont alapvetően határozza meg egy ország versenyképességét, hiszen minden másra, a társadalmi kohézió alakulására, a korrupció és a bürokrácia mértékére és az egészségügy állapotára egyaránt döntő hatással van. Meg kell jegyezni azonban, hogy a kutatók összesen 246 mutatót elemeztek, amelyek közül 131 a statisztikai és 115 az ún. puha, szakértői felmérésen nyugvó adat.

A táblázatban szereplő adatok érzékeltetik az alternatív mutatók szerinti gyengeségünket is. A társadalmi kohézió mutató a társadalmi tőke erősségét szemlélteti.

A továbblépéshez nyilvánvalóan jelentős változásokra van szükség minden területen. A fenntartható, a tudáson és innováción alapuló fejlődéshez az ország tudásállományának növelése, valamint a meglévő tudás-képességek és emberi energia jobb hasznosítása is elengedhetetlen. Ezt indokolja tudásszintünk jelentős megkopása, amelyet a 2. táblázat bizonyít.

2. táblázat. Tudásmutatóink alakulása³²

	2010	2009	2006	2001
Az oktatási rendszer színvonala segíti-e a versenyképességet?	48	31	27	10
A természettudományos tárgyak oktatása kellő hangsúlyt kap-e az iskolában?	42	23	11	3
Az egyetemi oktatás hozzájárul-e a gazdasági versenyképesség növeléséhez?	48	32	29	13
Nyelvi képességek szintje	51	41	43	–
Jól felkészült mérnökök rendelkezésre állása	42	35	11	4
Információ-technológiai képességek	38	23	19	26

A táblázatban néhány kiemelkedően fontos tudás mutató alakulását látjuk. Az oktatási rendszerünk színvonala, a gazdasági versenyképesség javulásához való hozzájárulása alapján 2001-ben még a dicséretes 10. helyen voltunk. Mára azonban a 48. helyre szorultunk vissza. Hasonló a helyzet a felsőoktatásban is. Itt a lezuhanásunk szintén 38 helynyi. A természettudományos tárgyak megfelelő hangsúlyú oktatása alapján 2001-ben csak Szingapúr előzött meg bennünket. 2010-ben pedig már a lista végéhez közelítünk. Hasonló a helyzet a jól felkészült mérnökök száma tekintetében is. Itt az 5. helyről a 42.-re kerültünk. Baj van a nyelvi és az információtechnológiai képességekkel is. A nyelvi képességek szintjét az IMD először 2006-ban mérte. Akkor sem voltunk nagyon előkelő helyen, de 2010-re tovább romlott a helyezésünk: az 51. lettünk. Az információtechnológiai képességek tekintetében a pozícióvesztésünk 32. hely. Ez is drámai leromlás akkor, amikor az információtechnológia nélkül modern gazdaság nem képzelhető el.

Az oktatás területén tapasztalható lemaradásunkat a rossz gazdaság- és társadalompolitikai prioritások, az ezen területekről elvont összegek, a megmerevedett szervezeti és vezetési rendszerek, a gyenge hatékonyság, továbbá a színvonal és a minőség alapján való teljesítményértékelés hiánya együttesen okozza. Az elemzések azt bizonyítják, hogy Magyarország a legfontosabb társadalmi-gazdasági mutatói tekintetében messze elmaradt korábbi eredményeitől, és leszakadt nemcsak a fejlett világtól, de a környező országoktól is. Ez azt bizonyítja, hogy az az út, amelyen eddig járt, zsákutca. Alapvető irányváltás nélkül nem számíthatunk arra, hogy a társadalmi-gazdasági versenyképességünk javulhat ezzel elhárul az a veszély, hogy a fejlődés perifériájára szorulunk. Az irányváltás legfontosabb területei a következők kell, hogy legyenek:

- a gazdasági és társadalmi döntések hatásainak GDP-vel való mérése mellett alternatív mutatók alkalmazása, különösen az állami beruházásokról és gazdaságösztönző módszerekről hozott döntések esetén,
- a gazdasági szerkezet hosszútávú elgondolások (nemzetstratégia) alapján történő, tudatos átalakítása a fenntartható fejlődést biztosító, tudás- és innováció alapú gazdasággá,
- a kormány aktív szerepvállalásával a társadalmi és tudástőke tudatos erősítése,
- a részvételi demokrácia erősítésével a nemzeti energiák, képességek és tudás hatékony hasznosítása. Hiszen korunkban a nemzetek gazdagság- és boldogságteremtő ereje azon múlik, hogy mennyire képesek hasznosítani a polgárok intellektuális, érzelmi és spirituális energiáit a nemzetépítés érdekében. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a társadalom versenyképességét az határozza meg, hogy hogyan bánik a legfontosabb értékével, az emberrel.

(Egy új, fenntartható gazdaságfejlődési modell alapjai) Ha változtatni akarunk, ki kell jelölni az elérendő végcél. Ezt nevezik jövőképnek. Egy nagyon általános, de mégis sokatmondó jövőkép lehetne: teremtsünk olyan országot, amelyre a jövő generáció büszke lehet!

Egy ennél konkrétabb jövőképnek azt kell megmutatnia, hogy hogyan tudunk a jelenlegi színtről egy magasabb fejlettségi szintre eljutni. Ehhez magát a fejlettséget is értelmezni kell. Az értelmezést segíti, ha meghatározzuk, hogy mivel mérjük a fejlettséget. Fejlettségünk mérésében az alternatív mutatóknak kell jelentős szerepet szánni. Ily módon például jó és mozgósító jövőkép lehetne a következő:

Egy olyan család- és közösségközpontú, összetartó, a határon túli magyarokat is a nemzet részének tekintő társadalom létrehozása, amelynek gazdasági alapját a tudáson és

innováció alapuló, környezettudatos, a növekedésen túl az életminőség javítására és a fenntartható fejlődésre is törekvő gazdaságpolitika biztosítja.³³

(*Gazdasági zsákutca és a kitörés módja*) A jelenlegi gazdasági zsákutca nem a külső körülmények, a környezetünk, hanem a rossz kormányzás és a koncepciótlan gazdaságpolitika következménye. A kormányzási hibák korábbra, már a rendszerváltást követő első kormány idejére is visszavezethetők.

A zsákutcába vezető út néhány jellemzője:

a/ olcsósággal versenyzés

Ez azt jelenti, hogy a külföldi tőkét adókedvezményekkel, közvetlen állami támogatással, gyenge környezetvédelmi szabályokkal és alacsony munkabérrrel édesgettük hozzánk.

b/ a hazai gyártás és szolgáltatás többségére az alacsony hozzáadott érték a jellemző

Ez azt jelenti, hogy a nálunk előállított javakban általában kevés az újdonság, az innováció, a különleges tudástartalom. Ez akkor is igaz, ha a nemzetközi vállalatok korszerű termékeket szerelnek össze nálunk és exportálnak. Ugyanis a termékfejlesztés nem, csak az összeszerelés történik nálunk. Az összeszerelés pedig kevés hozzáadott értéket teremt.

Egészségtelen a gazdasági szerkezet:

- rossz a különböző méretű és különböző tulajdonú cégek aránya
- túlsúlyban vannak az energia- és alapanyag-igényes tevékenységek a tudásalapúakhoz képest. Ez gátolja a „zöld fejlődést”
- a jövő szempontból fontos ágazataink elvesztették versenyképességüket
- gazdasági diverzifikáltság, sokszínűség alacsony szintje
- nem alakulnak ki és fejlődnek elég gyorsan a jövő stratégiai ágazatai
- a legfontosabb erőforrásainkat nem tudjuk a nemzet fejlődésének szolgálatába állítani.

Ezek a szerkezeti aránytalanságok a következőket jelentik: túl nagy azon nagycégek gazdasági és politikai szerepe, amelyek általában külföldi tulajdonban vannak. A hazai kis- és közepes cégek gazdasági környezete annak ellenére előnytelen, hogy több, és gyakran jobb minőségű munkahelyet teremtenek, mint a nagycégek.

A korábbi hibás gazdaságösztönző állami politika miatt szinte csak olyan cégek kaptak állami támogatást, amelyek jelentős energiaigénnyel és alapanyag szükséglettel termelnek (autógyárak, gumigyárak, építőanyag-ipari és logisztikai cégek).

Ez megnövelte hazánk energiafüggőségét és a termelés importigényességét, rontotta a tudás- és innováció – alapú, fenntartható, „zöld fejlődés” esélyeit.

Nemzetközi elemzések bizonyítják, hogy a jövőben a biztonságos és egészséges élelmiszer stratégiai fegyver lesz. Nekünk volt sikeres mezőgazdaságunk és élelmiszeriparunk, amelyet első lépésben a rendszerváltás, majd az EU-s csatlakozás rendített meg. Az elmúlt 8 év gazdaságpolitikája pedig a nagyüzemek támogatásával, az indokolatlan túlszabályozással és az EU-s támogatási források elzárásával tovább rontotta ezen ágazatok helyzetét.

A gazdasági diverzifikáltság, a sokszínűség alacsony szintje azzal függ össze, hogy egyrészt sok iparág megszűnt, másrészt a betelepült külföldi cégek adott iparágakban sűrűsödnek. Az IMD 2010-i versenyképességi tanulmánya szerint a vizsgált 58 országból a gazdasági sokszínűség tekintetében a 45. vagyunk. Ezt az elemzők elégtelennek tartják. Minél kevesebb lábon áll ugyanis a gazdaság, annál jobban ki van téve a válságok hatásainak. Pozitív példaként említhetnénk Ausztriát, amelynek gazdasága a második legdiverzifikáltabb. Ez egyben arra is figyelmeztet, hogy nemcsak nagy országok gazdasága lehet sokszínű. Ausztriát egyébként alig érintette a válság. Gazdaságának visszaesése minimális, a munkanélkülisége is 4% körül van.

- A világgazdaságban hatalmas átalakulások zajlanak. Erősödőben vannak a zöldiparok: az alternatív energiatermelés, a bio-mezőgazdálkodás, az egészségiparok, a hulladékhasznosítás. Ezt az irányt „zöldinnovációnak” nevezik. Ez a jelentős átalakulás azonban nem történik kizárólag a piaci szereplők kezdeményezései alapján, mivel hosszútávú, lassan megtérülő beruházásokról van szó. Ezért nagyon fontos a jól megtervezett állami szerepvállalás. Az elmúlt 8 év viszont nálunk a megszorításokkal, az állam gazdaságbénító szerepének erősödésével telt el. Ezért ezen a területen is jelentős elmaradásban vagyunk.
- Hazánk, - a nemzetközi értékelések szerint is -, rendelkezik a jövő sikeres ágazataihoz szükséges jelentős erőforrásokkal: jó földdel, gyógyvizekkel, termelési tapasztalatokkal, képzett, kreatív szakemberekkel. Ezeket az értékeket azonban nem hasznosítjuk megfelelően az ország javára. Leépült a magyar mezőgazdaság, az egészségügy, a termelési kultúrák egy részét a külföldi cégek felszámolták (édesipar, cukoripar, mezőgazdasági gépgyártás, stb.) és rossz állapotban vannak oktatási és kutatás-fejlesztési intézményeink.

Ezek után nem nehéz megállapítani a stratégiai prioritásokat:

- olcsóság helyett tudással, innovációval kell versenyeznünk.
- Előre kell menni az értékteremtő láncon, és nagy tudástartalmú, magas hozzáadott értéket teremtő tevékenységek végzését kell bátorítani. Minden mástól meg kell vonni minden állami támogatást.

Az értékláncon való előrelépés egyben azt is jelenti, hogy Magyarország nem marad olyan periféria-ország, ahová a cégek az összeszerelő munkát kihelyezik.

- Korszerűsíteni kell a gazdaság szerkezetét.
- helyzetbe hozni a hazai kis- és közepes cégeket
- támogatni a tudásalapú tevékenységeket, és hosszabb távon jelentősen csökkenteni a nagy energia és alapanyag igényű tevékenységeket
- újra kell építeni a mezőgazdaságot és az élelmiszeripart szem előtt tartva a „zöld”, fenntartható fejlődés követelményeit, és a lokalizáció kínálta lehetőségeket
- be kell ruházni az új, innovációt és tudást igénylő iparágakba
- hazai erőforrásainkat meg kell erősíteni, és okos, távlati szemléletű hasznosítással kell a fejlődés szolgálatába állítani.

Mindez, röviden összefoglalva azt jelenti, hogy támogatni kell a tudásteremtést és hasznosítást, és megkönnyíteni az innovációt, ami nem végezhető el az állam stratégiai szerepvállalása nélkül.

(Az állam szerepe a társadalmi-gazdasági átalakításában) Az állam gazdaságban való szerepvállalását a neoliberais nézetek vallói ártalmasnak gondolják. Véleményüket jól tükrözi az az angol nyelvterületen ismert mondás, hogy „a gazdaság éjjel nő, akkor, amikor a kormány alszik” (Economy grows at night, when the government is sleeping). Csakhogy mi többről és másról, nemcsak gazdasági növekedésről beszélünk. Az állam újfajta szerepvállalását a gazdaság új útra terelésében kormányzati innovációnak is nevezhetnénk, amely komoly értéket képes teremteni. A marxista felfogás szerint a vezetési, irányítási munka nem, csak a közvetlen fizikai munka teremt értéket. Korunk vezető közgazdászai ezzel szemben azt állítják, hogy az értékteremtés legfontosabb forrása ma a vezetési-szervezési innováció. Kiterjeszhetjük ezt az állítást a nemzet irányításának szintjére is. Nem véletlen, hogy a nemzetközi versenyelemzések a versenyképesség meghatározó tényezőjének tekintik egy ország gazdaságpolitikai irányításának minőségét és hatékonyságát.

E cikk szerzője több írásában³⁴³⁵ külön is felhívta a figyelmet arra, hogy a kormányzás minősége és áttekinthetősége tekintetében nyolc éven keresztül folyamatosan csúsztunk lefelé a nemzetek rangsorában. Hazánk a kormányzás színvonala tekintetében a vizsgált 58 ország között a 2000. évi 21. helyről 2010-re a 51. helyre csúszott vissza (lásd. 1. táblázat). A versenyképességi sorrendben való lecsúszásunk nagymértékben köszönhető a rossz kormányzásnak.

A gazdaságot új útra segítő kormányzati munka innovatív eleme lehet a helyi közösségek, a helyi kezdeményezés támogatása, azaz a társadalmi innováció előmozdítása. Kelly és Ratner³⁶ számol be egy érdekes példáról. Az USA-ban, Minnesota államban létrejött egy szövetkezet, amely szélturbinával termel áramot helyi fogyasztásra. A szövetkezetbe egyszerű 5000 dollár befizetésével lehetett belépni, illetve azok a farmerek, akiknek a földjére a szélturbinákat telepítették, szintén tulajdonossá váltak. A szövetkezet szabálya szerint 15%-nál nagyobb részesedést senki nem érhet el.

A helyi tulajdonban lévő áramfejlesztő nemcsak innovatív technológiai, hanem innovatív társadalmi megoldást is jelent. Sokkal előnyösebb ugyanis a helyi közösségnek a helyi tulajdon, mintha távoli tulajdonosé lenne a szélenergia rendszer. A helyben megtermelt áram így olcsóbb, és a létrejött profitot is helyben fektetik be. A helyi tulajdonlás hozzájárul a helybeni nagyobb értékteremtéshez, és az adott közösség gazdagodásához. A helyi tulajdon növeli az emberek felelősségérzetét, lehetővé teszi, hogy beleszóljanak saját és környezetük ügyeibe. Ez pedig erősíti a demokráciát és a társadalmi tőkét. Támogathatja a kormány a helyi kultúra, a hagyományok újraélesztését, és ezeknek a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítását. Ezt a megoldást egyébként Dániában is kiterjedten alkalmazzák.

A kormányzati munka innovációjának eleme lehet az innováció újszerű előmozdítása. Például az innovációt az adórendszerrel is lehet támogatni. Olyan adórendszert kell alkalmazni, amely csökkenti az innováció költségeit. Megoldás lehet az adókedvezmény nyújtása a jelentős innovációt megvalósító cégeknek. Például Kanadában a kutatás-fejlesztési tevékenységek és az azokat támogató folyamatok költségeinek 35%-ka levonható az adóból.³⁷

A másik lehetőség a kutató–fejlesztő munkát végző szakemberek alkalmazását terhelő adók és járulékok csökkentése. A harmadik megoldás lehet az innovációból származó profit adójának csökkentése. Hollandia például ezt a rendszert alkalmazza.

Az emberek hatalommal való felruházása, a közvetlen demokrácia erősítése szintén innovatív kormányzati megoldás lehet. A legújabb innovációs kutatási irány, a „nyitott innováció” (open innovation) arra hívja fel a figyelmet, hogy a legokosabb vezetői csoport – legyen az a vállalati felsővezetés vagy egy ország esetén a kormány – sem tudhat mindent. Ezért döntései előkészítésének és végrehajtásának minőségét egyaránt javíthatja, ha mások gondolataira, javaslataira és véleményére is odafigyel. Ez egyben jelenti a nemzeti tudástömeg jobb hasznosítását is, hiszen így az „átlagemberek” tudása is bekerülhet a döntési folyamatba. A nemzet rendelkezésére álló összes tudás jobb hasznosítása pedig összhangban van a tudással versenyzés követelményeivel. Hinni kell abban, hogy az emberek csodát tudnak tenni, ha lehetőséget kapnak. Ezt a hitet magát is tekinthetjük vezetési innovációnak, éppen úgy, mint azt a gondolatot, hogy a helyes gazdaságpolitika nemcsak számolgatás, de jellem kérdése is. Kormányzási innovációval lehet erősíteni a társadalmi tőkét. Ugyanis mindaddig, amíg a társadalmi tőke nálunk gyenge marad, nem lesznek képesek a hazai egyéni innovációs képességek döntő mértékben hozzájárulni a társadalmi-gazdasági fejlődéshez. Ahhoz ugyanis összetartó társadalomra, kapcsolódó innovációkra

lenne szükség. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az egyéni innovációk szervezeti innovációs erővé szövéődése nem képzelhető el erős társadalmi tőke nélkül.

(Összefoglalás) A híres skót közgazdászt, Adam Smith-t³⁸ elsősorban, mint a liberális, piacelvű közgazdaságtan atyját szokták a leginkább idézni. Kevesen idézik viszont azt a mondását, amely szerint „a gazdaság és a moralitás nem választható el”.

A pénzközpontúság és növekedés uralta világunkban nem árt Smith ezen figyelmeztetését komolyan vennünk. A moralitás pedig megköveteli, hogy a gazdaságot ne helyezzük minden áron és kritikátlanul az emberi értékek fölé, ne állítsuk egymással szembe a gazdasági növekedést és az emberi fejlődést, továbbá, hogy ne csak a jelenért, de a jövőért is felelősséget érezve óvjuk a környezetet.

Korunkban ennek a moralitásnak az egyik követelménye a fenntartható, „zöld” fejlődés útjára lépés, és ehhez az innováció, a tudásszerzés, a minőségre törekvés, és az emberek döntéshozatalba való bekapcsolódásának támogatása: röviden a társadalmi-gazdasági- és kormányzati innováció megvalósítása.

Ez az írás ehhez az irányváltáshoz szeretne érveket és ötleteket adni. A sikeres irányváltáshoz azonban összefogásra és szilárd értékrendre is szükség van. Példaként álljon előttünk hazánk három nagy alakjának Széchenyi Istvánnak, Eszterházy Miklósnak és Wesselényi Miklósnak az a cselekedete, amikor „erényszövétséget” hoztak létre, amelynek célját a következőképpen határozták meg: „Mi a célunk? Hazánk fiaira és azok gyermekeire és unokáira annyi szerencsét és áldást hozni, amennyire azt a mi tehetségünk végbeviheti”.³⁹

JEGYZETEK

- 1 Datta, A.: For a Quiet Revolution, Papyrus, Calcutta, 1997.
- 2 Tasaka, H.: Invisible Capitalism. Jorge Pinto Books Inc. New York, 2009.
- 3 Éber Antal: Mire tanít Széchenyi? Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1941.
- 4 A Multi-dimensional Poverty Index (MPI) ki-munkálója az „Oxford Poverty and Human Development Initiative” szervezet. Ez a mutató nemcsak a család jövedelmének nagyságát vizsgálja, hanem figyelembe veszi például a gyermekhalandóságot, a tisztavízhez jutás lehetőségeit, a gyermekek iskolában eltöltött éveit és a csatornázottságot is.
- 5 Praful Bidwai: From GDPism to genuine equity. Transnational Institute. (<http://www.tni.org>)
- 6 Molina, G.G., Purser, M.: Human Development Trends since 1970: A Social Convergence Story. Human Development Research Paper 2010/02. UNDP 2010. június.
- 7 Sachs, J., May, P.H.: Special Report: Greening the global economy. The Broker. 2010. február 18. (<http://www.thebrokeronline.eu/en/layout>)
- 8 Stiglitz, J. E., Sen, A., Fitoussi, J. P.: Mismeasuring our lives: Why GDP doesn't add up. The New Press, New York, 2010.
- 9 Helyar, S.: Community Well – being Indicators. Social Policy and Implementation Branch, Policy Division. ACT Government. Austria, 2007.
- 10 A felmérést Christopher Barrington-Leigh ismertette „International evidence on the social context of wellbeing” címmel 2010. április 24-én a <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/4924> honlapon.
- 11 Michaelson, J.: National Accounts of well-being: bringing real wealth onto the balance sheet. NEF (New Economic Foundation). London. 2009. (Website: www.neweconomics.org)
- 12 Layard, R.: Happiness: Lessons from a New Science. Penguin Press, New York, 2005.
- 13 Frey, B., Stutzer, A.: What Can Economists learn from Happiness Research? Journal of Economics Literature. 40. (401-35). 2002.
- 14 Carol Graham: The Challenges of Incorporating Empowerment into the HDI: Some lessons from Happiness Economics and Quality of Life Research UNDP. Research Paper. 2010. Július.
- 15 Maslow, A.: Motivation and Personality. Harper and Row, New York, 1954.
- 16 Stewart, K.: Human Development in Europe. UNDP Research Paper. 2010. Június.
- 17 A konferencia francia és angol címében (Economic De-Growth for Ecological Sustainability and Social Equity) szereplő décroissance és „de-growth” szót a növekedés ellen kifejezéssel fordí-

- tottam le. Nincs ugyanis ráillő, pontos magyar szó. Lehetne „növekedéstelenségnek” vagy zéro növekedésnek fordítani, és ez illeszkednék a „de-growth” helyett újabban használt „non-growth” kifejezéshez.
- 18 Kenneth E. Boulding (1910-1993) közgazdász, tanár és békeaktivista az oxfordi egyetemet végezte. Később felvette az amerikai állampolgárságot, és különböző amerikai egyetemeken tanított. Munkája során különös figyelmet fordított a gazdaság emberi oldalára. Őt tekintik a fejlődés-gazdasági elmélet megalapítójának.
 - 19 Söderbaum, P.: Understanding Sustainability Economics. Earthscan, London, 2008.
 - 20 A Brundtland Bizottságot 1983-ban alapította az ENSZ. Nevét első elnöke, Gro Harlem Brundtland után kapta. Célját így fogalmazták meg: „vizsgálja meg az emberi környezet és a természeti erőforrások gyorsuló pusztulását, és ennek következtében a gazdasági és társadalmi fejlődés esélyeit.
 - 21 Reich, R.: Supercapitalism: The Transformation of Business, Democracy and Everyday life. Alfred A. Knoph, Toronto, 2007.
 - 22 Green Growth: Overcoming the Crisis and Beyond. OECD, Párizs, 2009.
 - 23 IMD World Competitiveness Yearbook, 2010. Lausanne, Svájc.
 - 24 Field, J.: Social Capital, Routledge, London, New York, 2008.
 - 25 Durkheim, E.: The Division of Labor in Society. The Free Press, New York, 1993.
 - 26 Kawachi, I., Kennedy, B. P., Lochner, K., Prothrow-Stúth, D.: Social Capital, Income Inequality and Mortality. American Journal of Public Health 87, 1997.
 - 27 Putnam, R.D.: Bowling Alone: the collapse and revival of American community. Simon&Schuster, New York, 2000.
 - 28 Whitehead, M., Diderichsen, F.: Social Capital and Health: tip-toeing through the minefield of evidence. The Lancet, 358, 9277, 2001.
 - 29 Fukuyama, F.: Trust: the social virtues and the creation of prosperity. Hamish Hamilton. London, 1995.
 - 30 SMEs, entrepreneurship and innovation. OECD, 2010. június.
 - 31 OECD Reviews of Innovation Policy: Hungary. OECD, 2008. október.
 - 32 Az adatokat az IMD Gazdaságkutató Intézet, (Lausanne, Svájc) adott évi „IMD World Competitiveness Yearbook” tanulmányából gyűjtöttem ki.
 - 33 A témáról részletesebben Csath: Kit válasszunk? Választási iránytű. Kairosz 2010 könyvben lehet olvasni.
 - 34 Csath: A magyar versenyképesség és puha tényezői. Valóság 2008 november.
 - 35 Csath: The Competitiveness of Economies: Different Views and Arguments. Society and Economy. 2007. 29. Akadémia Kiadó, Corvinus Egyetem, Budapest.
 - 36 Kelly, M., Ratner, S.: A different kind of Ownership Society. www.yesmagazine.org/new-economy/adifferent-kind-of-ownership.
 - 37 Jeffrey Ownes, Michael Ash: Taxes for Innovation. OECD Observer. No 279. 2010. május. <http://www.oecdobserver.org/news>
 - 38 Smith A. (1728-1790) leghíresebb műve „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, (A nemzetek gazdasága természetének és okainak kutatása). 1776-ban jelent meg.
 - 39 idézi: Éber Antal: Mire tanít Széchenyi? Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt. 1941.

A spanyol értelmiség szerepe Primo de Rivera diktatúrájának idején (II. rész)

(*A korszakra ható filozófiai irányzatok*) A spanyol értelmiség viselkedésének elemzése előtt ismerkedjünk meg a korszak nagy filozófiai hatásaival. A XIX. és XX. század fordulójának európai értelmiségi áramlatait meghatározta a *pozitivistá, egzisztencialista filozófiai irányzat*. Az ő szellemi atyjuk pedig a német Karl Christian Friedrich Krause (1781-1832) volt, akitől az egzisztencializmus filozófiai irányzatát eredeztetjük. Az organikus államelmélet egyik ősatya, Heinrich Ahrens is az ő tanítványa volt.

A spanyol filozófia történetében a XIX. század a megosztottság korszaka. Az egyik irányzat képviselői a filozófiai élet fellendítését a hagyományos spanyol szellemi értékek megőrzésétől, ill. felülésztesétől várták; a másik irányzat tagjai ezzel szemben az európai bölcsélet meghonosítását tartották célravezetőnek.¹

Krause filozófiája a XIX. század közepén került be Spanyolországba és a madridi egyetemen rögtön tanszéket is szerveztek az oktatására. A krauszizmus révén került Spanyolország első ízben közvetlen kapcsolatba a modern polgári filozófiával, s ezen belül a német bölcselettel. Erre az alapra épültek rá az újabb filozófiai áramlatok, amelyek közül az egyik legfontosabb a pozitívizmus.²

A következő állomást Nietzsche bölcséletének megjelenése jelentette a spanyol filozófiatörténetben. A *krauszizmussal* és a *pozitívizmussal* ellentétben a *nietzschei* tanok először nem a katedrákon keresztül jutottak el az emberekhez, hanem a szépirodalmon és az eszéíró publicisztikán keresztül.³

Az utolsó gyarmatok elvesztésével (1898) fellángolt a *spanyol nacionalizmus*, mely szembetalálkozott az ébredő baszk, katalán és gallego nemzeti érzülettel. Az 1898-as és az 1917-es krízis elmélyítette a spanyol társadalomban az 1875-ös Bourbon-restaurációt kezdő válságjelenségeket. A változások a spanyol értelmiség életére is erősen hatottak, akik az új helyzetben szemlélet- és értékváltást sürgettek, melynek segítségével Spanyolország válaszokat találhat a kialakult válsághelyzetre. Újfajta viszonyulást kerestek az egykori világbirodalomból lokális középhatalommá olvadó ország számára úgy, hogy önbecsülésükön esett csorbát megpróbálják kiköszörülni.

A nemzeti megújulásért indított „újjászületési”, ún. *regeneracionista* mozgalom keretében az ún. „98-as nemzedék” tagjai mondták el több évtizedre kiható véleményüket, programjukat. Központi gondolataik kiformalódásához egyfelől Nietzsche filozófiája adta meg a szellemi háttérrel, aki „tagadhatatlanul szellemi vezetője volt ezeknek az értelmiségieknek”, írja Pedro Salinas költő.⁴ E nemzedék vezéralakjai mind Spanyolország peremvidékéről származtak – Miguel de Unamuno, Pio Baroja, Ramiro de Maeztu Baszkföldről, *Azorín* Levantéből, Ramón del Valle-Inclán Galiciából, Antonio Machado pedig Andalúziából –, viszont Kasztíliaiban találtak egymásra, így szinte kívülről látták az ország szívének problematikáját és újraértékelve régiójuk történelmét, válaszokat tudtak adni a felmerülő kérdésekre. „Kasztília legendája, mint a történelem és a spanyol nemzet alakítója sokat adott ezeknek a vidéki embereknek, akik leírásaikban egyfajta ősmintát közvetítenek számunkra a kasztíliai tájról”.⁵

A „98-as nemzedék” előfutárai között Joaquín Costa (1846-1911) történészt és Ángel Ganivet (1865-1898) költőt tartjuk a legfontosabbaknak.⁶ Costa tekinthető a *regeneraci-*

onismo szellemi-politikai mozgalom egyik szülőatyjának.⁷ A pozitivistá tudományosság alapján állva vizsgálták az országot, és azt a diagnózist állították fel, hogy az ország beteg. Spanyolország bajainak orvoslásához, egyben modernizálásához és európaizálásához elengedhetetlenül szükségesnek tartottak egy „*vaskezű sebész*” beavatkozását, amit egy erőszelű, de mégis demokratikus vezetés képes csak megvalósítani a Restaurációs időszak káros jelenségei ellenében. (Ezek közül a legfőbb bajnak az oligarchia és a kiskirályok polgári kormányzókkal összefonódó, az egész országot korrumpáló, a választásokat megkérdőjelező gyakorlatát tartották.)

Antonio Maura konzervatív politikus, többszörös miniszterelnök elmélete szerint „*felülről jövő forradalomra*” van szükség az ország modernizálásához. A program értelmében parlamentáris eszközökkel, a kormánynak kell végrehajtani ezeket a reformokat, mielőtt nagyobb zűrzavarba sülyed az ország.⁸

A spanyol egzisztencializmus két legnagyobb hatású spanyolországi képviselőjére, a „98-as nemzedékhez” tartozó Miguel de Unamunóra és az „1914-es nemzedékhez” tartozó José Ortega y Gassetre is nagy hatással volt többek között Krause filozófiája.⁹ Unamuno fő hatásai között említhetjük meg Spencer, Comte, Kant, Hegel és Schopenhauer folozófiáját. Ortegara kezdetben hatással volt Nietzsche filozófiája, mégpedig Ramiro de Maeztu tolmácsolásában.¹⁰ A *neokantiánus* objektív idealizmus pedig marburgi tanulmányai során ragadta meg, melynek spanyolországi meghonosítója lett.¹¹

(*Értelmiségiek a diktatúrában*) Ahogy minden más országban, a spanyol értelmiség közéleti szereplői is széles politikai skálán helyezkedtek el. Bizonyos kérdésekben egyetértettek a szellem különböző világnézetű emberei, de távolról sem állíthatjuk, hogy a XX. század első két évtizedét meghatározó kérdésekben koherens véleményt képviselt volna a spanyol értelmiség egésze.¹² Az 1917-es munkás-, nemzetiségi, parlamentáris és katonai megmozdulások vezetői és részesei, nem kevés szellemi erőfeszítéssel számos időszelű változtatás körvonalait rajzolták föl. Konkrét, a föderális államszervezet irányába mutató alkotmányos reformtervezet is készült.¹³ Szélesebb időintervallumba helyezve érthető meg egy-egy értelmiségi pillanatnyi állásfoglalása, hiszen az idők folyamán sokan többször is változtatták véleményüket, politikai vonzalmukat. Ennek tudatában érdemes vizsgálnunk az 1923. szeptember 13-i államcsínyt követő értelmiségi reakciókat is.

Volta, akik a puccsot követően a haza megmentőjét látták a diktátorban. Mások a minden ízében katonaeembert semmiképpen sem érezték az ország méltó vezetőjének. A bizalom hiánya alighanem kölcsönös volt; maga Primo de Rivera mélységesen megvetette az értelmiséget, és gyanakodva követte közéleti tevékenységét.¹⁴ Ez nem csoda: az értelmiségiek nagy része mindazon szabadság- és emberi jogokat visszakövetelte, melyeket a diktatúra már első napjaiban eltörölt; követelte a *szólásszabadságot*, a *cenzúra megszüntetését*, az *egyetemek autonómiájának* a visszaállítását, bizonyos kisebbségi jogokat stb.¹⁵ A diktátor nemcsak a feszült társadalmi küzdelmek hullámát fojtotta le; egyszersmind véget vetett azoknak a termékeny, egymással vetélkedő szabad gondolati erőfeszítéseknek, amelyek a monarchia és alkotmánya alapos leporolását szorgalmazták. Nem állítható, hogy intézkedéseivel a diktátor szántszándékkal provokálta volna, vagy tudatosan konfrontálódni kívánt volna az értelmiség egészével. Végül is a kultúra, az oktatás, az újságírás területén túlnyomórészt értelmiségiek dolgoznak, és ezeken a területeken a diktatúra jelentős eredményeket is felmutathat, mint arra már az előző fejezetekben kitértem.

Mindezek dacára a diktatúra egyik legádázabb ellenzéke a liberális értelmiség lett. Kezdetben ugyan nem léptek fel egységesen a rendszerrel szemben, hiszen a szellemi élet

szférájában tevékenykedők viszonya a diktatúrához kezdettől megoszlott. Egyesek az első perctől kezdve felemelték szavukat ellene. Mások kezdetben lojálisak voltak iránta, és csak menet közben fordultak el tőle. Megint mások végig kitartottak a rendszer és ideológiája mellett, részt vettek szellemi és intézményi megformálásában. A diktatúra végorájában azonban már szinte egyöntetűen a diktátor ellen fordultak; még konzervatív értelmiségiek (Jacinto Benavente, Azorín, José María Salaverría) is eltávolodtak tőle.¹⁶

Álláspontjukat, felfogásukat élettapasztalatuk határozta meg, hiszen szükségszerűen másképp gondolkoztak a 98-as¹⁷, az 1914-es¹⁸ és az 1927-es¹⁹ generáció tagjai. Am ez a megoszlás nem egyszerűen nemzedéki jellegű volt. Egy-egy generáció tagjai is eltérő következtetéseket vontak le az első világháború utáni évek roppant megrázkódtatásaiból.

Amennyiben sorra vesszük az ismertebb értelmiségieket, azt látjuk, hogy a felkelés pillanatában nagy részük több-kevesebb lelkesedéssel, de támogatta a diktatórikus rendszert.²⁰ Más persze a lelkes támogatás és más a jóindulatú várakozás. Sokan az autoriter rendszer szilárdságához fűztek reményeket, az előző, ingatag politikai struktúrával szemben. Lényegében átmenetinek tekintették a diktatúrát. Ezt indokolta, hogy első manifesztumában a diktátor *mindössze hat hetet* kért a rendteremtésre, és megígérte: miután hivatását betöltötte, újra átengedi a terepet az alkotmányos szerveknek.²¹

Az értelmiség egy része úgy gondolta, hogy az új rendszer sokkalta jobban hallgat majd a tanácsaikra, mint az előző kormányzat bármikor. Erre az álláspontra helyezkedett pl. Ortega y Gasset.²²

A határozott ellenzők kis csoportja azonban kezdettől nem látott a diktatúrában mást, csak *elnyomást, klerikalizmust, az értelmiség üldözését és a katonaság előretörését*. A következetes kritika zászlóvivői Miguel de Unamuno és Manuel Azaña voltak. Végül nekik lett igazuk, mert a rendszer hat és fél hét helyett majd hat és fél évig állt fenn; az értelmiséget a dolog lényegét tekintve nem vonták be a döntéshozatalba, és heteken belül bevezették az előzetes cenzúrát. Lapok szűntek meg, illetve vált lehetetlenné a működésük. 1924. január 20-án, Primo döntése nyomán a spanyol értelmiség egyik nagy szellemi központja, a madridi Ateneo is bezárta kapuit.²³

Az első komolyabb konfliktusra a diktátor és az értelmiség között 1924 februárjában, Miguel de Unamuno Fuerteventura szigetére (Kanári-szigetek) történő száműzetésekor került sor. Barátai ötszáznyolcvan egyetemi oktató és más értelmiségi aláírását gyűjtötték össze a spanyol nagyvárosokból, akik kifejezték tiltakozásukat az eljárás ellen.²⁴ A baszk származású, világhírű alkotó Unamuno - a Salamancai Egyetem egykori rektora - száműzetése nemzetközi vihart kavart, és komoly tiltakozást váltott ki.²⁵ Olyan meghatározó angol értelmiségiek tiltakoztak egyes újságok hasábjain, mint Bennet, Hobhouse, Galsworthy, Wells, Yeats, Lansbury stb. Jellemző, hogy onnan is kapott támogatást Unamuno, ahonnan a legkevésbé sem várta volna. A fasiszta olasz költő, Mussolini barátja, D'Annunzio is felemelte szavát az eset ellen.²⁶ Unamunót azonban 1924 júniusában mérész akcióval Franciaországba szöktették, ahol a spanyol emigráció egyik szellemi vezetője lett. Emigráns spanyol ill. helyi francia lapokba írt Primo-ellenes cikkeket.²⁷ A diktátor hiába tiltakozott a francia lap főszerkesztőjénél, a cenzúrát csak a spanyol határokon belül sikerült érvényesítenie.

1925-ben aztán egyre inkább szaporodtak az értelmiségi ellenzék megnyilvánulásai a diktátor ellen.²⁸ Igaz, egymással szemben is éles sajtópolemia bocsátkoztak, melyet Ortega egy a diktatúráról nem kellő negatív felhanggal szóló cikke váltott ki. 1925 elején Romanones herceg a régi politikai felelősségét firtatta egy cikkében. Erre érkezett meg válaszképpen Ortega írása, aki szintén az előző rendszer hibáiról értekezett.²⁹ Ellenfelei

ezt a megnyilvánulását úgy fogták fel, hogy a diktatúrát védi és próbálták Ortegát ellehetetleníteni.³⁰

A diktatúra folyamán többször került sor rendszerellenes diáklázadásra és profeszszorsztrájkra, többek között 1926-ban és 1929-ben is.³¹

Visszatetszést keltett, hogy 1926-ban a diktátor létrehozott egy nagy példányszámú napilapot *La Nación* címmel³², melyet közvetlen kormánypárti szócsóként használt. Az év folyamán további értelmiségiek száműzetésére, bebörtönzésekre és egyéb retorziókra került sor. Az értelmiség külön provokációnak tekintette, hogy Primo de Rivera megkapta a Salamancai Egyetem díszdoktori címét.³³

Luis de Góngora, a híres XVI. századi költő halálának harmadik centenáriumán megjelent a fiatal költők 1927-es generációja és „tisztá” költészete; a megemlékezések újbóli értelmiségi vihart kavartak.

Folyamatosan nőtt a szakadék egyrészt az értelmiség, másrészt a diktátor, a diktatúra és a létesítésében részt vállalt XIII. Alfonz király között. Ezzel együtt évről-évre formálódott, majd egy történelmi pillanatra össze is kovácsolódott az az értelmiségi egységfront, mely 1929-től egyre nagyobb erőt képviselt, és jelentős szerepet játszott a diktatúra bukásában.³⁴

Az alábbiakban egyenként áttekintem a legnagyobb hatású értelmiségiek kapcsolatát a rendszerrel, életpályájukat és tevékenységüket a diktatúra hat és fél éve alatt. Az értelmiség és a diktatúra között fennálló viszony megvilágítja az értelmiség tevékenységét és diktatúra-bomlasztó hatását.

(Az *ellenzékiek; Miguel de Unamuno – 1864-1936*) Miguel de Unamuno Bilbaóban született, 1880-ban költözött Madridba. Itt végezte el az egyetemet és kapott irodalom szakos diplomát 1883-ban, majd egy évvel később doktorált. Miután Bilbaóba visszaért több szocialista irányultságú folyóiratban jelentek meg publicisztikái. 1891-ben a Salamancai Egyetemen a görög nyelvi tanszék tanszékvezetője, majd 1900-tól 1914-ig az egyetem rektora lett.³⁵

A baszk származású költő, író filozófus és egyetemi tanár sosem pusztán az éppen működő kormányzattal, hanem a mindenkori spanyol politikai rendszerrel állt szemben. Köztársasági színekben jelöltette magát a helyhatósági és az általános választásokon. 1914-ben Francisco Bergamín közoktatási miniszter politikai okokból eltávolította a Salamancai Egyetem rektori székéből; monarchiaellenes, ill. a királyi udvar németbarát magatartását bíráló írásai miatt kellett távoznia.³⁶ Pár évig háttérben maradt, majd ezt követően 1921 novemberétől a bölcsészkar dékánja, majd 1922 januárjától rektorhelyettes.³⁷ 1922 nyarán látogatást tett XIII. Alfonz királynál, hogy kérelmezze visszahelyezését a Salamancai Egyetem rektori székébe. Nem csak személyes érdekek vezérelték, hanem azt is szerette volna megtudni, hogy lehetséges-e a spanyol politikai rendszeren belül valóban liberális fejlődés.³⁸

Nem voltak illúziói a rendszerrel kapcsolatban. Egy 1922 decemberében megjelent cikkében egyenesen azt állítja, hogy a dinasztikus liberálisok maguk is a rendszer konzerválói.³⁹

Már 1923. október 3-án, néhány héttel Primo puccsa után, abból az alkalomból, hogy 32 éve vesz részt az egyetemi oktatásban, cikket jelentetett meg a *Liberál* című lapban. Ebben Isten oltalmát kérte a spanyol értelemre, hiszen Spanyolország erkölcsi válságában együttal az értelem válságát is látta.⁴⁰

Értelmiségi körökben hamar felismerték, hogy a baszk származású író lehetne a feje a

liberális értelmiség Primo de Rivera-ellenes együttműködésének. Unamuno minden ilyen felkérést visszautasított, függetlenségét megőrizendő.

Engesztelhetetlenül támadta a vallás és a politika összefonódását, mely szerinte a politikai hatalom megengedhetetlen szakralizációjához vezet.⁴¹

A diktatúra számára elfogadhatatlan volt Unamuno véleménye; féltek, hogy kiállása újabb ellenzéki erőket szabadít fel.

Az 1923-as óévet éles hangú, a francia *Le Quotidien* című lapban megjelent cikkel búcsúztatta, melyben nyíltan támadta a diktátort és rendszerét. „Spanyolország – írta – ma a legbarbárabb reakció áldozata. Az igazi és megtisztító köztársasági forradalom felé haladt Spanyolország, amikor egy nagyravágyó tábornok – akinek az intelligenciája átlag alatti – bedobott a köztudatba egy gyalázatos kiáltványt, mellyel megkezdődött az üldöztetés időszaka. Az élet pokollá vált: aki szabadságot kér, arra szájkosarat tesznek, és megkötik a kezét. A felkelés eszköz arra, hogy eltitkolják a marokkói hadjárat szégyenét.”⁴²

Mindezek mellett egyre erősödött a köztársaságot dicsérő hangja is. Jó pár cikkét – melyekben hitet tett a szocializmus mellett – a cenzúra nem engedte megjelenni. Az év végén az argentin *Nosotros* című lap Unamuno engedélye nélkül közölte egy ottani spanyol professzornak írott levelét, mely joggal válthatta ki a hatalom ellenérzését, hiszen a királyt és a diktátort bírálta.⁴³ Az ellene folyó hadjáratot azonban nem csak ez okozta. Unamuno 1924 elején több városra kiterjedő előadássorozatot tartott – többek közt szülővárosában, Bilbaóban is -, melyek során a legégetőbb politikai témákról beszélt.

Egy alkalommal diákjai előtt ítélte el a katonai stílusú erőszakot, kifejtve, hogy mindez nem egyenlő az értelemmel, a műveltséggel, a férfiassággal. Így kommentálta a diktátor szeptember 12-én kelt manifestumát: „Mert az akarat racionális és intelligens. És emberi. Az emberi nem egyenlő a férfiassal. Nem csak a férfinak van akarata és intelligenciája. Sem az akarat, sem az értelem nem csupán férfitulajdonosság. Ezek a nemi különbségektől független dolgok. Spanyol diákok, ne sülyedjete a nyers érzékiség és a macsó birkapásztor szintjére... Az értelmiségnek kell megmentenie a Hazát... Hirdessétek, hogy nincs érték, nincs energia, nincs akarat, nincs hazafiság értelmiség nélkül.”⁴⁴

Nyilatkozatát a *Tribuna* című lapban is közzétette. Emiatt bűnvádi eljárás indult ellene, majd 1924. február közepén száműzetésre ítélték.⁴⁵ Február 22-én a sajtó ismertette a kormánydöntést: a kormányzat úgy döntött, hogy bezárja a madridi Ateneót, elbocsátja állásából don Miguel de Unamunót és don Rodrigo Sorianót, aki egy bírósági ügy miatt kritizálta meg a hatalom eljárását.⁴⁶ A királyi dekrétum úgy fogalmaz, hogy nem tolerálható, hogy egy egyetemi tanár a hatalom képviselőivel és a főhatalom viselőjével szembeni propagandát folytat hivatása betöltése során és azon kívül is.⁴⁷

Amit Unamuno egy helyen korábban leírt, valósággá vált: a hivatásos politikusok a sokat szidalmazott régi rendszerben sem kedvelték, de nem üldözték a kritikuskokat.⁴⁸ Meghurcoltatásával, száműzetésével így vált Unamuno az ellenállás valóságos jelképévé. 1924. február 22-én indult el az *Atlante* nevű hajó Cádizból, fedélzetén Unamunóval és Sorianóval.⁴⁹ Útjukat széleskörű nemzetközi tiltakozás kísérte.

A száműzetés a Kanári-szigetekhez tartozó Fuerteventura szigetére szökött, ahonnan azonban fia és a *Le Quotidien* folyóirat főszerkesztője által előkészített szökés után rövidesen Párizsba jutott. Nem sokkal később – 1924. július 9-i amnesztiarendelelet szerint - lehetősége lett volna visszatérni hazájába, de ő inkább a hatesztendő önkéntes franciaországi száműzetését választotta, hogy ekképpen is tiltakozzon a diktatúra továbbélése ellen.⁵⁰

Unamuno száműzetése mindenesetre mélyen megrázta a spanyol értelmiséget. Még a

rendszer egyes hívei is elismerően nyilatkoztak róla, és bírálták a diktátort, hogy nem tud banni az értelmiséggel,⁵¹ nem akarja megérteni gondolkodását.

Egyetlen meghatározó spanyol értelmiségi volt, aki az Unamuno elleni szankció kapcsán megértést tanúsított. Ez Ramiro de Maeztu, későbbi buenos aires-i spanyol nagykövét volt, aki a „98-as nemzedék” tagjaként ekkor már jobboldali autoriter nézeteket vallott.⁵² Unamuno száműzetését a nemzet szempontjából sajnálatosnak tartja, ugyanakkor felelőtlen és zavart keltő figuraként jellemzi az író, akiből hiányzik mindennemű patriotizmus. Olyan emberként jellemzi, aki nem hajt fejet a főhatalom előtt és köztársasági propagandát fejt ki, amikor Maeztu szerint nincsenek forradalmi idők.⁵³

Fuerteventura szigetén Unamuno egyébiránt igen jól érezte magát. Széleskörű levelezést folytatott, jobbára értelmiségiekkel, de politikusokkal is; elmerült irodalmi munkásságában és egynemely tekintetben Don Quijote kalandjainak megismétlését látta száműzetésében.⁵⁴ 1924 júliusában már Párizsban találjuk, ahol augusztusban elkezd francia lapokban publikálni, többek között a baloldali *Le Quotidien*-ben.⁵⁵ Később különböző argentin lapok is közlik cikkeit.

Unamuno 1924 végére meglehetősen kiábrándult, és erősen visszavágyott száműzetése helyszínére, Fuerteventura szigetére. Száműzetésének szürkeségét spanyol értelmiségiekkel váltott levelek és ritka látogatások színezték.

Érdekes, hogy 1924 végén Párizsban találjuk Márai Sándort is, aki a Montparnasse kávéházaiba – Dôme és Rotonde - jár el nap mint nap. Találkozik többek között Unamunóval is. Így ír erről Egy polgár vallomásai című könyvében:

„Itt ült minden délután Unamuno, a bölcs, szelíd mosolyával, s megértéssel és derűtlen viselte az emigráció kényelmetlenségeit; s körülötte az új Spanyolország szellemei és kalandorai, katonatisztek, filozófusok, írók. Szívesen ültem közöttük. Szomorú emberek voltak; (...) Unamunó vigasztalta fegyvertársait, bízott Spanyolország s kételkedett az európai kultúra jövőjében. Ez a spanyol emigráció csaknem romantikusan hatott, amilyen negyvennyolcban a Kossuth-féle lehetett. Macia ezredes, a katalán emigránsok törzsfőnöke ugyanolyan szenvedélyes nacionalista volt, mint otthon maradt ellenfelei, Primo de Rivera s a kardcsörtető generálisok; (...) az idegen szemlélő nem is értette pontosan, mi választja hát el az emigránsokat a hazai „elnyomók”-tól.”⁵⁶

Az egyik legfontosabb ellenzéki személyiség, akivel kapcsolatban állt, Eduardo Ortega y Gasset volt, aki filozófus fivérével ellentétben kezdetől fogva szemben állt a diktatúrával, és 1925 elején költözött Párizsba,⁵⁷ majd Unamunóval együtt 1925 végén a spanyol határhoz közeli Hundayába.⁵⁸ A diktatúrát és a diktátort bíráló közös lapjuk miatt a hatóságok gyakran zaklatták őket.⁵⁹ Ortégán kívül José Giral – a köztársaság későbbi miniszterelnöke – volt az, aki rendszeresen tartotta a kapcsolatot az íróval száműzetése során.

Unamuno ebben az időben írta A kereszténység agóniája című könyvét, mely csak 1930-ban jelent meg Spanyolországban. Ebben a kötetben így vall a száműzetés időszakáról: *„Szegény spanyol hazámból Fuerteventura szigetére száműzött a katonai önkényuralom, ahol elmélyült vallásos, sőt misztikus lelki életet éltem. Onnan kimenekített egy francia vitorlás, s elhozott francia földre, hogy itt, Párizsban telepedjek le, ahol is e művet írom.”⁶⁰*

A száműzetésről két kötete jelent meg, 1925-ben a Fuerteventurától Párizsig⁶¹ című naplórégénye és 1927-ben A száműzetés románcai⁶² című verseskötete, mely szabad verseket és románcokat tartalmaz.⁶³ 1927-ben gondja akadt a francia hatóságokkal, mivel Eduardo Ortégával közösen írt, rendszerellenes lapokat juttattak át illegálisan a francia-spanyol határon.⁶⁴

A diktatúra bukása után Eduardo Ortega y Gasset-tel együtt tért haza, és 1931-ben is-

mét salamancai rektorra választották. 1934-ben élethossziglani rektorra nevezték ki, de az 1936-ban kitört polgárháború elején újra megfosztották pozíciójától, mivel egy beszéde miatt szembekerült a formálódó Franco-rendszerrel. 1936. október 12-én – a világspanyol-ság napján – Millán Astray tábornok a Salamancai Egyetemen tartott beszédében gyalázta az értelmiségieket, a baszkokat és a katalánokat. Unamuno válaszbeszédének híres sorai így hangzanak: „*Ez itt az értelem szentélye, és én ennek a főpapja vagyok. Önök azok, akik e szent helyet megszenteltetik. Bárhogy szóljon is a mondás, én mindig próféta voltam saját hazámban. Önök győzni fognak, de nem meggyőzni. Győzni fognak, mivel több mint elegendő brutális erejük van, de meggyőzni nem, mert meggyőzni annyi, mint rábeszélni. Ahhoz pedig, hogy rábeszéljenek, arra lenne szükségük, ami önöknek nincs – észre és igazságra a harcban. Feleslegesnek tartom, hogy a lelkiükre beszéljek: gondoljanak Spanyolországra. Kész, végeztem.*”⁶⁵

Ezt követően Unamunót házi őrizetbe helyezték, ahol még ugyanebben az évben elhunyt.⁶⁶

(*Manuel Azaña Díaz – 1880-1940*) Az 1914-es nemzedék egyik oszlopos tagja volt Manuel Azaña Díaz, a II. Köztársaság második miniszterelnöke és második köztársasági elnöke. Alcalá de Henaresben született, liberális értékeket valló családban nevelkedett. Zaragozában és Madridban folytatott jogi tanulmányokat. 1913 és 1920 között a madri-di Ateneo titkárságán dolgozott.⁶⁷ A diktatúra kezdetén pedig az *España* című hetilapot szerkesztette. A lap indulásakor a szerkesztőség tagjai voltak Ortega y Gasset, Ramiro de Maeztu, Eugenio d’Ors, Ramón Pérez de Ayala. A későbbi események az ideológiai székértábor egyik vagy másik tételére sodorták őket. Fenti sajtóorgánium Primo de Rivera egyik leghatározottabb ellenzékének számított, és ez volt az egyik legfontosabb kapocs az Unamuno által képviselt „98-as”, és a fiatalabb, „1914-es nemzedék” között.⁶⁸ Ám azon túl, hogy az ellenzéki lap természetesen semmiféle támogatást nem kapott a regnáló hatalomtól, 1923 októberétől már szembesülniük kellett a cenzúrával is. Unamuno egyes cikkeit letiltották, meghúzták, vagy címbeli változtatást írtak elő. Ezek az írások azonban csak a jéghegy csúcsát jelentették: hétről-hétre meg kellett küzdeniük az egyre keményedő cenzúrával, hiszen – mint írták – nem adhattak ki csupa fehér oldalt.⁶⁹

A diktatórikus hatalom ellenérzését joggal váltotta ki, hogy a lap önmagát liberálisnak definiálta, a köztársaság mellett tette le a voksát, és követelte a demokráciát: azaz a sajtószabadságot, az általános választójogot, az alkotmányt és a parlamentarizmust, tehát mindazt, amit a diktátor rendszere fennállásának első napjaiban rendezetileg eltörölt, illetve felfüggesztett.⁷⁰ Az *España* 1924 márciusában meg is szűnt.⁷¹ Ettől kezdve Azaña a diktatúra bukásáig már csak külföldön jutott publikálási lehetőségekhez. A francia *Europe*, az argentin *Nosotros* című lapokban támadta élesen a királyt és a diktátort, de ezek a cikkek a spanyol közvéleményhez nem juthattak el.⁷²

Annak ellenére, hogy lapjában teret engedett és száműzetéséig kitartott Unamuno mellett, Azaña sok tekintetben nem értett egyet a ’98-as nemzedék tagjainak felfogásával.⁷³ Legalábbis 1923 szeptemberéig így volt ez, Azaña ugyanis addig „reformpárti” volt.⁷⁴ Úgy gondolta, a politikai rendszer megreformálható az adott államkereteken belül. Az államszín azonban fordulópontra jelentett. Be kellett látnia, hogy Spanyolország boldogabb jövője kizárólag új államkeretben képzelhető el, és ez nem más, mint a köztársaság.⁷⁵ Mint ahogy a tízes években, Primo de Rivera diktatúrája alatt is kiállt Azaña az értelmiség politikai szerepvállalása mellett.⁷⁶

A következő esztendőben Azaña politikai pályára lépett. 1925 májusában adta ki pártja,

a Köztársasági Akció (*Acción Republicana*) programnyilatkozatát. Ez volt az erősödő köztársasági mozgalom első nyilvános fellépése.⁷⁷ Az elkövetkezőkben különböző akciókat szerveztek, melyeket a hatalom egyre nagyobb ingerültséggel figyelt. 1926. február 11-én megünnepelték az 1873-as köztársaság kikiáltásának évfordulóját. A Köztársasági Akció tehát szerepvállalásával a republikánus politikai mozgalom és a szerveződő baloldal katalizátorává, Azaña pedig ennek emblematisztikus személyiségévé vált.

Mint a második köztársaság vezető figurája, a polgárháború elvesztésével és a Franco-rendszer hatalomra kerülésével menekülnie kellett. A franciaországi *Montaubanban* halt meg 1940-ben.⁷⁸ Érdekes vonása életének, hogy markáns politikai pályája miatt szellemi alkotásairól szinte megfélemedtek. Pedig írt regényt, drámát (nem túl jót), irodalmi életrajzot, esszét, rengeteg tárcát, recenziót. Életrajzának ezt az oldalát mostanában éleztgeti egy-két spanyol történész.⁷⁹

(*Ramón Pérez de Ayala – 1880-1962*) Unamunón és az Azaña által szerkesztett *España* című lapon kívül egy asztúriai író, Ramón Pérez de Ayalát tekinthetjük a rendszer egyik legmarkánsabb ellenzőjének.

Oviedóban született, tehetős családban nőtt fel. Jogot tanult és tanulmányai során Angliába, Németországba és Itáliába is eljutott.⁸⁰ Az államcsíny megtörténtekor éppen Portugáliában tartózkodott, de hazatérése után rögtön rendszerellenes cikkeket kezdett el publikálni.⁸¹ Elutasított minden diktatúrát, még inkább, ha militarista jelleget ölt. Ismerte a portugál helyzetet, ahol 1917-ben Sidónio Pais vezetett be katonai diktatúrát, nagyjából-egészében Primo de Riverához hasonló törekvésekkel. Ott a diktatórikus kísérlet a diktátor meggyilkolásához vezetett, és az ország anarchiába süllyedt.⁸² „A politika elviselhetetlen betegség; a katonai diktatúra, mint gyógyszer azonban rosszabb, mint a betegség” – vonta le a konzekvenciát.

Számos olyan értelmiségi felfogásával ütközött tehát a véleménye, aki megfontolatlannak tartott egy *átmeneti* diktatórikus rendszer bevezetését a liberális államhoz vezető úton.⁸³ Pérez de Ayala számára ez elítélendő álláspont, mert a katonai diktatúra az állam szétbomlásához vezet. Véleménye szerint ugyanis a hadseregnek teljesen apolitikusnak kell lennie. Nem avatkozhat a kormányzat feladataiba, az ország védelme a kötelessége.⁸⁴

Pérez de Ayala antimilitarizmusán kívül monarchiaellenes is volt. Álláspontját cikksorozatban fejtette ki 1923 decemberében egy argentin lapban.⁸⁵ Mindenekelőtt azért hibáztatta a királyt, hogy beavatkozott a politikába. Az értelmiségről úgy nyilatkozott, hogy létezik egy nagy passzív Spanyolország és egy kis aktív Spanyolország. Ez utóbbi viszi előre az ország ügyeit.

1925 nyarán újabb cikkeken írta meg, hogy a spanyol értelmiség eljutott annak felismeréséig, hogy számára a monarchia minden rossz okozója. Állítása szerint ez a vélemény nemcsak köztársaságpárti tudósok, tanárok, diákok, írók és művészek körében terjed mindinkább. Ezek után óriási politikai jelentősége volt annak, amikor köztudottan ellenzéki létére 1928-ban a Spanyol Királyi Akadémia tagjává választották.⁸⁶

A második köztársaság idején londoni nagykövét volt, majd a polgárháború kitörésekor Buenos Airesbe emigrált, ahol 1954-ig tartózkodott. 1962-ben Madridban hunyt el.⁸⁷

(*Vicente Blasco Ibañez – 1867-1928*) Valenciában született és ifjúkorában csatlakozott a köztársasági mozgalomhoz és az antimonarchista napilap, az *El Pueblo* kiadója lett.⁸⁸ 1896-ban politikai okokból letartóztatták és két év kényszermunkára ítélték. A Köztársasági Párt színeiben bejutott a parlamentbe.⁸⁹

A nemzetközileg elismert regényíró Primo de Rivera puccsa előtt nem volt a tábornok

ellen. Utóbb mégis kulcsszerepet játszott az ellenzék soraiban.⁹⁰ Egy évig dilemmázott, hogy visszatérjen-e a közéletbe, mondván, nem ismeri eléggé az aktuális spanyol helyzetet. 1924 októberében a *Le Quotidien* című francia lapban jelent meg első állásfoglalása, mely inkább volt monarchia-, mint diktatúraellenes.⁹¹ E tekintetben különbözött legjobban a felfogása Unamunóétól.

Önmagát egyszer romantikus, máskor konzervatív köztársaságiként definiálta. A kormánypárti sajtó viszont „*a haza ellenségének*” nevezte.⁹² Óriási propagandát fejtett ki a diktatúra ellen, hatalmas volt az aktivitása, és nem utolsósorban pénzelni is tudta a vállalkozásait. Saját költségén jelentetett meg cikkeket, indított folyóiratot. Háromezer példányban juttatta át monarchia- és diktatúraellenes röpiratát a francia–spanyol határon, kiépített ügynökhálózat és két repülő segítségével.⁹³ A röpirat éjfekete képet festett a monarchiáról, és magáról a királyról, akit a szerző állami pénzből történő meggazdagodással és németbarátsággal vádolt, valamint az afrikai katonai katasztrófák legfőbb felelősének tett meg.⁹⁴ Szerinte „Spanyolország minden bajának a király az oka, aki még a militarista brutalitásnak is szabad utat engedett.”⁹⁵ Úgy látta: a direktórium mindenben kudarcot vallott, a rendszer nem más, mint az olasz diktatúra karikatúrája. „Ugyanakkor Misi [sic!] alapján véve nem rossz ember. Mindeztidáig még nem ölt meg senkit, de véleményem szerint nem is lenne képes egy Matteotti-gyilkosság megrendezésére.”⁹⁶

A diktatúra veszélyét abban látta, hogy „példát mutat a nagyvilágnak, különösen Latin-Amerikának, ahol hagyománya van az ilyen és ehhez hasonló kormányformáknak”. A megoldást a köztársasági államforma jelentheti, mely szerinte a békét és a békés együttélést hozza majd el.⁹⁷

A röpirat 1924 decemberében lépte át a spanyolországi királypárti sajtó ingerküszöbét. Azonmód élesen kikeltek Blasco ellen,⁹⁸ és védelmükbe vették a királyt, igyekezve módszeresen cáfolni a röpirat minden egyes pontját. A botrány azonban tovább gyűrűzött, mivel ismert konzervatív személyiségek felháborodottan utasították vissza Blasco vádjait, és a király pártjára álltak.

Érdekes módon Blasco ellen a röpirat miatt Franciaországban indítottak bűnvádi eljárást 1925 januárjában. Edouard Herriot francia miniszterelnök szimpátiájáról biztosította Blascót, és megpróbálta elsimítani az ügyet. Amikor viszont elhangzott XIII. Alfonz nyilatkozata arról, hogy lemond a Blasco elleni jogi eljárásról, Herriot kijelentette: „a spanyol király hitet tett liberalizmusáról”. Az ügyre jellemző, hogy a párizsi spanyol nagykövet, José María Quiñones de León ekképpen nyilatkozott szűk baráti körben: „Az a legszörnyűbb az egészben, hogy amit Blasco leírt, annak minden szava igaz.”⁹⁹

Amilyen nagy port vert fel Blasco antimonarchista ellenállása, olyan gyorsan csendesült el a vihar körülötte.¹⁰⁰ A további hónapokban is rengeteget és önfeláldozóan dolgozott, de látva a spanyolországi értelmiség tehetetlenségét, kezdett kiábrándulni. Ezt jól jelzi, hogy XIII. Alfonz ellen indított hadjárata után 1926-ban már alkotmányos monarchiát is el tudott képzelni Spanyolországban.

1928-ban halt meg Franciaországban. Márai Sándor így ír róla *Egy polgár vallomásai* című könyvében:

„*Vicente Blasco Ibáñez (...) az emigrációnak híres és rokonszenves írója, Alfonz király személyes ellenfele és szenvedélyes pamfletista, ez a spanyol Jókai nem érthette meg küzdelmei diadalát – meghalt a provence-i „Rózsák kastélyá”-ban, kevéssel a spanyol forradalom előtt. Ibáñezt tisztelték és szerették honfitársai, a száműzött filozófusok és katonatisztek (...), mégis, ő volt a vezér, mindenki elismerte, különös alárendeltségben engedelmeskedtek neki a kiválóbb szellemek és jelleme is.*”¹⁰¹

(Luis Jiménez de Asúa – 1889-1970) Jogász, egyetemi tanár, politikus. Madridban született, itt végzett jogi tanulmányokat, majd a Madridi Egyetemen oktatott büntetőjogot.¹⁰²

Unamuno egyik csodálója. Eleinte nem lépett fel közvetlenül a rendszer ellen, Unamuno száműzetése ellen protestált. 1925 márciusában, a madridi egyetem dísztermében tartott beszéde tette híressé. Ekkor szállították ugyanis haza Rigából Ángel Ganivet spanyol író (a '98-as nemzedék korai alkotója) földi maradványait, hogy méltóképpen eltemessék spanyol földbe. A kormányzati sajtó megpróbálta Ganivet-et jobboldalinak beállítani, ez ellen tiltakozott Jiménez de Asúa: „Ganivet hazafi volt, de nem tartozott a jobboldalhoz. A hazafiságot nem szabad összekeverni a jobboldali nézetekkel.”¹⁰³

Jiménez de Asúa sok fejfájást okozott a diktatúrának, mert argentinai egyetemi előadói útjai során a diktatúra és Primo de Rivera rossz hírét keltette az óceán másik oldalán.¹⁰⁴ Cikkeket írt ottani újságokba, melyekben leplezetlenül kimondta diktatúra-ellenes véleményét. A latin-amerikai értelmiség természetesen a védelmére kelt.¹⁰⁵

Az argentin sajtóban megjelent cikkek hatására az ottani értelmiségi körökben is szárnyát bontotta spanyol mintára egy értelmiségi mozgalom. Ez az esemény lett az oka, hogy Ramiro de Maeztu, enyhítendő a hatást, a király kinevezte argentin nagykövetnek.¹⁰⁶

Jiménez de Asúa rendszerellenes megnyilvánulásainak meglelt az eredménye: amikor 1926-ban visszatért hazájába, száműzték a marokkói spanyol protektorátushoz tartozó *Chafarinas-szigetekre*. Primo de Rivera úgy nyilatkozott, hogy „az állam pénzelt emberek idegen országokban ne nyilatkozzanak elítélően a kormányzatról, hiszen az ember elsőként spanyol és csak azután értelmiségi”.¹⁰⁷

A hitelesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy Jiménez de Asúa nem sokáig ette a száműzetés keserű kenyérét társaival, Francisco de Cossio íróval és Arturo Casanueva santanderi ügyvéddel; pontosan 15 napig maradt érvényben a büntetése, amit 1926. május 17-én, a király születésnapján hirdetett közkegyelem keretében függesztettek fel.¹⁰⁸ Az esetet az értelmiség egy része úgy értelmezte, mely a diktátor erélytelenségéről árulkodik.¹⁰⁹ Jiménez de Asúa száműzetésének napjait pedig *Notas de un confinado* (Egy kitelepített feljegyzései) című művében örökítette meg. A kézirat 1930 januárjáig nem jelenhetett meg.¹¹⁰ A *Nueva Historia* nevű kiadóvállalat a húszas évek végén több olyan könyvét is kiadta, melyek terjedelmüknél fogva nem estek az előzetes cenzúra hatálya alá. A könyvek rejtekéből azután tovább támadta a továbbra is ádáz ellenségnek tartott diktatúrát, az előzetes cenzúrát és terjeszthette a hatalomnak nem kedves nézeteket. Jó példa erre az általa a Murciai Egyetemen megszervezett és nagy botrányt keltő konferencia, melyen többek között az eutanáziáról is szó volt. A konferencia anyaga 1928-ban szintén megjelent könyv alakban.¹¹¹

A második köztársaság idején diplomataként dolgozott Lengyelországban és Csehszlovákiában. Az 1936-ban választott *cortés* alelnöke volt, majd ő képviselte Spanyolországot a Nemzetek Szövetségében. A polgárháború végén Argentínába emigrált, egyetemi tanárként folytatta pályafutását. 1962-ben az emigráns köztársaság elnökének választották. Ezt a tisztséget élete végéig betöltötte.¹¹²

(Ramón María del Valle-Inclán – 1866-1936) Galíciai származású regényíró, költő, drámaíró, továbbá esszéista, újságíró, novellaíró. Jogot tanult Santiago de Compostelában. A „98-as nemzedék” egyik tagjaként ő szolgált modellként az új generációk számára. Az első modernista író, aki kora spanyol társadalmáról szatirikus formában írt. Avantgárd műfaja az *esperpento* (=csúnya figura), melynek hősei torzított tükrön keresztül néznek az olvasóra.¹¹³ *A bohémélet fényei*¹¹⁴ című munkájában jelenik meg az *esperpento* definíciója: „a

klasszikus hősök szívesen sétáltak a Gato utcában”, mely népszerű madridi utcán torzító tükrök sokaságát állították fel.¹¹⁵ 1922-ben Mexikóban járt; egyes műveinek alapanyaga ottani élményeiből táplálkozik.

Valle-Inclán fennállásától kezdve szemben állt a diktatúrával. Unamunótól abban különbözik, hogy őt nem hatja át vallásos aggodalom. Vannak közös vonásai: mindketten személyesen küzdöttek a diktátorral és a királlyal; egyikük sem vállalt szerepet semmiféle akkori politikai csoportosulásban (igaz, Valle-Inclán részt vett 1927-től a köztársasági szövetség létrehozásában, de ez nem tekinthető a szó klasszikus értelmében vett pártpolitizálásnak¹¹⁶), s mint ízig-vérig liberálisok, a bőrükön érezték a diktatúra korbácsütéseit.

A húszas években alkotói pályája csúcán járt. 1926 elejétől szivárog be írásaiba a politika, egyre harcosabban kel ki a diktatúra ellen. Emiatt majd be is börtönzik.¹¹⁷ Nemcsak a diktatúrával száll szembe, az ellenzék tagjait is némi kritikával illette. A bohózat műfaja megadta neki a lehetőséget, hogy kifejezze politikai különállását.

Híres műve, a *Banderas, a tirannus* 1926-ban egy folyóiratban közölték több folytatásban, majd könyv formájában is kiadták. Tízezer példány jelent meg belőle, de első pillantásra senki nem fedezett fel benne aktuálpolitikai párhuzamokat, hiszen latin-amerikai témát dolgozott föl.¹¹⁸ A figyelmesebb szemlélő azonban észrevette a finom párhuzamokat, és a diktátor elleni kritikát. Az 1927 nyarán megjelent *A kapitány lánya* című könyve már jóval direkter és radikálisabb diktátorellenességet és a katonai kasztot érintő kritikát tartalmazott, emiatt a hatóságok a művet azonnal elkobozták. Ezek után nem csoda, hogy a diktatúra hátralévő éveiben tollát fegyverként forgatta a diktatúra és a monarchia ellen.¹¹⁹ Emiatt megjárta a madridi börtönöket is 1929-ben,¹²⁰ mégpedig azért, mert egyik színpadi műve – *A bohémélet fényei* – egyes jelenetei miatt pénzbüntetésre ítélték, aminek kifizetését megtagadta.¹²¹

A második köztársaság idején aktívan politizált, de közéleti tevékenysége mellett írói hivatását is gyakorolta. A polgárháború kitörését azonban nem érte meg, mert 1936 első napjaiban rákban elhunyt.

(*A szövetségesek; Ramiro de Maeztu Whitney – 1874-1936*) A baszk származású Ramiro de Maeztunak a madridi értelmiség körében képviselt súlya vitathatatlan volt, egyszersmind a legvitatottabb közszereplők közé tartozott.¹²² Vitorianban született angol anyja és kubai apa gyermekeként. Fiatalkorában több évet töltött el az Antillákon, itt kezdett el ismerkedni Marx műveivel. A húszas években nézetei radikálisan megváltoztak.

A latin-amerikai élet ismerőjeként a spanyol nemzeti és faji gondolat, az *Hispanidad* (világspanyolság) filozófusa,¹²³ aki hosszú ideológiai utat járt be: baloldaltól indulva, a külföldi egyetemeken megismerve az európai eszmék fejlődéstörténetét, a diktatúra pártolójaként eljutott a buenos aires-i nagykövetségi posztig. Vagy, ahogy Madariaga ír róla: „az értelmiségi anarchizmustól elindulva, a liberalizmuson, Nietzsche-n és a szocializmuson át eljutott a tekintélyelvűségig és a katolikus ortodoxiáig”.¹²⁴

Felfogása szerint a spanyol nyelv és kultúra az a kapocs, mely összeköti a világ spanyolosságát. 1918. október 12-től évi rendszerességgel megünneplik a Világspanyolság Napját (Día de la Raza), mely egyben Amerika felfedezésének napja.¹²⁵

A kormányformákat tekintve Maeztu két pólust jelölt meg, az USA-ban megvalósult liberális demokráciát és a Szovjetunióban létrejött bolsevista diktatúrát. Ezek között helyezkednek el az autoriter kormányformák. Fontos volt számára, hogy egy diktatúra osztályharcellenes legyen.¹²⁶ Nézetei szerint vissza kell térni a vallásossághoz és a klasszicizmushoz, tehát azokhoz a XVIII. századi ideákhoz, melyeket a XIX. század romantizmusa

lerombolt. Ez a pozitív tendencia – úgy vélte – már néhány országban megvalósulóban van: ilyen Olaszország, Lengyelország, Spanyolország, Görögország és Portugália (tehát minden államban, ahol már kialakult a tekintélyelvű uralmi rendszer – Sz. K.).¹²⁷

A legismertebb értelmiségiek közül ő volt az, aki nyíltan kimutatta lelkesedését Primo de Rivera rendszere iránt,¹²⁸ tagja lett a rendszer hivatalos egypártjának, a Hazafias Szövetségnek, majd a Primo-féle félhivatalos lap, a *Nación* munkatársa lett.¹²⁹ Az államcsíny első hónapjaiban cikkeivel támada a „régí politikát”, ami egyelőre nem azt jelentette, hogy elveti a liberális rendszert, a demokráciát és a parlamentarizmust, csupán ezek addigi spanyolországi megvalósulásával állt szemben.¹³⁰ A diktatúrát egyfajta szükségszerűségnek tekintette, mely megteremti az ország belső összetartozás-tudatát, újratemti a nemzeti lelkiismeretet.¹³¹ A diktatúra megmentő szerepe egyébként az egész tekintélyelvű jobboldal elmélete volt. Maeztu meglátása szerint ebben a kormányzatban tulajdonképpen a „98-as nemzedék” politikája valósult meg.¹³² Ez az állítás természetesen fölöttébb vitatható annak tükrében, hogy e nemzedék mennyire sokrétű volt. 1923 őszén több cikket írt, több előadást tartott, amelyekben nyílt támogatásáról biztosította a diktatórikus rendszert.

Akkoriban jelent meg Oswald Spengler *A nyugat alkonya* című könyve, melyet elemezve Maeztu arra a következtetésre jutott, hogy mindez egyben a liberalizmus hanyatlása. Ez azért következett be, mert kora generációi vallástalanokká lettek, és elfeledtek a tradicionalizmusról. A katonai kormányzat Maeztu véleménye szerint a Katolikus Királyok művét folytatja.¹³³

A liberális elvekkel végképp csak 1926-27 fordulóján szakított, amikor kifejtette rendpártiságát, és a diktatúra 3 és fél évét értékelve arra a következtetésre jutott, hogy sokak számára a régi rendetlenség volt a rend, és a mostani rend a rendhagyó. Pedig a diktatúra a legjobb fegyver a bolsevik veszély ellen.¹³⁴ Arra a végkövetkezésre jutott, hogy a liberalizmus már nem egyeztethető össze a nacionalizmussal: a 19. században kötött szövetségüket föl kell mondani. Ekkor szakított a legnagyobb liberális napilappal is, az *El Sol*-lal, amelynek hosszú éveken át volt munkatársa.¹³⁵ A *La Nación* című kormánylapnak továbbra is munkatársa maradt.¹³⁶

Mint ebből kiviláglik, a rendszer egyik leglelkesebb híve, de a fasizmus radikalizmusáig soha nem jutott el. A diktatúrát fenntarthatónak vélte a fasizmus forradalmisága nélkül.¹³⁷

A rendszer iránti elkötelezettsége, latinamerikanizmusa, az ottani sajtóban való befolyása és Primo de Rivera rendszeres dicsőítése megérlelte számára a politikai gyümölcsöt; az akkor még egyetlen létező dél-amerikai nagykövetségre, Buenos Airesbe neveztek ki 1927 decemberében nagykövetnek. Az eseményt mind a hazai, mind a tengerentúli sajtó többsége pozitívan fogadta.

Kinevezéséhez egyértelműen pragmatikus okok vezettek; a rendszer ideológiai támaszaként kellett képviselnie a spanyolországi új értelmiséget.

Diplomáciai pályafutása a vártak megfelelően alakult; a diktatúra bukásával ő is beadta a lemondását 1930 januárjában. Mivel választ nem kapott, februárban visszatért Spanyolországba, és a király is jóváhagyta leköszönését.

Ezek után is fontos szerepet játszott Madrid közéletében.¹³⁸ 1934-ben publikálta leghíresebb és legvitatottabb művét *Hispaniáság védelme* címmel. Harcosan kiállt a konzervatív érdekek védelme mellett, megalapította a valamennyi jobboldali szellemi és politikai irányzatnak fórumot biztosító ellenforradalmi „*Acción Española*” című folyóiratot¹³⁹, majd 1934-ben parlamenti képviselőnek választották.¹⁴⁰ 1936-ban, a felkelés utáni zavaros napokban meggyilkolták.¹⁴¹

(*Eugenio D'Ors - 1881-1954*) Spanyolországban Maeztuval együtt Eugenio d'Ors kezdte meg az ideológiai fejlődést a tekintélyelvű jobboldal felé.¹⁴² D'Ors hangvétele soha nem volt olyan militáns, mint Maeztu.¹⁴³ D'Ors is hosszú ideológiai pályát futott be, a katalán szindikalizmustól jutott el a tekintélyelvű jobboldal álláspontjának egyértelmű elfogadásáig. Tulajdonképpen úgy jutott el ideig, hogy a liberalizmus helyettesítésére más doktrínát keresett.

Primo de Rivera államcsínye után Barcelonából Madridba költözött, ahol az *A.B.C.* című fővárosi monarchista lapban kezdett el publikálni.¹⁴⁴ Barcelonában korábban nagy szerepet vállalt a katalán *Mancomunitat* szervezésében, ahol kiemelt pozícióhoz jutott¹⁴⁵, de a zökkenőmentes nyelvváltást követően hamar sikerült beilleszkednie a madridi új értelmiségi társaságba is. Végül mégis egyedül maradt, ahogy erről naplója is árulkodik. Írásainak a jellegzetessége, hogy nem bukkant fel bennük a régi politikai rendszer bírálata, mint azt oly sokszor láthatjuk Maeztu, Azorín vagy Wenceslao Fernández Flórez publicisztikáiban. Ő az adott spanyol körülmények között megvalósítható fejlődésben hitt.¹⁴⁶

Sok pályatársával ellentétben nem bízott viszont abban, hogy az átmeneti diktatúra után beköszönt egy jobb liberális jövő. Úgy látta, hogy az autoriter politikai rendszerek kora jött el, számuk egyre növekszik. Az volt a kérdés számára, hogy a Primo de Rivera-féle diktatúra egybeesik-e ezekkel az autoriter tendenciákkal vagy sem. Úgy vélte, nem elegendő a diktatúra szimpla berendezkedése, szüksége van doktrínára is, mely igazolja.¹⁴⁷

A diktátor és XIII. Alfonz olaszországi látogatása után, 1924 júniusában egy cikkében hitet tett a fasizmus mellett, melyet a spanyolországi körülmények között is megvalósíthatónak vélt. A liberális értelmiség többsége emiatt erőteljesen támadta.¹⁴⁸

1926 márciusában írt először a portugál szélsőjobb „*luzitán integralizmusáról*”¹⁴⁹, mely nem csupán nacionalista attitűdöt tartalmazott, hanem a régi birodalmi múlt felélesztésének a törekvését is.

D'Ors monarchista volt, ez jelentette számára a rendet. A katalanizmustól nem volt nehéz eljutnia a nacionalizmusig, de az autoritarizmusa tradicionális és katolikus maradt.¹⁵⁰

Tell Vilmos című művének politikai esszenciája éppen az, hogy minden szabadság új diktatúrát szül, tehát ő a hagyományos tekintélyelvűség mellett teszi le a voksát. A művet a liberális értelmiség és a baloldal nagyon rosszul fogadta.¹⁵¹

Maeztuhoz hasonlóan ő is kapott politikai szerepet. A hatalom kinevezte 1926-ban a Társadalmi Iskola professzorának, ahol kultúratudományt oktatott¹⁵², majd 1927-ben a Nyelvi Akadémia tagjává választották. Még ugyanebben az évben egy Párizsban székelő nemzetközi értelmiségi intézet spanyol munkatársának delegálták.¹⁵³

A második köztársaság elején önkéntes száműzetésben élt Párizsban, de 1937-ben már visszatelepült Pamplonába. 1938-tól Sáinz Rodríguez oldalán részt vett a Spanyolország Intézet felállításában, majd a Franco-rendszer megszilárdulása után több igen magas kulturális pozíciót töltött be élete hátralévő másfél évtizedében.

(*José María Pemán y Pemartín - 1897-1981*) Bármennyire a rendszer szövetségesei voltak is Maeztu és d'Ors, nem őket tartjuk a diktatúra és a Hazafias Szövetség hivatalos ideológusainak. Voltak néhányan, akik egyáltalán nem rendelkeztek liberális múlttal, mély vallásosságukat és konzervativizmusukat családjukból hozták magukkal. Kisebb túlzással mondhatjuk, hogy a „*haza, vallás, monarchia*” hármasságában nevelkedtek és ezen értékek mentén éltek az életüket.

1925-ben kezdett formálódni egy értelmiségi csoport, részben a *La Nación* folyóirat körül, melyből kiemelkedtek az alábbi nevek: José María Pemán, José Pemartín, Vicente

Gay, Manuel Bueno stb. Ők Maeztuval és d'Ors-szal ellentétben az olasz fasizmusban nem láttak követendő példát, olyan állami dogmatizmusnak tartották, amely a spanyolországi körülmények közé csak nagy nehézségek árán lenne átültethető.

José María Pemán cádizi születésű katolikus köztöltő, újságíró. Kiterjedt irodalmi tevékenységén túl Primo de Rivera rendszerének egyik főideológusa.

Jogi doktorátust szerzett. 23 évesen a cádizi Latin-Amerikai Királyi Akadémia tagja, 1925-ben alelnöke, 1929-től a cádizi Ateneo elnöke,¹⁵⁴ 1935-től a Királyi Akadémia tagja, majd 1939-40 és 1944-47 között igazgatója.¹⁵⁵

Pemán már nem az ausztriai uralkodóház időszakát tekintette példaképnek. 1923-ban, a Királyi Hispán-Amerikai Akadémián tartott előadásában a spanyol nép „középkori szabadságjogaival” érvelt, amelyekkel szemben, a „kívánatos spanyol öntörvényűség helyett, a Katolikus Királyok utáni kor uralkodói, kezdve V. Károlylyal, birodalmi álmokat szöttek”. Ekkor Spanyolország letért az úttjáról, s erre az útra kell visszatalálnia a diktatúrának.¹⁵⁶ Bizott benne, hogy „1923 szeptemberre a spanyol politikai rendszer teljes megújításának kezdete”.¹⁵⁷

Ő mondta, hogy „*a rend helyreállításához és a gazdasági növekedés állami beavatkozással történő megvalósításához nem szükségeltetik a szó szoros értelmében vett politikai ideológia*”. Állítását világtrendekre és jellegzetes spanyol jelenségekre alapozta. A racionalista kultúra végét látta az első világháború befejezését követően és a kommunizmus destruktív megoldásait.¹⁵⁸ Így nem maradt más, mint gyakorlati értékek az elvek helyett: a haza, a tekintély és a rend. A rend őreinek pedig ellen kell állniuk a kommunista veszélynek. A nemzeti megoldás és a kommunista megoldás már nem az egykori konzervatív és liberális vita, itt élet-halál kérdését látja Pemán.¹⁵⁹ 1927 júliusában Primo de Rivera kinevezte a Hazafias Szövetség cádizi vezetőjének.¹⁶⁰

Többek között Ramiro de Maeztuval együtt részt vett a Tanácsadó Nemzetgyűlés ún. első szekciójában, amely az új alkotmánytervezet kidolgozását célozta meg. Ő látta el az egykori külügyminiszter, de itt már elnöki szerepet vállaló José Yanguas Messia mellett a titkári feladatokat.¹⁶¹ Az egész államot és társadalmat átható korporatív eszméről vallott nézetei mélyen hathattak Primo de Riverára. Így ír erről: „*A társadalom nem egyének közötti szabad megállapodás, emberek alaktalan halmaza. A társadalom organizmus, amely természetes úton, gondviselészerű törvények szellemében születik és fejlődik. A XIX. századbeli szubjektív és individuális jogokat fel kell cserélni három felsőbbrendű realitás: a Haza, a Vallás és a Monarchia objektív jogával. Mivel e három objektív joggal szemben ugyancsak három veszedelem áll, ezért minden jogától meg kell fosztani a kommunizmust, a szeparatizmust és a republikanizmust.*”¹⁶²

Politikai tartalmú könyvei: *A Hazafias Szövetség tevékenysége és eszméje* című kötet és a diktátor gondolatait tartalmazó kötete *Primo de Rivera gondolkodásmódja*¹⁶³ címmel 1929-ben jelent meg.

Pár évtizeddel később, 1970-ben jelent meg az *Ebédem nagy emberek társaságában*¹⁶⁴, melyben többek között leírja közös ebédjét a diktátorral, mely történetesen lemondásának napjára, 1928. január 28-ára esett.¹⁶⁵

Monarchista meggyőződése mellett élete végéig kitarzott, egy 1939-ben megtartott konferenciái felszólalásában határozottan felkérte Francót a monarchia helyreállítására.¹⁶⁶ Emiatt aztán néhány évre háttérbe szorult, de a Franco-korszak nagy részében a rendszerhű értelmiség legfelsőbb köréhez tartozott,¹⁶⁷ annak ellenére, hogy XIII. Alfonz fiának, don Juannak bizalmasa volt. Élete utolsó éveiben egyre közelebb került a demokratikus átmenet híveinek gondolkodásmódjához, egykori szélsőjobboldali ideológiáját szépen lassan felváltották bizonyos liberális elvek.¹⁶⁸

(*José Pemartín Sanjuán – 1901-1954*) A spanyol hagyományos szélsőjobb legnagyobb híve, José María Pemán unokatestvére, Miguel Primo de Riverához is szoros rokoni szálak fűzik.¹⁶⁹ A diktatúráról szóló főműve 1929-ben készült el, *A spanyol diktatúra történelmi értékei* címmel, melyhez az előszót maga a diktátor írta. Állítása szerint gyermekkorra óta ismeri és nyomon követi José Pemartín – akit ők a családban Pepe Pemartínnak hívnak Andalúziában – írói munkásságát.¹⁷⁰

Szinte egész életében együtt dolgozott José María Pemánnal, mint a Hazafias Szövetség fő ideológusai, mégis mutatkoztak eltérő vonások az ideáljaikban. Pemán nem zárkózott el mereven az alkotmányos formáktól, míg Pemartín véleménye szerint „*a liberalizmus szükségszerűen kommunizmusba torkollik*”, ezért elutasítja az általános választójogot és az egyéges és modern tekintélyelvű államformát tartja szükségesnek.¹⁷¹ García Queipo de Llano megfogalmazása szerint mindketten „állhatatosan publikáltak együtt az 1925-ben létrehozott kormányzati lapban is, a *La Naciónban*”.¹⁷² Fenti könyvében a „Primo előtti Spanyolországot hatalmas nagy sivár sivataghoz” hasonlítja, mely 1929-re szinte Édenkertté változott, ahol virágozik a gazdaság és a szellemi kultúra.¹⁷³

Pemartín így írt a diktatúráról 1933-ban: „*Primo de Rivera diktatúrája zseniális kísérlet volt arra, hogy visszatérjünk a genuin spanyol megoldáshoz... Am kevésé tisztázott, kevésé összeszedett, jobboldali értelmiségünk által rosszul vezetett, szétszórt, egoista, álmotag kísérlet. Ezért vallott kudarcot mint fenntartható politikai képződmény, bár nem mint dicső történelmi esemény. Így hát mindig fő vonatkoztatási pontunk marad, amelyhez mérhetjük a spanyol XX. század kezdetének politikai történetét.*”¹⁷⁴

A második köztársaság ideje alatt háttérbe szorult. A diktátor fiának, José Antonio Primo de Riverának hű szövetségeseként tevékenykedett.¹⁷⁵ A polgárháború ideje alatt a formálódó Franco-rendszerben aztán újból magas pozícióba került. 1937-ben – már mint a Felső- és a Középfokú Oktatási Szolgálat vezetője – ekképpen nyilatkozott:

„*A hivatalos oktatásban dolgozók talán 75%-a is elárulta – ki nyíltan, ki fondorlatosan, ők a veszélyesebbek – a nemzeti ügyet. Egy elkerülhetetlen tisztogatás majd csökkenti a hivatalos oktatás személyi állományát.*”

Ezzel az indokkal zártak be ötvennégy, a köztársasági időszakban létrehozott középiskolát.¹⁷⁶

1954-ben bekövetkezett haláláig elkötelezett híve maradt a Franco-diktatúrának.

(*Az ingadozók; José Ortega y Gasset – 1883-1955*) A diktatúra ellen az első perctől fogva fellépők és a rendszert teljesen elfogadók mellett létezett a támogatók egy olyan csoportja is, akik nem utasították el a diktatórikus politikai formákat, de nem is mutattak különösebb elégedettséget a kormány munkája iránt.

Ilyen volt Ortega első megnyilvánulása is az *El Sol* című lap hasábjain.¹⁷⁷ Fontosságát az adta, hogy elfogadottsága a spanyol értelmiségiek körében legalább olyan döntő volt, mint Unamunóé.

Mivel a madridi filozófus is a legnagyobb problémák közé sorolta nemzeti regionalizmust és munkásmozgalom erőszakos fellépéseit¹⁷⁸, kezdetben jóindulattal szemlélte a rendszert, még Unamunót is támadta 1923 őszén, heves ellenzéki magatartása miatt.¹⁷⁹ Ezt annak ellenére tette, hogy korábban, amikor rektori állásából felmentették, felszólalt a salamancai tudós védelmében.

Mégis: jelentős alkotói korszak volt Ortega számára a diktatúra hat esztendeje. A doktorátusa megszerzése után német egyetemeken filozófiai ismereteit tovább bővítő tudós 1923-ban indította útjára a *Revista de Occidente* című folyóiratot, mely 1936-ig létezett és

az évek során igen nagy hatású orgánummá vált.¹⁸⁰ 1925-ben jelent meg *Az emberi kiesése a művészetből* című műve, 1929-ben a *Mi a filozófia?* című tanulmánya, majd 1930-ban a fő művének tekintett *A tömegek lázadása* című munkája.¹⁸¹

A diktatúra első pillanataiban úgy gondolta, hogy az értelmiség szerepe nem lehet más, mint a társadalom hozzácsiszolása a politikai rendszerhez. Elitista szellemiségéhez hű gondolati ív ez, hiszen ebben a felfogásban az értelmiséget kiválasztott helyzete feljogosítja arra, hogy főszerepet játsszon a társadalom alakításában.¹⁸² „A tömeg küldetése nem lehet más, mint a legjobbak követése”¹⁸³ – állítja egy írásában. Később, a diktatúra bukásakor azonban tökéletesen ellentétes álláspontra jutott, amikor *A tömegek lázadásában* megállapítja az alábbiakat:

„Az európai közéletben létezik egy jelenség, ami – javunkra vagy vesztünkre – ma minden mást háttérbe szorít. Nevezetesen az, hogy a tömeg teljes társadalmi hatalomra tör. Minthogy a tömeg természeténél fogva nem tudja irányítani sorsát – nem is szabad, hogy irányítsa -, a társadalom kormányzására pedig még kevésbé alkalmas, úgy is fogalmazhatunk, hogy Európa jelenleg a népeket, nemzeteket, kultúrákat érhető legsúlyosabb válságát éli át. Volt már a történelemben ilyen krízis, nem is egyszer. Ismerjük a természetét, a hatását. A nevét is tudjuk. Úgy hívják, hogy a tömegek lázadása.”¹⁸⁴

Már a diktatúra első éveiben sem tekinthetjük egyértelműen a rendszer támogatójának. Véleménye szerint az íróknak függetleneknek kell lenniük. Két embertípus létezik: valaki vagy politikus, vagy értelmiségi, a kettő nem egyeztethető össze.¹⁸⁵

Kezdeti lelkesedésébe már akkor némi aggodalom vegyült, amikor látta, hogy a direktórium a régi politikai gárda tagjait üldözi, és a régi rendszer széthúzása a célja, ahelyett¹⁸⁶, hogy felvirágoztatná Spanyolországot a kiválasztott kevesek vezetésével.

Ortega a rendszer szövetségeseivel és ellenzőivel is tartott fenn kapcsolatot. Nem tartotta magát sem jobb-, sem baloldalinak. Politikai eszmefuttatásaiban kifejti, hogy nem hátrál vissza a liberalizmusig, de elismeri, hogy a vívmányaira szükség van.¹⁸⁷ Hosszan elmélkedik a parlamentarizmusról, de fél, hogy ez újra teret adna a *kacikizmusnak*, a helyi kiskirályok uralmának, mely Spanyolország diktatúra előtti ötven évét meghatározta. A nagy függetlenség és az autonómia szükségszerű következménye, hogy az egyes területek eltávolodnak a nemzeti politikától és a helyi közélet válik elsődleges fontosságúvá.¹⁸⁸ Amiatt, hogy kritizálta az előző rendszert, sokan támadták a baloldali sajtóban, hiszen úgy akart megszabadulni a diktatúrától, hogy a régi rezsime se jöjjön vissza.

A következő években írt cikkeiben egyre élesebben kritizálta a még mindig támogatott diktatúrát. Mégis 1925 elején írt cikksorozata kapcsán robbant ki az esztendő értelmiségi vitája és kerültek felszínre az eltérő gondolkodásmódok.¹⁸⁹ Az *El Sol* című lapban publikált cikkeiben Ortega kifejti fenntartásait a fennálló rendszerrel szemben, de nem titkolja, hogy a diktatúrát megelőző rezsime visszatértét sem kívánja. A madridi baloldali sajtó azonnal heves sajtótűz alá vette a filozófust, akit a rendszer szövetségeseiként állított be. Ez vezetett a jobb- és baloldali értelmiségiek több hónapon át elhúzódozó vitájához és teljes szakadáshoz idézett elő Ortega és a baloldali liberálisok között.¹⁹⁰

1927-től ő is egyre nyíltabban a rendszer ellenzője lett, mivel belátta: semmi esély nem nyílik arra, hogy az értelmiség a *diktatúra mentorává váljon*. Továbbá az általa sürgetett nagy nemzeti reformok megvalósulására sem látott már esélyt. Ekkor már ő is szembetalálkozott a cenzúrával. Ellenzéki magatartása odáig ment, hogy tiltakozásként 1929 tavaszán több kollégájával együtt lemondott egyetemi katedrájáról,¹⁹¹ majd előadásait egy madridi színházban folytatta.

Ortega meggyőződésévé vált, hogy a monarchia már nem tudja egyesíteni a spanyol nemzetet, így a következő években a köztársaság támogatójává lett.¹⁹² Egyik leghíresebb írása, az új monarchikus kormányzatot támadó *Berenguer-hiba* című cikke, amely az El

Sol című lapban jelent meg.¹⁹³ Nyílt köztársasági szimpátiája miatt 1936-ban emigrálni kényszerült. Párizsban és Argentínában élt néhány évet, majd Lisszabonba költözött. Tíz év emigráció után hazatért és élete utolsó éveit hazájában élte le.

(Azorín (José Martínez Ruiz) – 1873-1967) Azorín író, akadémikus volt. Az „1898-as nemzedék” kifejezést ő tette közismertté¹⁹⁴. 1913-as cikkeiben kapcsolta össze az évszámot a generációs gondolattal,¹⁹⁵ melynek alakjait – magát is beleértve az alábbi módon jellemezte:

„A történelem megragadott bennünket, akár számot adtunk róla, akár nem. A 98-as nemzedék historicista nemzedék volt... kirándulásokat tettünk a térben és az időben; felkerestük az ősi kasztíliai városokat. E városokban felfedeztük és helyreállítottuk a nemzeti folytonosságot... A 98-as nemzedék historicista, ennél fogva hagyományhű nemzedék volt. Vállalkozása a folytonosságban állt.”¹⁹⁶

Az Alicante tartományban található Monóvarban született, kispolgári családban. Valenciában hallgatott jogot, de diplomát sohasem szerzett. 1896-ban Madridba, majd Salamancába költözik, ahol ismeretséget köt Unamunóval.¹⁹⁷

Azorintól pályája elején még távol állt a konzervativizmus. Rokonszenvezett a föderális köztársasággal és az anarchizmussal.¹⁹⁸ 1903 elején hagyta maga mögött anarchista szeszélyeit, hogy a Konzervatív Párt képviselőjelöltje lehessen.¹⁹⁹ Az elkövetkező évtizedekben a konzervatív eszméket érezte magához közeleink. 1906-ban *Egy kis filozófus vallomásai*²⁰⁰ című művét Antonio Maurának, a századelő kiemelkedő konzervatív államférfijának ajánlotta.²⁰¹

Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk azon, hogy Azorín *primoriverista* író lett, aki azt szerette volna, hogy az értelmiség egésze örüljön a diktatúrának. Elutasította a liberális parlamentarizmust. Leginkább a '98-as nemzedék tagjait kritizálja, akik nem tudnak megbarátkozni az új rendszerrel.²⁰² Ám a rendszer híveként is elítélte Unamuno száműzetését. 1928-ban – akkor már nem számít a rendszer hívének – meg is látogatta a baszk író száműzetése színhelyén, a spanyol határhoz közeli franciaországi Hendaye-ban. Argentín lapokban publikált rendszeresen, és nem rejtette véka alá a diktatúráról alkotott negatív véleményét sem. A madridi Ateneo bezárása kapcsán például így vélekedett: „Ha egy hatalom nem számol az értelmiséggel, az a hatalom halott.”²⁰³

Ennek ellenére az ellenzék céltáblájává vált, maró és gúnyos cikkek jelentek meg róla.

Azorín diktatúra-pártolása soha nem tartalmazott tekintélyelvű doktrínát, mint Maeztué.²⁰⁴ 1927 elejétől, amikor a kormánypárti sajtó színikritikusai kedvezőtlenül fogadták színpadi szerzeményeinek bemutatóit, lassanként kezdett eltávolodni a rendszertől.²⁰⁵ Az év folyamán már rendszerkritikus írásai is megjelentek az argentin sajtóban. A buenos aires-i *La Prensa* című lapban is kifejtette azt a véleményét, hogy szeretne újból olyan országban élni, ahol sajtó- és véleményszabadság van. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a diktatúra bukása után visszatért pályája kiindulópontjához és hamar a köztársasági gondolat támogatójává vált.

Hosszú életpályája és terjedelmes életműve megalkotása után 1967-ben hunyt el.

(Wenceslao Fernández Flórez – 1885-1964) Humorral átíratott műveket publikáló galíciai származású kisregényíró, aki a korszak minden nagynevű napilapjában publikált. Liberális szemlélete ellenére pozitívan viszonyult a diktatúra első heteihez, hónapjaihoz. Később már nem volt rokonszenves neki, hogy a katonai direktóriumban a *kacikizmus* újjáéledésének jeleit fedezhette föl, ami az előző rendszerben sok kárt okozott, többek között szülőföldjén, Galíciában is, és kiküszöbölése egyike volt a diktatúra keltette reményeknek.²⁰⁶

A diktatúra megszilárdulása idején már fellázadt a cenzúra ellen, aminek írásaiban is hangot adott. 1926-ban irodalmi díjjal tüntették ki, de 1926 áprilisa és 1930 októbere között folyóiratokban egy sort sem publikált, önkéntes belső száműzetésbe vonult. Utolsó

cikkei egyikében Antonio Mauráról, a századelő jeles konzervatív politikusról írt, mégpedig dicsérő hangnemben. Ez egy teljes páfordulás a gondolkodásában, hiszen a diktatúra előtti rendszer bírálatától eljutott az akkori rendszer erényeinek beismeréséig. Az ő példája is jelzi, hogy a rendszer korai elfogadottságában a megelőző rendszer iránt érzett ellen-szenv játszott óriási szerepet.²⁰⁷

Rövid ideig ejtette csak rabul a diktatúra Fernández Flórez, de cikkei és írásai segítenek jobban megérteni a liberális értelmiség viszonyát a rendszerhez. Hasonló volt „röppályája” később a Franco-korszakban is.²⁰⁸

(Fernando de los Ríos Urruti – 1879-1949) Andalúziában született, szabadelvű értelmiségi családban nőtt fel, így a kor liberális politikai eszméi már fiatalkorától nagy hatással voltak rá. Córdobaiban járt középiskolába, ahol ismeretséget kötött az Ortega y Gasset fivérével.²⁰⁹ Történelmet, filozófiát, gazdaságtant és jogot tanult, tudását külföldi egyetemi tanulmányokkal is bővítette. 1911-től a Granadai Egyetem professzora lett, ahol politikai jogot oktatott.²¹⁰ 1918-ban csatlakozott a szocialista párthoz, egy évvel később pedig már parlamenti képviselő.

Ellentmondásos, hogy baloldali értelmiségiként kezdetben rokonszenvezett Primo de Rivera diktatúrájával. Természetesen csak azért, mert az eltávolította a közéletből a szocialisták esküdt ellenségeit, a kommunistákat. 1924 februárjában felháborította Unamuno száműzetése és az Ateneo bezárása, de 1924 októberében már nyíltan szembeszállt a diktatúrával. Más mérsékelt baloldali politikusokkal tiltakozott az ellen, hogy a szocialisták képviseltesék magukat a diktatúra újonnan szervezett Államtanácsában. A kormány által létrehozott Tanácsadó Nemzetgyűlésen több szocialista és köztársasági politikussal együtt meghívást kapott.²¹¹ A szocialista párt 1928-as XII. kongresszusán a Választmányi Bizottság tagjává választották. Sürgette a pártvezetőséget, hogy minél előbb kapcsolódjanak be a köztársasági mozgalomba.²¹² 1929-ben csatlakozott azokhoz a professzorokhoz, akik lemondtak professzori állásukról, kiállva ezzel a diáklázadások törekvései mellett.

A diktatúra éveiben írta *A szocializmus humanista jelentése*²¹³ című könyvét, melyben a liberalizmus és a szocializmus viszonyát vizsgálja és a szocializmus kispolgári-demokratikus értelmezését adja. A tanulmányból kiderül, hogy hisz a demokratikus alapokon nyugvó szocializmusban, ezért utasít el mindenfajta diktatúrát. A mű nagy hatást gyakorolt a kor angol szocialista íróira, hiszen ebben az időben került hatalomra a Munkáspárt.²¹⁴ Elismerően nyilatkozott róla José Pemartín testvére, Julián Pemartín²¹⁵ is, aki annak ellenére, hogy megrögzött híve volt a diktatúrának, elismerte, hogy a „szocialista szemszögből a legjobban megírt mű”.²¹⁶

A köztársaság kikiáltásának napján, 1931. április 14-én igazságügy miniszter lett, később pedig a közoktatási miniszter posztját is betöltötte, számos iskolaépítés és tanteremlétesítés kötődik hivatali idejéhez. A folyamatos jobboldali támadások miatt azonban erről a miniszterségről is lemondott és külügyminiszteri pozíciót vállalt. Az itt megszerzett tapasztalatait a polgárháború alatti diplomáciai kiküldetései során kamatoztatta. Párizsban azért dolgozott, hogy fegyvert szerezzen a köztársaságiaknak, majd washingtoni nagykövetségként a köztársaság ügyét képviselte.²¹⁷ Hátralévő éveit a köztársasági oldal veresége után New Yorkban töltötte; egy időben a Párizsban működő emigráns köztársasági kormány külügyminisztereként is tevékenykedett.²¹⁸

(Konklúzió) A tanulmány tanulságainak levonásakor középpontba kell állítani azt a kérdést, hogy milyen sikereket és eredményeket ért el a diktatúra a kultúra területén. Milyen mértékben sikerült megvalósítania programját, milyen eredményeket tudott elérni a fennállása

alatti több mint hat évben. „*A kultúra kormányformák felett áll, s azok nem változtathatják meg a kultúra értékeit.*”²¹⁹ – mondta Miguel de Unamuno az 1931-1932-es egyetemi tanév megnyitó beszédében Salamancában, de csak részben volt igaza. Primo de Rivera diktatúrája ugyanis beavatkozott a kulturális életbe, befolyása sok esetben súlyos torzulásokhoz vezetett. A kulturális élet egyes területeinek alkotói megőrizték szuverenitásukat; az építészek és a képzőművészek a fennálló kormányformától *függetlenül* alkothattak, de az ellenzéki irodalmárokat cenzúrával sújtották és megfosztották a szabad alkotás és a szabad véleményalkotás lehetőségétől. A hatalom ellenérzését kiváltó irodalmárok Primo de Rivera diktatúrája alatt is maradandóbb műveket hoztak létre, mint rendszerpártoló kortársaik. Ők tehát a diktatúra cenzúrájának szorításában, a fennálló hatalom *ellenére* alkottak. Műveikben éles kritikát fogalmaztak meg a fennálló rendszerrel szemben, és pont emiatt ismerhető meg a kor pontosabban ezen alkotásokon keresztül. Mindenképpen negatív volt a bevezetett cenzúra hatása, mivel sok folyóirat kénytelen volt ideiglenesen, vagy véglegesen beszünetetni a működését, mert a diktatúra cenzúrája ellehetetlenítette működésüket. Ezáltal az ellenzéki orgánumok szinte teljesen eltűntek a sajtópiacról.

Lélektani szempontból viszont pozitív példa a sevillai ibér-amerikai kiállítás és a Barcelonai Világkiállítás megrendezése. Előbbi Spanyolország dél-amerikai kapcsolatait értelmezte újra, utóbbi pedig a nemzetközi porondon vívott ki elismerést az országnak. A kiállítások segítségével Primo de Rivera rendszere átformálta Spanyolország helyét Európában és kapcsolatát a dél-amerikai országokkal.

A *spanyol értelmiség* állásfoglalásával, közszereplésével igencsak kivette a részét Primo de Rivera hazai és nemzetközi megítélésének alakításában. A diktatúra bevezetése a spanyol társadalom egészét meglepetésként érte. Az értelmiséggel sem történt ez másképp. A különbség abban állt, hogy az értelmiség egyes tagjai a diktatúra folyamán felvették a harcot a rendszer elnyomó törekvéseivel, és soraikból egyre többen követelték vissza a szabadságjogokat. A vezető értelmiségiek háromféleképpen viszonyultak a diktatúrához: sokan kezdetől fogva végig szemben álltak a rendszerrel, mások kormányhűek voltak és maradtak. A harmadik csoportba azok az ingadozók tartoztak, akik az évek során fokozatosan eltávolodtak a diktatórikus rendszertől és valamiféle radikális rendszerváltozásban látták a megoldást.

Megfigyelhető, hogy a diktatúra alatt az értelmiségiek különböző generációi milyen eltérő történelmi és politikai tapasztalatot hordoztak. De az egy generáción belüliek is nagyon gyakran ellentétesen vélekedtek az életüket jelentősen meghatározó dolgokról.

Ezek tükrében nem csoda, hogy nem tudtak azonnal és egységesen fellépni a rendszer ellen. Ám többéves folyamat során új árnyalatokkal gazdagodott a politikai paletta, hiszen a közéleti szerepre vállalkozó értelmiségiek nem csak Primo de Rivera diktatúrája alatt játszottak kimagasló szerepet annak megdöntésében, hanem a második köztársaság megszületésében is tevékenyen részt vettek.²²⁰

A madridi Ateneo egykori elnöke, Ángel Ossorio y Gallardo igen lényegre törően „analfabéta” címkével látja el a tábornokok politikáját. Véleménye szerint az 1923. „*szepember 13-i államcsínyben részt vevő tábornokok szemében mindazon spanyolok ellenségek voltak, akik tudtak írni és olvasni.*”²²¹ A megállapítást talán tekinthetjük túl sarkosnak, de az valóban helytálló, hogy az értelmiségi törekvések nem találtak maguknak utat a diktatúra elitjéhez. Voltaképpen ebből fakad e korszak értelmiségének egyetlen közös jellemzője: a tetőtől-talpig katonai szellemben nevelkedett Primo de Rivera tábornok egyetlen egyet sem értett meg közülük, nem tudott azonosulni a nézeteikkel, törekvéseikkel, bármennyire több színűek voltak is azok.²²²

A rendszer bukása legfőbb okának tekinthetjük, hogy a diktátor nem csak „*természetes*

ellenségeivel” vezett össze, hanem a természetes szövetségei által feltett kérdésekre sem találta meg a hatékony kormányzati válaszokat. Oda sem figyelt rájuk igazán, ezáltal sikeresen elidegenítette magától őket.²²³ Ez okozta a tekintélyuralom bukásán túl a monarchia összeomlását is. Miguel de Unamuno úgy látta, hogy Spanyolországban valójában több volt az antimonarchista, mint a köztársaságpárti mozzanat. Ramón Tamames szellemes vélekedése szerint pedig a második köztársaságot a monarchisták hozták létre, és a köztársaságiak veszejtették el.²²⁴

Spanyolország XX. századi történetének további fejezeteit figyelembe véve látható, hogy Primo de Rivera diktatúrája sokban előképnek számít a kiépülő Franco-rendszer számára. Utódai sok esetben lemásolták őt, de Francóék kompromisszum-mentessége, ellenfelekkel szembeni könyörtelensége össze sem hasonlítható Primo de Rivera diktatúrájának gyakorlatával.

FORRÁSOK JEGYZÉKE

Madridi Archivo de Historia Nacional (Országos Történeti Levéltár – AHN)
Real Academia de la Historia, Madrid (RAH)
Magyar Országos Levéltár, Külügyminisztérium Politikai Iratai, 1921–1931. K63 273-274. csomó
Magyar Országos Levéltár, MTI sajtólevéltár, 1925-1931., K428 1100-1101. csomó
Colección Legislativa de Instrucción Pública, (1923), Madrid, M.I.P y B.A., Imp. “La Enseñanza”.

BIBLIOGRÁFIA KORABELI SZERZŐK MŰVEI

MADARIAGA, Salvador de (1974): *Espanoles de mi tiempo*. Planeta, Barcelona.
MAEZTU, Ramiro de (1966): *Los intelectuales y un epílogo para estudiantes*. E.N.A.P., Madrid. (Eredeti kiadás: 1934.)
MAEZTU, Ramiro de (2001): *Defensa de la Hispanidad*. Rialp, Madrid.
MÁRAI Sándor (1990): *Egy polgár vallomásai I-II*. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest.
MARIÁTEGUI, José Carlos (1970): *Figuras y aspectos de la vida mundial I*. Amauta, Lima. (Az értekezésben érintett időszakban született cikkek gyűjteménye.)
MARIÁTEGUI, José Carlos (1970): *Figuras y aspectos de la vida mundial II*. Amauta, Lima.
MARIÁTEGUI, José Carlos (1970): *Figuras y aspectos de la vida mundial III*. Amauta, Lima.
ORTEGA Y GASSET, José (1995): *A tömegek lázadása*. Pont Könyvkereskedés, Budapest. (Eredeti kiadás: 1928.)
OSSORIO Y GALLARDO, Ángel (1946): *Mis memorias*. Editorial Losada, Buenos Aires.
PEMÁN, José María (1929): *El hecho y la idea de la Unión Patriótica*. Ediciones de la Junta de Propaganda Patriótica y Ciudadana, Madrid.
PEMARTÍN, José (1929): *Los Valores Históricos en la Dictadura Española*. Arte y Ciencia, Madrid.
UNAMUNO, Miguel de (1997): *A kereszténység agóniája*. Kossuth Kiadó, Budapest.

IRODALOMJEGYZÉK A KULTURÁLIS FEJEZETHEZ

ALVAR, Carlos – MAINER, José-Carlos – NAVARRO, Rosa (2002): *A spanyol irodalom rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
BARDON Alfréd (1975): *Spanyolországi építészet*. Műszaki Kiadó, Budapest.
BEN-AMI, Shlomo (1983): *La dictadura de Primo de Rivera*. Planeta, Barcelona.

- CALLEJA, Eduardo González (2005): La España de Primo de Rivera. La modernización autoritaria 1923-1930. Alianza Editorial, Madrid.
- CASASSAS I YMBERT, Jordi (1986): L'Ateneu Barcelonès. Dels seus orígens als nostre dies. Magrana, Barcelona.
- CZELLÁR Katalin (1983): Spanyolország építészete II. Corvina, Budapest. (Az építészet világa 12.).
- DESVOIS, J.M. (1977) La prensa en España (1900-1931). Siglo XXI de España Editores, Madrid.
- GARCÍA DE CORTÁZAR, Fernando – GONZÁLEZ VESGA, José Manuel (2001): Spanyolország története. Osiris Kiadó, Budapest.
- GÓMEZ-NAVARRO, José Luis (1991): El régimen de Primo de Rivera. Reyes, dictaduras y dictadores. Cátedra, Madrid.
- GONZÁLEZ RODRÍGUEZ, Encarnación (1988): Sociedad y Educación en la España de Alfonso XIII. Federación Universitaria Escolar, Madrid, 1988.
- KOCH, Wilfried (1997): Építészeti stílusok. Az európai építőművészet az ókortól napjainkig. Officina Nova, Budapest.
- NÉRET, Gilles (2000): Salvador Dalí 1904-1989. Taschen, Köln.
- RUIZ SALVADOR, Antonio (1976): Ateneo, Dictadura y república. Fernando Torres, Valencia.
- SAGRERA, Ana de (1973): Miguel Primo de Rivera. El hombre, el soldado, y el político. Ayuntamiento de Jérez, Jérez de la Frontera.
- SANTONJA, Gonzalo (1986): Del lápiz rojo al lápiz libre. La censura de prensa y el mundo del libro. Anthropos, Barcelona.
- SZILÁGYI István (2006): Portugália és Spanyolország. Történelem és politika a 20. században. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, Veszprém.
- ZERBST, Rainer (1991): Antoni Gaudí. Taschen, Köln.

IRODALOMJEGYZÉK

- ABELLÁN, José Luis (1989): Historia crítica del pensamiento español. Tomo V (II). La crisis contemporánea. II. Espasa-Calpe, S.A., Madrid.
- ABELLÁN, José Luis (1991): Historia crítica del pensamiento español. Tomo V (III). La crisis contemporánea. III. Espasa-Calpe, S.A., Madrid.
- ALVAR, Carlos – MAINER, José-Carlos – NAVARRO, Rosa (2002): A spanyol irodalom rövid története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- ANDERLE Ádám (1999): Spanyolország története. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- BAHAMONDE, Ángel /szerk./ (2000): Historia de España Siglo XX. 1875-1939. Ediciones Cátedra, Madrid.
- CHILLIDA, Gonzalo Álvarez (1996): José María Pemán. Pensamiento y trayectoria de un monárquico (1897-1941). Universidad de Cádiz, Cádiz.
- CSEJTEI Dezső (1986): A spanyol egzisztencializmus története. Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset filozófiájának fő kérdései. Gondolat, Budapest.
- EGIDO LEÓN, Ángeles: Azaña, a kevésbé ismert értelmiségi. Múltunk, 2007. 1. sz.
- FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, Manuel /szerk./ (1989): La Universidad de Salamanca I. Trayectoria historia y proyecciones. (k.n.) Salamanca.
- GARCÍA, José (1973): Spanyolország a XX. században. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- GARCÍA HOZ, Víctor (1980): La educación en España del siglo XX., Ediciones Rialp, S.A., Madrid.
- GARCÍA QUEIPO DE LLANO, Genoveva (1988): Los intelectuales y la dictadura de Primo de Rivera. Alianza, Madrid.
- GARCÍA QUEIPO DE LLANO, Genoveva – TUSELL, Javier: Azaña contra Primo de Rivera. In: Historia-16, 58, 27-41. o.
- GONZÁLEZ CUEVAS, Pedro Carlos (1998): Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España. (1913–1936). Tecnos, Madrid.
- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, María Jesús (1997): El universo conservador de Antonio Maura. Biografía y proyecto de Estado. Biblioteca Nueva, Madrid.
- HARSÁNYI Iván (1988): A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1939-1939. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- HARSÁNYI Iván: Fernando de los Ríos Urruti (1879-1949). In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* Évkönyv-1979. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979, 228-230. o.

- HARSÁNYI Iván: Egy eszmerendszer – két diktatúra a 20. századi Spanyolországban. In: *Akik nyomot hagytak a 20. századon 3. Diktátorok, diktatúrák*. Napvilág Kiadó, Bp. 1997, 87-111. o.
- MORODO, Raúl (1985): Orígenes ideológicos del franquismo. Acción Española. Alianza, Madrid.
- ORMOS Mária: Matteotti meggyilkolása és az olasz munkásmozgalom. In: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 191-202. o.
- PÁNDI Lajos: A Salazar-diktatúra évei 1926-1961. Századok, 1987. 6. sz. 1061-1100. o.
- TUÑÓN de LARA, M. (1970): Medio siglo de cultura española, 1885-1936, Madrid.
- TUSELL, Javier – CHILLIDA, Gonzalo Álvarez (1998): Pemán. Un proyecto intelectual desde la extrema derecha hasta la democracia. Planeta, Barcelona.
- URBANO, Montse (koordinátor) (1999): Diccionario de los españoles del siglo XX. Salvat, Madrid.
- VELÁZQUEZ CUETO, Gerardo (1980): Ganivet, Unamuno, Azorín, Maeztu. Editorial Cincel, Madrid.
- VINCENT, Mary – STRADLING, R. A. (1997): A spanyol és portugál világ atlasza. Helikon, Budapest.
- ZALAI Anita: A monarchia válsága Spanyolországban (1923-1931). In: Történelem Doktori Program. Kutatási füzetek 11. Ünnepi szám Harsányi Iván 75. születésnapjára. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2005, 300-315. o.
- ZALAI Anita (2006): A spanyol pártrendszer története a második köztársaság idején (1931-1936). PhD-értekezés, kézirat, Pécs.
- ZAMORA BONILLA, Javier (2005): El mundo que pudo ser. El concepto „Europa” en el proyecto político orteguiano. In: Revista de Estudios Europeos, 40. sz., 2005/május-augusztus, 11-31. o.

JEGYZETEK

- 1 Csejtej Dezső: A spanyol egzisztencializmus története. Miguel de Unamuno és José Ortega y Gasset filozófiájának fő kérdései. Gondolat, Budapest, 1986. 28. o.
- 2 Uo. 33. o.
- 3 Uo. 34. o.
- 4 Uo. 37. o., vö. José Luis Abellán könyvében egész fejezetet szentel Nietzsche hatásáról a „98-as generáció” körében – Abellán, 1989: id. m. 182-210. o.
- 5 Abellán, 1989: id. m. 175. o.
- 6 José García: id. m. 10. o., vö. Abellán, 1989: id. m. 211-213. o.
- 7 Szilágyi I.: id. m. 11. o.
- 8 José García: id. m. 34. o.
- 9 Csejtej D.: id. m. 40. o.
- 10 Uo. 163. o.
- 11 Javier Zamora Bonilla: El mundo que pudo ser. El concepto „Europa” en el proyecto político orteguiano. In: Revista de Estudios Europeos, 40. sz., 2005/május-augusztus, 14. o.
- 12 Queipo de Llano: id. m. 17. o.
- 13 Lásd: Manifiesto de los parlamentarios al País (14 de junio de 1917). In: Antonio Fernández García (et alii): Documentos de Historia Contemporánea de España. Editorial Actas, Madrid, 1996. 391-396. o.
- 14 José García: id. m. 106. o.
- 15 Uo. 103. o.
- 16 González Cuevas: id. m. 278. o.
- 17 Spanyolország 1898-ban veszítette el utolsó gyarmatait, Kubát, Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket, a spanyol-amerikai háború következményeképpen. Ez a nemzeti sokk hatotta át ennek a generációnak életművét. A 98-as generáció legfontosabb tagjai Miguel de Unamuno filozófus, Azorín író, Ramiro de Maeztu politikus-író, Ramón Menéndez Pidal történész, Antonio Machado költő és Santiago Ramón y Cajal Nobel-díjas orvos voltak.
- 18 Az első világháború nemzedéke. Az 1914-es generáció tagjai: José Ortega y Gasset, Manuel Azaña, Juan Ramón Jiménez, Ramón Pérez de Ayala, Gregorio Marañón, Julián Besteiro, Fernando de los Ríos, Ángel Herrera, Eugenio D’Ors, García Morente, Salvador de Madariaga, Américo Castro, Wenceslao Fernández Flórez, Luis Jiménez de Asúa, Manuel de Falla stb.
- 19 Primo de Rivera diktatúrája alatt bukkant föl a harmadik nagy nemzedék, melynek zászlóbotásához az alkalmat a nagy költő, Luis de Góngora halálának 300. évfordulója adta. Legjelesebb tagjai között Pero Salinas, Federico García Lorca, Gerardo Diego, Vicente Aleixandre, Rafael Alberti, Luis Cernuda, Luis Buñuel, Fernández Almagro és Dámaso Alonso stb. említendő feltétlenül.
- 20 Queipo de Llano: id. m. 17. o.
- 21 Harsányi Iván: Egy eszmerendszer – két diktatúra a 20. századi Spanyolországban. In: *Akik nyomot hagytak a 20. századon 3. Diktátorok, diktatúrák*. (k.n.) Bp. 1997. 98. o.; Vö.: Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1939-1939. Kossuth, Budapest, 1988. 154. o.; Vö.: Queipo de Llano: id. m. 177. o.
- 22 Queipo de Llano: id. m. 18. o.
- 23 López Martín, 1995: id. m. 202. o.
- 24 Fernández Álvarez: id. m. 257. o.

- 25 José García: id. m. 106. o.
 26 Tussel – Queipo de Llano: id. m. 26. o.
 27 José García: id. m. 107. o.
 28 Queipo de Llano: id. m. 177. o.
 29 Uo. 180. o.
 30 Calleja: id. m. 299. o.
 31 José García: id. m. 127. o.
 32 Santonja: id. m. 16. o.
 33 López Martín, 1995: id. m. 217. o.
 34 Queipo de Llano: id. m. 200. o.
 35 Gerardo Velázquez Cueto: Ganivet, Unamuno, Azorín, Maeztu. Editorial Cincel, Madrid, 1980. 15-16. o.
 36 Uo. 16. o.; vö: Fernández Álvarez: id. m. 244. o.
 37 Kéri Katalin: Unamuno. <http://nostromo.pt.hu/~carry/publikaciok/text/unamuno.htm> (2005.07.15.)
 38 Queipo de Llano: id. m. 18. o.
 39 Uo. 19. o.
 40 Uo. 23. o.
 41 Uo. 23. o.
 42 Uo. 29. o.
 43 Uo. 57. o.; Vö. García Hoz: id. m. 149. o.
 44 Arco López, Valentín del: El siglo XX. 1.: 1900-1936. In: Fernández Álvarez: id. m. 254. o. Idézi: Kéri Katalin: id. m.
 45 Kéri Katalin: id. m.
 46 Queipo de Llano: id. m. 57. o.
 47 López Martín, 1994: id. m. 59. o.; vö., Rubio Cabeza: id. m. 131-132. o.
 48 Queipo de Llano: id. m. 24. o.
 49 Uo. 58. o.
 50 Kéri Katalin: id. m.; Vö.: López Martín, 1995: id. m. 206. o.
 51 García Queipo de Llano: id. m. 60. o.
 52 Uo. 63. o.
 53 Maeztu: id. m. 240. o.
 54 Queipo de Llano: id. m. 130. o. – Hogy mindezt megtehetette, jól jelzi a különbséget Primo akkori és Franco későbbi uralma közt.
 55 Uo. 143. o.
 56 Márai Sándor: Egy polgár vallomásai I-II. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 319-320. o.
 57 Queipo de Llano: id. m. 214. o.
 58 Uo. 311. o.
 59 José Carlos Mariátegui: Figuras y aspectos de la vida mundial III. Amauta, Lima. 1970.
 60 Miguel de Unamuno: A kereszténység agóniája. Kossuth Kiadó, Budapest, 1997. 7. o.
 61 Miguel de Unamuno: De Fuerteventura a París. Párizs, 1925.
 62 Miguel de Unamuno: Romancero del destierro. Párizs, 1927.
 63 Velázquez Cueto: id. m. 30-31. o.
 64 Queipo de Llano: id. m. 311. o.
 65 Kéri Katalin: id. m.
 66 Velázquez Cueto: id. m. 16. o.
 67 <http://www.biografiasyvidas.com/biografia/a/azana.htm> (2006.07.12.); Vö.: Bahamonde: id. m. 509. o.
 68 García Queipo de Llano: id. m. 35. o.
 69 Uo. 36. o.
 70 Uo. 491. o.
 71 Genoveva García Queipo de Llano – Javier Tusell: Azaña contra Primo de Rivera. In: Historia-16, 58, 27. o.
 72 Egidio León: id. m. 236. o.
 73 Queipo de Llano: id. m. 42. o.
 74 Uo. 45. o.
 75 Uo. 46. o.
 76 Ángel Bahamonde /szerk./: Historia de España Siglo XX. 1875-1939. Ediciones Cátedra, Madrid, 2000, 509.o.
 77 José García: id. m. 107. o.
 78 <http://www.trazegnies.arrakis.es/bioazana.html> (2006.07.12.)
 79 Egidio León: id. m. 240. o.
 80 <http://www.elpelao.com/letras/1864.html> (2006.07.12.)
 81 Queipo de Llano: id. m. 48. o.
 82 Sidónio Pais uralmáról lásd Harsányi Iván: Az Ibériai-félsziget... 51 o.
 83 Queipo de Llano: id. m. 48. o.
 84 Uo. 49. o.
 85 Uo. 50. o.
 86 Uo. 402. o.
 87 <http://www.epdlp.com/escritor.php?id=2133> (2006.07.12.)
 88 Carlos Alvar – José-Carlos Mainer – Rosa Navarro: A spanyol irodalom rövid története. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002, 361. o.
 89 <http://es.geocities.com/netmundoweb/blascoibanez/blascoibanez.htm> (2006.07.12)
 90 Le Quotidien 1924. október 2. o. Idézi: Queipo de Llano: id. m. 147. o.
 91 Uo. 150. o.
 92 Shlomo Ben-Ami: La dictadura... 73. o.
 93 Queipo de Llano: id. m. 153. o.
 94 López Martín, 1995: id. m. 210. o.
 95 Queipo de Llano: id. m. 155. o.; Vö.: López Martín, 1995: id. m. 210. o.
 96 Utalás az olasz fasiszta párt aktivistái által 1924. június 10-én meggyilkolt szocialista politikusra, Giacomo Matteottira. Erről lásd Ormos Mária: Matteotti meggyilkolása és az olasz munkásmozgalom. In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 191-202. o. Queipo de Llano: id. m. 156. o.
 97 Uo. 156. o.
 98 Ben-Ami: La dictadura... 111. o.
 99 Cassassas: id. m. 126. o.
 100 García Queipo de Llano: id. m. 164 o.
 101 Márai Sándor: Egy polgár vallomásai I-II. Akadémiai Kiadó, Helikon Kiadó, Budapest, 1990. 320. o.

- 102 http://es.wikipedia.org/wiki/Luis_Jim%C3%A9nez_de_As%C3%BAa (2006.07.12.)
- 103 García: id. m. 107. o.
- 104 Queipo de Llano: id. m. 224. o.
- 105 José Carlos Mariátegui: Figuras y aspectos de la vida mundial II. Amauta, Lima, 1970. 75. o.
- 106 Queipo de Llano: id. m. 225. o.
- 107 Uo. 226. o.; Vö. Rubio Cabeza: id.m. 255-256. o.
- 108 López Martín, 1995: id. m. 214. o.
- 109 Queipo de Llano: id. m. 272. o.
- 110 López Martín, 1995: id. m. 214. o.
- 111 Santonja: id. m. 208. o.
- 112 http://es.wikipedia.org/wiki/Luis_Jim%C3%A9nez_de_As%C3%BAa (2006.07.12.)
- 113 <http://buscabiografias.com/cgi-bin/verbio.cgi?id=1767> (2005.07.27.)
- 114 Ramón María del Valle-Inclán: Luces de bohemia. Madrid, 1929.
- 115 Alvar – Mainer – Navarro: id. m. 369. o.
- 116 http://es.wikipedia.org/wiki/Ram%C3%B3n_Mar%C3%ADa_del_Valle-Incl%C3%A1n (2006.12.28.)
- 117 Queipo de Llano: id. m. 379. o.
- 118 López Martín, 1995: id. m. 221. o.
- 119 Queipo de Llano: id. m. 387. o.
- 120 López Martín, 1995: id. m. 221. o.
- 121 http://es.wikipedia.org/wiki/Ram%C3%B3n_Mar%C3%ADa_del_Valle-Incl%C3%A1n (2006.12.28.)
- 122 Uo. 240. o.
- 123 Harsányi Iván: A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1939-1939. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 152. o.
- 124 Abellán, 1989: id. m. 198. o.
- 125 Szilágyi I.: id. m. 92. o.
- 126 Queipo de Llano: id. m. 431. o.
- 127 Uo. 434. o.
- 128 Uo. 69. o.
- 129 Velázquez Cueto: id. m. 64. o.
- 130 Queipo de Llano: id. m. 69. o.
- 131 Uo. 70. o.
- 132 Uo. 71. o.
- 133 Uo. 75. o.
- 134 Ben-Ami: La dictadura... 122. o.
- 135 Harsányi Iván: Spanyol politikai... 235. o.
- 136 La Asamblea Nacional II.: id. m. 173. o.
- 137 Ben-Ami: La dictadura... 438. o.
- 138 Uo. 460. o.
- 139 A nagy jelentőségű jobboldali folyóiratról lásd Raúl Morodo: Orígenes ideológicos del franquismo. Acción Española. Alianza, Madrid, 1985.; Pedro Carlos González Cuevas: Acción Española. Teología política y nacionalismo autoritario en España. (1913–1936). Tecnos, Madrid, 1998.
- 140 Velázquez Cueto: id. m. 64. o.
- 141 Salvador de Madariaga: Españoles de mi tiempo. Planeta, Barcelona, 1974. 123. o.
- 142 Uo. 243. o.
- 143 González Cuevas: id. m. 279. o.
- 144 Queipo de Llano: id. m. 88. o.
- 145 <http://www.ensayistas.org/filosofos/spain/Ors/introd.htm> (2005.07.14.)
- 146 Queipo de Llano: id. m. 89. o.
- 147 Uo. 90. o.
- 148 Uo. 93. o.
- 149 Erről az erőteljes ideológiáról lásd Pándi Lajos: A Salazar-diktatúra évei 1926-1961. Századok, 1987. 6. sz. 1061-1100. o.
- 150 Queipo de Llano: id. m. 463. o.
- 151 González Cuevas: id. m. 280. o.
- 152 Uo. 280. o.
- 153 <http://www.ensayistas.org/filosofos/spain/Ors/introd.htm> (2005.07.14.)
- 154 La Asamblea Nacional. Biografías y retratos de los asambleístas. Volumen I. publicaciones patrióticas, Madrid, 1927. 63. o.
- 155 <http://www.arrakis.es/~joldan/peman.htm> (2006.07.19)
- 156 Harsányi Iván: Spanyol politikai... 232. o.
- 157 La Asamblea Nacional I.: id. m. 63. o.
- 158 Gómez-Navarro: id. m. 332. o.
- 159 Uo. 333. o.
- 160 Javier Tusell - Gonzalo Álvarez Chillida: Pemán. Un trayecto intelectual desde la extrema derecha hasta la democracia. Planeta, Barcelona, 1998. 13. o.
- 161 Gómez-Navarro: id. m. 289. o.
- 162 Tusell – Chillida: id. m. 19-21. o. Idézi: Harsányi Iván: Spanyol politikai... 234. o.
- 163 José María Pemán: El pensamiento de Primo de Rivera. Madrid, 1929.
- 164 José María Pemán: Mis almuerzos con gente importante. Madrid, 1970.
- 165 Chillida: id. m. 32. o.
- 166 González Cuevas: id. m. 379. o.
- 167 <http://www.answers.com/topic/jos-mar-a-pem-n> (2006.07.19.)
- 168 Pemán gondolkodásmódjának változásairól lásd bővebben: Tusell - Chillida: Pemán...id.m. és Chillida: José María Pemán...id.m. című könyveit.
- 169 Harsányi Iván információja
- 170 Pemartin: id. m. 9. o.
- 171 Queipo de Llano: id. m. 427. o.; vö: Calleja: id. m. 301. o.
- 172 Queipo de Llano: id. m. 426. o.
- 173 Tamames – Casals: id. m. 193. o.; Vö: Pemartin: id. m. 63. o.
- 174 Morodo: id. m. 50. o. Idézi Harsányi Iván: Spanyol politikai... 245. o.
- 175 Abellán, 1991: id. m. 386. o.
- 176 <http://209.85.129.104/search?q=cache:-OQRZs7SeOMJ:blogs.20minutos.es> (2006.12.18.)

- 177 Queipo de Llano: id. m. 99. o.
 178 Szilágyi I.: id. m. 13. o.
 179 Queipo de Llano: id. m. 26. o.
 180 Ánderle: id. m. 114. o.
 181 www.dhistoria.com/biografias/jortega.htm (2005. 07. 15.)
 182 Queipo de Llano: id. m. 100. o.
 183 Manuel Tuñón de Lara: Medio siglo de cultura española, 1885-1936, Madrid, 1970, 227. o.
 184 José Ortega y Gasset: id. m. 5. o.
 185 Queipo de Llano: id. m. 332. o.
 186 Uo. 104. o.
 187 Uo. 106. o.
 188 Uo. 108. o.
 189 Uo. 245. o.
 190 Uo. 180. o.
 191 López Martín, 1995: id. m. 223. o.
 192 www.kirjasto.sci.fi/grasset.htm (2005. 07. 15.)
 193 El Sol 1930. november 15.
 194 Vincent – Stradling: id. m. 146. o.
 195 Alvar – Mainer – Navarro: id. m. 355. o.
 196 Csejtej: id. m. 143. o.
 197 Velázquez Cueto: id. m. 48. o.
 198 Uo. 48. o.
 199 Bahamonde: id. m. 506. o.
 200 Azorín: Confesiones de un pequeño filósofo. Madrid, 1906.
 201 Alvar – Mainer – Navarro: id. m. 372. o.
 202 Queipo de Llano: id. m. 83. o.
 203 Uo. 84. o.
 204 Uo. 238. o.
 205 Uo. 408. o.
 206 Uo. 95. o.
 207 Uo. 99. o.
 208 Erről lásd Harsányi: A Franco-diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom 1939-1939. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988, 172. o.
 209 <http://www.f-fernandodelosrios.com/bio.htm> (2006.07.11.)
 210 <http://www.geocities.com/juvsoclineal/Fdrios.html> (2006.07.11.)
 211 Bahamonde: id. m. 469. o.
 212 Harsányi Iván: Fernando de los Ríos Urruti (1879-1949). In: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv-1979. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1979, 228. o.
 213 Fernando de los Ríos: El sentido humanista el socialismo. Madrid, 1925.
 214 Queipo de Llano: id. m. 496. o.
 215 José Pemartín testvére. Az irodalomban gyakran felbukkant, ezen kívül a Falange jérez-i sajtófőnöke, majd a párt befolyásos madridi szerveztéének körzetvezetője volt, egészen 1960-ig.
 216 Queipo de Llano: id. m. 500. o.
 217 Harsányi Iván: Fernando de los Ríos... 229. o.
 218 <http://www.geocities.com/juvsoclineal/Fdrios.html> (2006.07.11.)
 219 Kéri Katalin: Unamuno. <http://nostromo.pt.hu/~carry/publikaciok/text/unamuno.htm> (2005.07.15.)
 220 López Martín, 1995: id. m. 200. o.
 221 Ossorio: id. m. 124. o.
 222 López Martín, 1995: id. m. 226. o.
 223 Uo. 227. o.
 224 Ánderle: id. m. 118. o.

A halál viselete – halálfélelem és társadalmi deviancia

Jelen tanulmány célja, hogy felvázolja azoknak a társadalmi mechanizmusoknak a működését, amelyek a halálfélelemet és a halandóság okozta szorongást hivatottak kezelni, továbbá hogy megvizsgálja, milyen társadalmi hatásai voltak e mechanizmusok nyugati világban tapasztalható meggyengülésének, különös tekintettel a társadalmi devianciákra. E jelenségeket és folyamatokat, valamint azok lehetséges okait egy elsősorban egzisztencialista típusú koncepció keretein belül elemzi.¹ A megfogalmazott megállapítások nem a modern világ kizárólagos diagnózisát kívánják felállítani, azonban felvázolják a korunkban uralkodó tudományos világkép lehetséges társadalmi hatásait.²

Bár a halál, mint jelenség kutatása talán sosem lesz lezártnak tekinthető, és az azt értelmezni próbáló elméletek egyike sem bizonyítható, legalábbis egyelőre maradéktalanul – akár filozófiai, akár természettudományos eszközökkel próbálkozunk –, mégis rengeteg kísérlet próbálta ezt a leginkább személyes, mégis talán legmélyebben társadalmi aktust értelmezni. Személyes abban az értelemben, hogy az életét társadalmi közegben élő ember a halál pillanatát teljes egyedüllétben kénytelen megtapasztalni. Ahogy Buda Béla fogalmaz: „A halál a lét legmagányosabb aktusa.”³ Társadalmi abban az értelemben, hogy még egy nagymértékben atomizálódott társadalom esetén is minden egyes halálesettel az eltávozottakat hordozó közösség is meghal egy kicsit – tagjainak elvesztésével kevesebb lesz, potenciális fizikai és szellemi fenntartó erőt veszít, és ezáltal szembesül saját törékenységével. Az ember azon alapvető tulajdonsága, hogy megismerésre törekszik és világának ellentmondásait feloldani igyekszik, talán a halál értelmének kutatásáért vívott, eleve reménytelen küzdelemben nyilvánul meg a leginkább.

Elméleti síkon megpróbálom bemutatni a nyugati kultúrkör halálhoz való viszonyulásának megváltozását, mely a felvilágosodással vette kezdetét, valamint megvizsgálom azokat a tényezőket, melyek hipotézisemet igazolhatják vagy cáfolhatják, miszerint a halál fenyegetésétől védő társadalmi mechanizmusok lebontása megfelelő pótlás hiányában csökkenti a társadalmi integrációt, megnöveli az egyén látens és manifeszt halálfélelmét, és ezáltal a deviáns viselkedések kialakulásának kockázatát a társadalomban.

Adam Tomer és Grafton Eliason halálfélelem-modelljükben⁴ a halálfélelem három közvetlen meghatározóját említik: 1. a múlttal kapcsolatos megbánás, 2. a jövővel kapcsolatos megbánás, 3. a halálnak tulajdonított jelentés. Az első két meghatározó elsősorban az egyénben végbemenő, a saját múltját és esetleges jövőjét értékelő folyamatokat takar. A múlttal kapcsolatos megbánás a halál lehetőségét felismerő egyénben egyfajta büntudatként lép fel, amit az egyén azért érez, mert nem tudta beteljesíteni az adott kulturális kontextusban saját maga és mások által elrendőnek és elérhetőnek tartott életcélokat. A jövővel kapcsolatos megbánás pedig akkor jelentkezik, mikor nyilvánvalóvá válik, hogy az egyén jövőbeni céljainak megvalósításához szükséges idő esetleg már nem áll rendelkezésre. Bár az első két meghatározónak elsősorban pszichológiai szempontból van jelentősége, ennek ellenére a társadalmi-kulturális közeg, melyben az egyén létezik, nagyban befolyásolhatja ezen megbánások erősségét azáltal, hogy reálisan mennyire elérhető célokat tűz ki tagjai elé, és ezek a célok mennyire vannak összhangban a tagok demográfiai helyzetével, egyéni lehetőségeivel, képességeivel.

Most elsősorban a harmadik meghatározóval, a halálnak tulajdonított jelentéssel foglalkozunk. Az abszurdnak, céltalannak és értelmetlennek tartott halál megnövekedett halálfélelmet eredményezhet, míg a halál értelmesként való értelmezése csökkentheti a halálfélelem szintjét. Tomer és Eliason figyelmeztet arra, hogy a halál értelmességét alapvetően az egyének a világról és önmagáról alkotott hiedelmei határozzák meg.⁵ Ezen hiedelmek az egyénben a szocializáció folyamatában alakulnak ki, a közvetlen mikrokörnyezet, család, barátok, iskola, média mind számottevő hatással bírnak rá. Ha a társadalmi közeg adekvát vagy legalább adekvátnak tűnő magyarázato(ka)t tud kínálni a halál problematikájára, akkor az egyén védettebb lesz a halálfélelem fenyegetésével szemben. Berger és Luckmann szerint az intézményes rend feladata a halálfélelem elleni védelem, a rettegést „legalább annyira csökkenteni kell, hogy az ne bénítsa meg a mindennapi élet folyamatos rutinját. (...) Rendellenes tehát, ha valaki meg van fosztva ettől a védelemtől, s egyedül van kiszolgáltatva a lidércnyomás támadásainak.”⁶

Következőképpen, ha a társadalom nem képes elfogadható válaszokat adni, védelmet nyújtani tagjai számára, akkor a halál lehetőségével való szembesülés, az élet értelmetlenségének érzése csökkentheti a konform viselkedés valószínűségét, ezáltal rombolhatja a társadalmi integrációt, és devianciába hajló viselkedéseket okozhat. Philip A. Mellor tanulmányában Peter Berger *The Sacred Canopy* című művében ismertetett nézetét fejti ki. Eszerint ha az egyes társadalmak nem képesek megfelelő módon kezelni a halált, mely az emberi lét alapvető és megkerülhetetlen része, akkor azon kívül, hogy az individuumoknak a személyes értelmetlenség-érzet miatt szélsőséges rettegést kell megélniük, maga a társadalmi rend egésze is sebezhetővé válik. Az összeomlással megjelenő káosz pedig az értelem és a rend általános megrendülését vonja maga után.⁷

(*Ember, társadalom, halál*) Norbert Elias kijelenti, hogy „a halálra vonatkozó elképzelések (...) maguk is mindenkor a társadalmiasulás mozzanatai.”⁸ Hankiss Elemér erősebben fogalmazott véleménye, hogy „az egzisztenciális félelem meghatározó szerepet játszik az emberek, emberi közösségek életében és a civilizációk kialakításában.”⁹ Peter Berger szerint pedig „végső soron minden emberi társadalom a halállal szemben egymással társuló (*banded together*) emberekből áll”¹⁰, míg Freud azt állítja, hogy „az első emberi csoportot, a társas lét molekuláját (...) a halálfélelem kovácsolta össze”¹¹ – „fenntartjuk a csoportot, hogy ezáltal fenntartsuk magunkat”.¹² Ha az utóbbi három kijelentésből indulunk ki, akkor az egyik legfontosabb erő, mely a társadalmak létrejöttében és fennmaradásában szerepet játszhat, az az emberek haláltól való félelme. Mi több, ahogy Kunt Ernő fogalmaz, a lét és a nemlét paradoxonjának hatékony feloldására irányuló törekvés az emberi kultúra fejlődésének is egyik ösztönzője.¹³

A halál örök problémát jelent minden társadalom számára, hiszen egyszer minden ember elkerülhetetlenül meghal. A halál ismeretlenségét lehetetlennek tünik feloldani,¹⁴ mégis mindenképpen szükség van olyan módszerekre, amelyek által a halál elfogadhatóvá válik a társadalom tagjai számára.¹⁵ Azáltal ugyanis, hogy a bergeri „egységfront” többkevesebb sikerrel megvalósul, és az emberek tömegei társadalmakká szerveződnek, az egzisztenciális halálfélelem még nem szűnik meg, tudatosodása óhatatlanul félelmet szül az egyénekben. A halál a társadalmiasulással viszont már nem marad személyes tragédia, hanem közösségi ügyvé válik. Veszteség éri a társadalmat, az elhunyt egyedi képességei – munkaereje, felhalmozott tudása, tapasztalata, problémamegoldó képessége – mindörökké elvesznek. A pótlásuk biztosítására létrejött intézmények (pl. oktatási rendszer) megfelelő működése létfontosságú minden társadalom jövője szempontjából. A diszfunkcionális

működés akár visszafejlődéshez, degenerációhoz is vezethet, végső soron még az adott társadalom fennmaradását is veszélyeztetheti.

Minőségi veszteség éri az elhunythoz szoros szálakkal kötődő rokonokat, barátokat is. Ez a veszteség számukra pótolhatatlan, ami értékválsághoz vezethet. Az az üresség, ami az elhunyt után marad, a közvetlen mikrokozmoszban megbontja az integrációt és a szolidaritást. A családtagok között interperszonális konfliktusok léphetnek fel,¹⁶ a túlélőkben óhatatlanul felmerül a kérdés, vajon van-e bármi értelme az életnek, a halálnak, a halál elleni küzdelemnek? Mellor szerint az élet értelmét nem lelő ember a halállal való egzisztenciális konfrontáció okozta félelem miatt megkérdőjelezheti a társadalmi kereteket.¹⁷ Ebből következően kétségessé válhat a társadalom által kitűzött célok értelmessége, végső soron pedig a társadalmi lét szükségessége is. Berger úgy tartja, hogy a halál tudata képes gyökeresen aláaknázni az individuuumokban a társadalmi élet értelmességét is, kérdésessé téve még a legalapvetőbb feltételeket is, melyekre az ráépült.¹⁸ A halál radikális kihívást jelent a valóság társadalmilag tárgyiasított definíciói számára – legyen az akár a világot, mások, vagy önmagunk valósága –, azaz a valóság egészét kérdőjelezi meg.¹⁹

Azt találjuk tehát, hogy minden társadalomnak szüksége van olyan mechanizmusokra, melyekkel értelmet tud adni tagjai életének, és értelmessé, értelmezhetővé, érthetővé tudja tenni halálukat saját maguk és környezetük számára is, ezáltal képes konform magatartásra ösztönözni. Berger és Luckmann úgy tartja, hogy mivel a halál „a legrémisztőbb fenyegetés a mindennapi élet természetesnek vett valósága számára”,²⁰ „a halálnak a társadalmi lét legfelső valóságába való integrációja ezért minden intézményes rend számára a legnagyobb jelentőséggel bír. Tehát a halál legitimációja a szimbolikus értelmi világok egyik legfontosabb funkciója”²¹. Kunt Ernő szerint a társas kapcsolatok visszavonhatatlan szakadása miatt beálló egyéni és közösségi krízisállapotot minden kultúra megpróbálja valamilyen módon szabályozni, levezetni.²² Minden társadalom alapvető érdeke és feladata ugyanis felkészíteni tagjait a halál tényének elfogadására, a múlandóság kihívásaira, olyan általános érvényű állásfoglalás kialakításával, amely lehetővé teszi, hogy a társadalomszervezet megrázkódtatás nélkül tudjon működni.²³ Ahhoz, hogy az egyének és csoportok a halállal szembesülve ne zökkenjenek ki a társadalmi normarendszer kereteiből, léteznie kell egy olyan védekező mechanizmusnak, mely az adott társadalom szellemi-tudományos állapotában adekvát, vagy legalábbis annak tűnő válaszokat képes adni a halál megrázó aktusára, és ezen keresztül az élet értelmes voltát firtató kérdésekre. Ezzel párhuzamosan a közösségnek olyan hatékony viselkedési parancsokat kell kialakítania és örökítenie, melyek egy tag elvesztésekor támadó veszélyhelyzetekben működésbe léphetnek.²⁴

(A halálfélelemtől védő mechanizmusok általános jellemzői) A halál által okozott félelemtől és veszteségérzettől megóvó társadalmi-kulturális védelmező mechanizmusokat általában a különböző vallások, filozófiák vagy ideológiák által áthatott világgépek közvetítik. Ennek oka az, hogy egy világgép a jelenségeket azonos, átfogó kategóriák szerint, viszonylag ellentmondásmentesen próbálja meg magyarázni, és egy meglehetősen homogén, zárt rendszert épít fel.²⁵ A teljesség igényével fellépő világmagyarázat-kísérletek, világgépek tartalmaznak egy, a halálra vonatkozó elméletet is, melyek célja az, hogy az emberek képesek legyenek elfogadni a halál tényét. Közös elemük, hogy ezt a test, a lélek, de legalább a tudatosság valamilyen módon való továbbélésének vagy feltámadásának (evilágon, illetve valamilyen túlvilágon) ígéretével érik el. Azt találjuk, hogy egészen a modern korig kifejezetten hatékonyan mondható a működésük, mivel elfogadásuk megszabadít a tudatosság, az én megszűnésétől való alapvető egzisztenciális félelemtől. Berger szerint nyilvánvaló,

hogy a vallás által létrehozott, mindent magába ölelő „megszentelt valóság” tartja fenn a „társadalmilag meghatározott valóságot”, ezáltal képes valaki szubjektív, környezete pedig objektív értelmet találni halálában, annak a tudásnak a segítségével, hogy még az elmúlás jelenségének is helye van egy, a vallás által értelmessé tett világegyetemben.²⁶ Úgy vélem, hogy szigorúan funkcionális szempontból nézve nemcsak a vallás lehet képes értelmessé tenni a halált, és ezáltal az életet – ezt a funkciót elvileg bármilyen filozófiai vagy akár tudományos elmélet is betölthetné. A történelmi tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a vallások azok, melyek tanait és retorikájukat általában úgy igazítják, hogy könnyebben befogadhatóak legyenek, emiatt széles körű társadalmi elfogadottságot képesek elérni, és ezáltal a közösség nagy része számára alternatívát nyújtani a halálfélelem kezelésére. A tudományok, filozófiai nyelvezete és gondolatmenete viszont legtöbbször csak egy szűk elitréteg számára befogadható.

A társadalmi normák, szabályok továbbá gyakran tiltják és negatívan szankcionálják az uralkodó világmagyarázó elvek megkérdőjelezését, és ezáltal megerősítik az éppen uralkodó vallás vagy filozófia halálfélelemtől védő elveit is. Abban az esetben viszont, amikor egy társadalom nem képes szellemi-tudományos színvonalának megfelelő, a társadalmilag elfogadott, uralkodó világmagyarázó paradigmába ellentmondásmentesen beilleszkedő és az individuumok számára a megnyugvást, elfogadást lehetővé tévő halálértelmezést alkotni, akkor a társadalomnak az a mechanizmusa, mellyel a fennálló paradigmát védelmezi, már akadályá válik. Amint az inkvizíció a többek által túlhaladottnak vélt elvek védelmével a tudományos-technikai fejlődést is megakasztotta vagy legalábbis késleltette, úgy a halálfélelem adekvát módon kezelni tudó elmélet hiányától szenvedő társadalom norma- és szabályrendszerének eme protektív működése éppen ezt a hiányállapotot konzerválja, amivel végső soron a társadalmi integráció ellenében hat. Így tehát az a mechanizmus, ami egy megfelelően tekinthető paradigma esetében erősíti a társadalmi integrációt, egy sarkalatos pontjain hiányos paradigma megléte esetén gyengíti azt.

(A halál fenyegetésétől védő társadalmi funkciók) Megfontolásom szerint az alábbi funkciókkal kell bírniuk a halál fenyegetésének kezelésére szolgáló társadalmi mechanizmusoknak ahhoz, hogy feladatukat megfelelően tudják ellátni: 1. a halál tényének tudatosítása, 2. védelem a halál ténye által okozott feszültségtől – az élet és halál értelemmel telítése, 3. elrettentés – védelem a halálvágytól, 4. széles társadalmi beágyazottság.

– *(A halál tényének tudatosítása)* Kulcsár Zsuzsanna szerint az élethez szervesen hozzátartozó halál elfogadása feltétele a boldogságnak, így tudja ugyanis az egyén értékelni az élet minden örömét.²⁷ Irvin D. Yalom arra a következtetésre jut, hogy a halál bármilyen szintű tagadása az alapvető emberi természet tagadásaként az élet, a tudatosság és a megismerés beszűküléséhez vezet, az egyén szem elől téveszti, hogy mi a tét, és ezáltal az élet ellaposodik.²⁸ Kimutatja, hogy a halál tudatossá tétele pozitív hatással van az életre. Véleménye szerint „a halál az élet elválaszthatatlan része, s ennek folyamatos figyelembe vétele inkább gazdagítja az életet, semmint tönkreteszi. (...) míg a halál *fizikailag* elpusztítja, a halál *tudata* megmenti az embert”²⁹. Heideggerre hivatkozva kifejti, hogy a halál a leghatásosabb kényszerítő élmény, mely kizökkenti, átrántja az embert a Heidegger által „hamisnak” nevezett állapotból a valódi, autentikus életbe. „A halál gondolatának elfogadása *ment meg* minket; nem a rettegésre és a sivár pesszimizmusra figyelmeztet, hanem mintegy katalizátorként egy valódibb életformára sarkall, és növeli életünk örömeit”³⁰. Yalom példaképpen rákos betegek körében szerzett pszichoterápiás tapasztalatait hozza fel – a beteg-

ség formájában az elkerülhetetlen halállal való szembesülés hatalmas belső változásokat, átalakulásokat, „személyes növekedést” hozott a pácienseknek: átalakul az értékrendjük, prioritásaik, a jelentéktelen dolgokat banálisként kezelik; felszabadulás-érzést tapasztalnak meg, ami magában foglalja azt is, hogy nemet tudnak mondani, ha valamit nem akarnak megtenni, azaz képessé válnak a külső befolyástól mentes választásra; igyekeznek a jelenben élni, kerülnek a dolgok halogatását; értékelik az élet elemi dolgait, mint pl. évszakok váltakozása, szél, lehulló falevelek, karácsony stb.; elmélyültebb kommunikációra képesek szeretteikkel; megnő a kockázatvállalási hajlandóságuk, kevésbé aggódnak. Mindemellett kutatásai szerint a végstádiumban lévő rák növeli a „mély nyugalom pillanatainak” számát, és többen számolnak be arról, hogy általánosságban kevésbé félnek, mint mielőtt kiderült, hogy rákosok.³¹

Láthatjuk tehát, hogy a halandóság tényének tudatosítása pozitív hatással van az egyéni életre, így az élet és halál problematikáját hatékonyan kezelni szándékozó társadalmi mechanizmusok sem kerülhetik meg ezt a követelményt.

(Védelem a halál ténye által okozott feszültségtől – az élet és halál értelemmel telítése) Minden társadalomban elengedhetetlen, hogy tagjai számára valamilyen módon képes legyen értelmessé és ezáltal elfogadhatóvá tenni a halált, így nyújtva értelmet a társadalom keretein belül való konform életnek is. Ochsmann szerint az „ego a létét fenyegető veszély ellen egy biztos pozícióból képes a legerőteljesebben védekezni. Ennek érdekében a személynek fel kell vállalnia egyfajta felfogást a halállal illetve a halál utáni léttel kapcsolatban, hiszen a szorongás minimális szinten tartása ekkor lehetséges a leginkább.”³² Ezek a felfogások pedig általában társadalmilag közvetítettek, csak igen ritkán fordul elő, hogy valaki valóban egyéni nézetet képviseljen³³. A halálfélelem kezelésére szolgáló védőmechanizmusok tehát úgy képesek védelmet nyújtani, hogy a társadalom tagjai számára egy biztosnak tekinthető tudást közvetítenek élet és halál mibenlétéről. Itt fontos tényező az is, hogy ez a tudás az adott társadalomban elvárt szellemi színvonalnak megfeleljen, azaz „hihető” legyen. A halál két alapvető módon vezethet feszültséghez: a saját halandóságunk ténye által okozott tudatos és tudattalan rettegés, illetve a szeretteink, környezetünkben élők halála által okozott veszteségérzet. A halál fenyegetését kezelni hivatott társadalmi védőszférának mindkettőre megoldási módot kell nyújtaniuk.

(Védelem a halálvágytól) A legsikeresebb halálfélelemtől védő társadalmi mechanizmusok (pl. a vallások) mind rendelkeznek a halálvágytól védő komponenssel is. Egy túl szépen megfestett túlvilágkép ugyanis – a szenvedésekkel és nehézségekkel telített földi élettel összehasonlítva – veszélyes lehet. Ugyanis kialakíthat egy halálra vágyó attitűdöt, ahol a halál célként jelenik meg – gondoljunk a kollektív öngyilkosságot elkövető szektákra. Az ilyen ember nem küzd az életéért, sem az élete jobbá tételéért, és lebecsüli, figyelmen kívül hagyja az élet nyújtotta lehetőségeket, hiszen mindez eltörpül a halálon túl várt tökéletes világban való létezés mellett. Ennek a halálvágnak az elkerülése érdekében tehát árnyalni kell a halálról szóló tanításokat, beleépítve a haláltól elrettentő elemeket, hogy fennmaradjon a halálfélelem bizonyos, társadalmi szempontból funkcionális szintje.

(Széles társadalmi beágyazottság) Ez a kritérium elsősorban az elemzés szociológiai szempontja miatt fontos, hiszen egy társadalom egésze szempontjából csak olyan elvek, struktúrák válhatnak valóban hatékonyvá a halálfélelem kezelésében, melyek nagymértékű társadalmi támogatással bírnak, azaz amit az adott társadalom egy jelentősnek mondható

hányada elfogad és követendőnek tart. Az egyének természetesen képesek lehetnek saját, hatékony megküzdési módozatokat létrehozni személyes elméletek, filozófiák, világképek kialakításával, vagy meglévők elemeinek vegyítésével, átalakításával. Azonban ha ezek az eszmék nem válnak széles körben ismert és elfogadott, mások számára is hozzáférhető módszerekké, akkor társadalmi szempontból nem fejthetnek ki komoly hatást.³⁴

(A védőmechanizmusok konkrét formái) A továbbiakban bemutatom, milyen konkrét formákban öltenek testet a társadalomban a halálfélelemtől védő mechanizmusok. A vallások mellett különböző, életről és halálról szóló tanítást is magukban foglaló eszmék, filozófiák is relevánsnak tűnnek, és a pszichológiai kutatások alapján nem hagyhatjuk ki a sorból az ateista, a túlvilág létezését tagadó szemléletet sem. Jelen tanulmány nem kíván behatóbban foglalkozni a filozófiai megoldások tárgyalásával, mert a szélesebb társadalmi hatékonysághoz szükséges funkciók szempontjából legalább a negyedik, a társadalmi begyazottság követelményének nem felelnek meg. Ezzel nem jelentőségüket kívánom megkérdőjelezni, csupán arra hívom fel a figyelmet, hogy dolgozatomnak nemcsak kereteit feszítené szét minden lényeges filozófiai elmélet behatóbb elemzése, de szociológiai szempontból kevésbé releváns a hatásuk, mint a másik két, társadalmilag jóval nagyobb támogatottsággal bíró típusnak, a vallásoknak és az ateizmusnak.³⁵

(A vallásos és az ateista meggyőződés halálfélelemre gyakorolt hatásai) Békés Vera Anna több tanulmányban foglalkozik a halálfélelem és a vallásosság kapcsolatával.³⁶ Empirikus pszichológiai kutatások eredményeit elemezve arra a következtetésre jut, hogy a halálfélelem és a vallásosság között nagy általánosságban egy fordított U alakú görbével ábrázolható kapcsolat áll fenn. Mind a túlvilági életben erősen hívő, mind az azt határozottan elvető személyeknél alacsonyabb halálfélelmet mutattak ki, mint a bizonytalan nézőpontot vallóknál.³⁷ Alexander és Alderstein szerint a jelenség lehetséges magyarázata az, hogy „a halálfélelem befolyásolásában a valamiben való bizonyosságnak döntőbb szerepe van, mint magának a hit tartalmának, hiszen a szorongást leginkább a bizonytalanság indukálja”,³⁸ azaz egy határozott ateistának kisebb lehet a halálfélelme, mint egy olyan embernek, akinek kétségei vannak egy transzcendens dimenzió létezésével kapcsolatban.³⁹ Ezt támasztja alá Lester nézete is, aki szerint „a halál iránti attitűd inkonzisztenciája együtt jár a halálfélelem nagyobb fokával”.⁴⁰ Ahhoz tehát, hogy a halálszorongás okozta félelem csökkenjen, az egyének egyértelmű választ kell találnia – el kell fogadnia vagy el kell vetnie a túlvilági élet létezését.⁴¹ Ahogy James M. Donovan fogalmaz: „Gyakran még a biztos pokol is elviselhetőbb, mint a kétséges mennyország”⁴². Donovan egy fontos kiegészítéssel él a témával kapcsolatban – a fordított U alakú görbe csak akkor jelenik meg az eredményekben, ha az elemzés az istenhívő és istenben nem hívő, vagy a túlvilági létezés elfogadó illetve el nem fogadó kategóriákba rendezi a válaszadókat. Donovan szerint ugyanis az ateista attitűd is egyfajta vallásos attitűdként fogható fel, amit ő implicit vallásosságnak nevez. Ha a hitnek ezt a formáját is vallásos meggyőződésnek tekintjük, akkor eltűnik a fordított U alakú görbe, így a halálfélelem és a vallásos meggyőződés erőssége között fordítottan lineáris összefüggést találunk.⁴³ Donovan e frappáns megoldásához hozzájárul az a körülmény is, hogy az ateista, a valamilyen halál utáni létezés tagadó meggyőződés sem bizonyítható, és így elfogadásához ugyanúgy hitre van szükség, mint bármely vallásos tan esetében. Kovács Ágota azonban az egész U-görbe jelenségre nézve megjegyzi, hogy „[a] kutatásokban használatos vallásosság-tesztek (...) bizonyos hittételek elfogadására, illetve a vallásos élet külső megnyilvánulásaira kérdeztek rá, ez az egydimenziós jelleg pedig

problémákat rejthet magában a vizsgálatok érvényességét nézve”.⁴⁴ Így egyáltalán nem biztos, hogy a túlvilági létezés határozottan elvetők körében a gyakorlatban is alacsonyabb halálfélelem-szintet találunk.

A nyugati típusú társadalmakban ma is jelentős arányt képviselnek a halálon túli létezés elutasítók, valamint a halál teljes megsemmisülésként való felfogása meglehetősen elrettentő hatással bír, így funkcionális szempontból a halálfélelem kezelésére szolgáló társadalmi mechanizmusokkal szemben támasztható követelmények közül a halálvágytól való védelem és a széles társadalmi beágyazottság követelményét maradéktalanul teljesíti az ateista szemlélet. A túlvilágot tagadók azonban komoly hátrányt lehetnek kénytelenek elszenvedni a halál ténye által okozott feszültség feldolgozásának legalább egy bizonyos területén. Azok halála esetén ugyanis, akikhez az egyén érzelmileg kötődik, a materialista, túlvilágtagadó álláspont nem nyújt semmilyen segítséget. A halál utáni élet feltételezése ugyanis a pszichológiai vizsgálatok alapján a veszteség feldolgozását is segítheti, a megnövekedett halálfélelemet pedig viszonylag hamar lecsökkentheti.⁴⁵ A materialista és az ateista szemlélet tehát nem lehet képes a halál által keltett feszültségek teljes spektrumában segítséget nyújtani a társadalom tagjainak, bár az egyéni halálfélelemet a pszichológiai vizsgálatok alapján képes csökkenteni, már ha elfogadjuk az előző bekezdésben tárgyalt U alakú összefüggést.

A vallások túlvilágképe nem tekinthető egyneműnek, két fő típusba sorolhatjuk őket. Az egyik nem feltételez valamilyen túlvilágot, a közösségre és annak túlélésére fókuszál, az egyéni halálfélelemet ez által, illetve az utódokban való továbbélés által kívánja kezelni. Ilyen például Weber szerint a zsidó vallás, ahol az egyén „földi halhatatlanságát” vér szerinti utódaiban látja biztosítottának.⁴⁶ A zsidó vallás tanai szerint az egyén egy jövőbeli emberi lény érdekében munkálkodik, és az új rend megszületésétől várja saját személyes megváltását.⁴⁷ A másik típus az egyén valamilyen formában történő továbbélése a halál után, általában egy testtől különálló, a halálban abból kiszabaduló lélek elképzelésével (kivételt képez ez alól például a buddhizmus). Ha összehasonlítjuk a két típust, az első, közösségelvű koncepció, mely az egyén halhatatlanságát utódai által tartja lehetségesnek, legalább egy komoly hátránnyal rendelkezik a második, „individualistának” tekinthető típussal szemben. Ha ugyanis az egyén valamilyen okból nem rendelkezik utódokkal, ugyan a közösség továbbélése, az ő ahhoz való hozzájárulása még mindig adhat egyfajta személyes halhatatlanságérzetet, azonban ez jóval korlátozottabb, mint azoké, akik „vérük örökítésével”, utódaik által is biztosítani tudják azt. Nem véletlen, hogy Fröhlich Róbert szerint a későbbiekben a zsidó vallás is megoldást kellett találjon a halál utáni élet problematikájára. Így beszél a zsidók halálképéről:

„A zsidó hit szerint a halál után eljön az „*ajlom habó*”, az eljövendő világ, egy spirituális lét, amely megközelítőleg az édenkerti állapotokat foglalja magában, annak minden szellemi pozitívumával, de a fizikai megkötöttségek nélkül. Ez az a világ, ahol nincs bűn, nincs betegség, nincs gyűlölet, nincs fájdalom. Mindenkinek része van ebben a túlvilági életben, s amikor eljön az a bizonyos idők vége, az isteni ítélet, és eljön a Messiás, akkor bekövetkezik a feltámadás. (...) Elhagyod a földi köteleket, és bekerülsz a túlvilági életbe. A vigaszt sokkal inkább az itt-maradottaknak kell nyújtani. Miután nem tudjuk, mi van a halál után, félünk a haláltól, de valamennyien hisszük, hogy a halál után jó dolgok történnek velünk. Hitünk azt mondja: a halál utáni állapot jó lesz, a halál az itt maradottaknak fáj igazán.”⁴⁸

Emellett az ősi zsidó hitvilágban megtalálható a *Séol*, ami a pokollal egyenértékű fogalom.⁴⁹ Láthatjuk tehát, hogy az eredetileg csupán az evilági létre koncentrált, a halhatat-

lanságot a közösség továbbélésében és az utódokban feltételező vallás is elindult az idők során egy jóval individuálisabb irányba. Persze ez nem egy olyan szinten kidolgozott túlvilágkép, mint amilyenekkel a túlvilági létezészt eleve feltételező vallásoknál találkozhatunk, csupán azt feltételezi, hogy „a halál utáni állapot jó lesz”, az egyéni halálfélelem kezelésére való irányultság viszont már fellelhető benne. Felvetődhet a kérdés, hogy ez mennyiben az adott vallás önfejlődésének eredménye, a vallás követőinek belső igényéből fakadó változás, és mennyiben tekinthető külső hatásnak? Véleményem szerint ez a halálfélelem szempontjából kevésbé releváns kérdés, mivel még ha külső hatásra is került a túlvilág elképzelése a zsidó vallás tanai közé, az mindenképpen létező, bár korábban esetleg fel nem ismert igényre adott választ, amit *A halálfélelem és a mentális betegségek kapcsolata* című fejezetben elemzek.

Ide kívánkoznak Hajas Tibor képzőművész, performer és költő gondolatai. Hajas kíméletlenül fogalmazza meg a nyugati kultúra halálválságát. Elmélete szerint a jövőbe vetett hit váltotta fel a transzcendens túlvilágképet. A halált demisztifikáló, a „kereszténység utáni racionális Európa, a fehér ember »nyugati civilizációja« (...) elmulasztott a halál utáni időszakról gondoskodni. Felszámolta a másvilág képzetét, lerombolta törvényeit – megkönnyítve ezzel a holtak, megnehezítve az élők dolgát –, sorsukra hagyta a lélek mindmáig pacifikálatlan területeit. Túlbecsülte lehetőségeit.”⁵⁰

A halálfélelmet, a halál irrealitásához való lelki kötöttséget azonban nem szüntette meg a másvilág képzetének felszámolása, hiszen az, ahogy Hajas fogalmaz, az emberi „idegszféra teljes átalakításával kellett volna járjon”.⁵¹ Azonban mindaz, amit a ráció ellenőrzése mellett felajánlottak a felszámolt másvilág-képzet helyettesítésére – tudományos világnézet, magatartás, erkölcs címén –valójában alkalmatlan a feladatra, mert nem felelhet meg a halálfélelem irrealitásának. A túlvilág megszüntetése Hajas szerint megrövidítette az életet, és egyetlen formára redukálta, így a jövőbe vetett hit, maga a jövő vált egyfajta irreális másvilág-pótlékká, gyakorlatilag a holtak országának aktuális változatává. Ez a modern jövőfogalom azonban egy alacsonyrendű másvilág, bizonytalan és anarchikus. A különböző hagyományok, kultúrák keveredése által létrejött heterogén civilizációs keretek között „primitív, kapkodó és hisztérikus képzelgés folyik a jövőről”.⁵² Ez a jövőben való gondolkodás, mely az egyéni halál után létező világ időszakát is magában foglalja, gyakorlatilag a racionalitáson túli biztonság keresését, a másvilágban való berendezkedést szolgálja, egyfajta modern vallásos aktus. Mivel azonban nem ad egységes irracionális, amit korábban a vallás megadott, ezért a jövőhöz való viszony a másvilághoz fűződő vallás alatti, babonás kapcsolattá válik. A nyugati civilizáció Hajas által leírt racionális embere, aki elvet minden transzcendens magyarázatot, csupán a jövőt képes olyan transzcendenciának megélni, mely az irrealitástól, a valótlanságtól, a megszűnéstől való félelmére némi vigaszt nyújthat. A jövő ugyanis az egyetlen racionálisan elfogadható irracionális – nem volt még, és most sincs – *nem reális*, de a jelen realitásából egyenesen következik, akkor is, ha az egyén meghalt. Ez a haladásba, rendezett jövőképbe való babonás kapaszkodás csupán az irracionálisra való magyarázat iránti igény felszínét elégítheti ki, a mélyben megbújó halálszorongás nem kezelhető általa. Önbecsapássá válik, a psziché mélyrétegeiben elnyomott rettegés pedig időzített bombaként működik, mely az élet krízishelyzetében berobbanhat. Hajas koncepciója megvilágítja, mennyire kilátástalan helyzetben van a racionalitás igényének terhével küszködő ember akkor, amikor megpróbál a halandóság tudatának fenyegetésével szemben valódi megnyugvást biztosító szemléletet kialakítani.

Nem Hajas Tibor volt az egyetlen, aki szerint a modern ember túlvilágpótlékká a jobb jövőbe, haladásba vetett hit vált. Max Weber szerint „[a] »haladás«-gondolat éppenséggel

akkor jelenik meg szükségszerűként, ha feltámad az az igény, hogy az emberiségsors valóságilag kiüresedett menetének e világi és mégis objektív »értelmet« tulajdonítsunk.⁵³ Ez a felfogás sok szempontból hasonlít a zsidó vallás közösségi túlvilágképéhez. Hasonlóan ahhoz, ez a haladásba, jövőbe vetett hit is implicit módon a közösség, az utódok számára kíván jobb életet teremteni, és ez ad értelmet az egyén életének. Egy ateista életét tehát értelemmel tölthetné meg az emberiség, társadalom jobbításáért, a haladás, fejlődés előmozdításáért való élet. Viszont ez az ambíció csak egy szűk réteg számára lehet vonzó, az átlagember elsősorban a saját, valamint családjá, utódai életét szeretné jobbá, élhetőbbé, és persze hosszabbá tenni annak tudatában, hogy ez az egyetlen lehetőségük az életre. Az ateista szemlélet életközponturnak ugyan, de a halál céltalanságának érzete bizonyos helyzetekben az egyéni életet is céltalanná teheti. Ez különösen kidomborodik olyan esetekben, amikor az utódok (gyermekek, unokák), akik boldogulásának biztosítása volna az ateista ember életének célja és értelemadó ereje, hamarabb halnak meg, mint a szülő. Az ilyen esetekben kialakuló kóros lelkiállapotot nevezik „kadmosz-szindrómának”, melynek feldolgozása szinte megoldhatatlan lelki feladat.⁵⁴ Bár a témában kevés felmérés ismeretes, a feldolgozás szempontjából csupán a vallásos meggyőződés tűnik igazán hatékonynak, mégpedig a valamilyen túlvilágon, vagy más életben történő találkozás lehetőségének képzelete.⁵⁵ Éppen ezért értelemadás terén az ateizmus sokkal kisebb potenciállal bír. Valószínűleg a zsidó vallásba sem véletlenül, hanem valamilyen belső igényből fakadóan került be a túlvilág képzelete (ebből a szempontból lényegtelen, hogy ez lehetett külső hatás eredménye is). Tovább árnyalhatja a képet Oláh János tanulmánya, melyben a szerző határozottan szembehelyezkedik azzal az elképzeléssel, amit Max Weber is vall, hogy a régi zsidó vallásban nem volt meg a túlvilág elképzelése. A zsidó Bibliából hoz fel példákat, melyek alapján úgy véli, hogy a halált pihenésnek, álomnak fogta fel a bibliai kor embere, melyből van felébredés – „[i]deiglenes ez az állapot, hiszen van túlvilági élet és feltámadás”⁵⁶, melyet csak azok nyerhetnek el, akik hisznek a holtak feltámadásában.⁵⁷ A zsidó vallásban tehát ugyan a közösség, az utódok jobb jövőjének biztosítása volt a legfontosabb, azonban úgy tűnik, csiráiban mindig is jelen lehetett a túlvilág feltételezése, még ha nem is ez volt tanításainak leginkább kidomborított eleme. Az ateista szemlélet azonban teljesen elveti a túlvilági létezés lehetőségét, ezért a zsidó felfogást funkcionálisan hatékonyabbnak tekinthetjük a halálfélelem kezelése szempontjából, mivel a halálfélelem érzéséből fakadó pszichés és társadalmi igények nagyobb hányadának kielégítésére képes.

Témánk szempontjából azonban a leginkább káros hatása a spiritualitást nélkülöző felfogásnak az, hogy a ráció kétely alá von olyan területeket, melyek a hit tárgykörébe tartoznak. A halállal kapcsolatban a kétely nem lehet célravezető – már amennyiben a kételkedő hozzáállás célja megvizsgálni valaminek az igazságtartalmát. A halál belső folyamata azonban vizsgálhatatlan, tapasztalati úton megismerhetetlen jelenség, és mint ilyen, semmi sem állítható teljes bizonyossággal róla. Minden beállítódás hit kérdése, még a túlvilág lehetőségének elvetése is, hiszen ezen állítás sem bizonyítható jobban, mint bármelyik másik. A hit pedig ez esetben éppen a kétely ellentétéként fogható fel, így a halállal kapcsolatban a „*merj kételkedni*” tudományos jelszavát a „*merj hinni*” válthatná fel. Ezt látszanak bizonyítani a pszichológiai kutatások eredményei, melyek a bizonytalan, kételkedő attitűd esetében találták a legmagasabb halálfélelem-szintet. A túlvilágtagadó paradigmák tehát a halálfélelem társadalmi szintjének korunkban tapasztalható emelkedéséhez a kétely- és bizonytalanságkeltés útján járulnak hozzá. Bár a világtörténelem során kevés példa akadt rá, hogy az egyes vallások ne kérdőjelezték volna meg egymás tanításait, azonban minden különbözőségük ellenére a túlvilágban vagy a halhatatlanság valamilyen formájában való

hit közös elemük. Annak teljes tagadása csak a racionalizálódási folyamattal terjedt el, és tudott olyan mértékű bizonytalanságot előidézni, mint korábban egyetlen, más vallás vagy felekezet felől érkező kritika sem.

Összefoglalva: a túlvilágot tagadó, és ezt az állítást az egyetlen igaz lehetőségnek tekintő tudományos-materialista-ateista álláspont társadalmi szinten jóval nagyobb káros hatással bír, mint amennyi protektív szereppel rendelkezik e hit vallói számára. Ezért úgy vélem, hogy a szociológiai funkciók szempontjából maradéktalanul csak valamilyen halál utáni létezés feltételező irányzat töltheti be a halálfélelem és a halál tapasztalata okozta feszültségek kezelésének feladatát a társadalomban. E célra a vallások tekinthetők tehát a leghatékonyabb eszköznek a „társadalom kezében”. A vallásos felfogást vallók csoportjain belül is találhatóak azonban eltérések. A legélesebb törést Thorson és Powells az *intrinsic* (amikor a vallás a végcél, alapvető értékek összessége, az önmegvalósítás egyik formája) és *extrinsic* (a vallás valamilyen más cél elérését segítő eszköz, társadalmi alkalmazkodás⁵⁸) attitűd mentén találták. Az *intrinsic* irányultság alacsonyabb, az *extrinsic* orientáció magasabb halálfélelem-szinttel jár együtt.⁵⁹ A mélyen átélt hit tehát nagyobb protektív hatást fejt ki, mint a hittételek belső meggyőződés nélküli elfogadása.

Ide kívánczik egy hevszur⁶⁰ mítosz, mely a halál eredetét egészen egyedi megvilágításba helyezve magyarázza. Eszerint Isten, mikor megteremtette az életet a Földön, az embert megszámva először a köveket adta a halálnak. Ha a halhatatlanság csak istenek tulajdonsága, akkor ugyanis az élet mellett a halálnak is meg kellett jelennie. Elsőként tehát a kövek szülötte halt meg, azonban a kövek világa felbolydult, nem volt képes elviselni a halál terhét. Mivel szíve még mindig az emberek felé hajlott, a Teremtő másodszor a fákat juttatta a halálnak. A fák sem bírták azonban elviselni a halandóság terhét, s mivel Isten nem talált olyan erőt, mellyel megnyugtathatta volna őket, végül mégis az embernek kellett juttatnia a halált. Egy ember ekkor holtan esett össze, a szörnyű esemény hatására pedig részvétét kifejezni minden teremtmény az elhunyt anyjához vonult. A többiekkel együtt a béka is megjelent, azonban kis mérete miatt elveszett a tömegben. Hogy megmutassa a maga fájdalmát, fel akart ugrani a díványra, azonban elrontotta az ugrást, és a hátára esett, éppen a gyászoló anya elé. Az asszonyból ekkor akaratlanul is kitért a nevetés, a Teremtő pedig megkönnyebbülten látta, hogy megtalálta azt a lényt, aki el tudja viselni a halált...⁶¹

Az ember ugyan tudatában van önnön halandóságának, azonban úgy vélem, nem csupán ez, hanem a felfoghatatlanul irracionális elmúlás transzformálásának képessége az, ami az embereket a többi lény fölé emeli. A hevszur történet ezt a nevetés képességével mutatja be, így az ember természetéből fakadóan még a halandóság letaglózó élményét is képes átalakítani. Ő az egyetlen, aki tud halandóságáról – de el is tudja viselni azt, képes megvédeni magát a halál okozta szorongástól. A halálfélelem fenyegetésével szemben az emberi szellem leghatékonyabb alkotásai azok a társadalmi védőmechanizmusok, melyek a nagy világvallások formájában jöttek létre. Tanításaikban vigaszt és reményt nyújtanak az elmúlás tudatának ha nem is vidám, de méltóságteljes elviseléséhez.⁶²

(*A népmesék szerepe*) A gyermekek a társadalmak egy speciális csoportját képezik, így a gyermekkorban jelentkező halálfélelem kezelésére és az azzal való megküzdés elősegítésére a társadalom az idők során kialakított egy egyedi módot: létrehozta a népmesék világát. Bruno Bettelheim úgy tartja, hogy a gyermekek halálfélelmének és szorongásainak kezelésére adtak segítséget minden korban a mitikus és vallásos történetek. A népmesék ugyanis tömören és egyértelműen szembesítik a gyermekeket az egzisztenciális dilemmákkal, így az öregedés és a halál fenyegetésével is. A mese nevéen nevezi a gyermekek féltreleit, nyíl-

tan kimondja, hogy az ember igényli a szeretetet, szereti az életet, fél attól, hogy semmibe veszik és fél a haláltól. Nem csupán szembesíti a gyermeket tudatalatti félelmeivel, de úgy beszél súlyos belső feszültségekről, hogy a gyermek öntudatlanul is megérti, és a mese egy egyszerűsített, varázslatos világba helyezve példákat is ad a nyomasztó gondok átmeneti vagy végleges megszűntetésére.⁶³ Ezáltal a népmeséknek szorongáscsökkentő hatásuk is van, Bettelheim szerint: „[m]int ahogy egyetemes emberi problémákat vetnek fel, mégpedig főként olyanokat, melyek a gyermeket foglalkoztatják, a mesék a gyermek bimbózó énjéhez szólnak, bátorítják fejlődésében, és ugyanakkor enyhítenek a tudatelőttes és tudattalan feszültségeken.”⁶⁴

(A nyugati halálkép megváltozása) Kunt Ernő szerint a halál ténye által okozott problémák feloldására a legősibb eszme az ember felosztása anyagi és nem anyagi természetű minőségekre, azaz a test-lélek ellentétpár felállítására. Ez a gondolkodás szerinte alapvető szerepet játszott a vallások kialakulásában és fejlődésében is, hiszen a halhatatlan lélek feltételezése olyan eszmét teremtett meg, ami nem felel meg a tapasztalati világ törvényszerűségének, és így ki lehetett alakítani egy tapasztalatokon túli világ fikcióját, valamint olyan erő létezését (isten, emberfeletti lény), ami vagy aki rendelkezik az emberek felett.⁶⁵ Kunt megállapításából leszűrhető, hogy a halál problémájára adott válaszok általában szorosan kapcsolódnak valamilyen vallásos meggyőződéshez.

Európában egészen a felvilágosodásig nem alakult ki olyan szellemi irányzat, amely alapvetően szembeszegült volna a keresztény eredetű halálkultúrával.⁶⁶ A halálhoz való viszonyulás Európában a XVII-XVIII. század fordulóján kezdett megváltozni. Ekkor ugyanis egy új jelenség tűnt fel, amit Ariès az „öregek idejének” nevez.⁶⁷ Korábban ugyanis ötven éves korán túl, amikor az ember tevékenysége lelassult, már nem számított a társadalmi életben, hiszen a legcsekélyebb társadalmi cselekvés is komoly fizikai energiát igényelt. A közösség számára már jóval korábban meghalt, mielőtt biológiai halála bekövetkezett volna, az aktív társadalomban nem volt helye az öreg, ma csupán érettnak számító embernek. A XVIII. században azonban az emberek elkezdtek irtózni a társadalmi haláltól, és arra törekedtek, hogy az addig szokásos életkoron túl is folytassák aktivitásukat. Ezt a szellemi tevékenység felértékelődése is elősegítette. A nem fizikai jellegű munkavégzés ugyanis lehetővé tette a társadalmi élettől való visszavonulásnak akár a halálig történő kitolását, így már nem csupán a közösség hulladéka, hanem tapasztalata révén annak nélkülözhetetlen, népszerű és megbecsült elemévé vált az öreg ember.⁶⁸ Ezen mélyreható változásokkal azonban az az idő, amit a korábban a társadalmi életből kora miatt kihullott és a társadalmi halált átélt ember a biológiai halálra való belső felkészülésre tudott fordítani, drasztikusan lerövidült vagy akár teljesen hiányzott. A haláláig aktív embernek tehát tevékenysége mellett kellett volna felkészülnie a halálra, miközben éppen e kor embere tudta először megízlelni a társadalmi élet meghosszabbodását, míg a halál fenyegetésének feldolgozását, elfogadását, a halál értelmessé tételét szolgáló társadalmi védő mechanizmusok nemhogy erősödtek volna, hanem meggyengültek.⁶⁹ A halál hagyományos magyarázójaként fellépő, a reformáció összecsapásai során már meggyengült keresztény egyházak ugyanis ekkor kénytelenek szembesülni a felvilágosodás racionális eszméivel, melyek megkérdőjelezzik világmagyarázatuk helyességét. A francia forradalom során még drasztikusabb támadásoknak volt kitéve az egyház és a vallásos tanítás. A racionális, elemző beállítottságú tudomány felfogás pedig megkezdte máig tartó diadalútját.

A felvilágosodást követően felerősödtek az életigenlő eszmék, általánosan elterjedtté vált az élet egyre aktívabb, felszabadultabb szeretete és élvezete.⁷⁰ Mindez azzal járt, hogy

a halálra való felkészülés idejének lerövidülésével ahelyett, hogy jobb, hatékonyabb eszközöket kaptak volna az emberek a halál tényének kezelésére, még a hagyományos magyarázat is megkérdőjeleződött. Korábban az öregkorban az ember feladata a halálra való felkészülés volt, ezt írják le a középkori mondák úgy, mint „a Halál követeinek előreküldését”.⁷¹ Kunt Ernő szerint a természetes halál állandóan jelen volt az emberek életében, így általában nyilvánosan váltak meg a földi létől. Ez a nyilvánosság emberi és emberséges, fegyelmező és segítő is volt mind a haldoklóra, mind a hátramaradottakra nézve. A vallási és a társadalmi közeg is arra ösztönözte mindkét felet, hogy megbékéljen a halállal, gondoljunk csak a „*memento mori*” figyelmeztetésekre, a megfeszített Krisztus stációinak ábrázolásaira, a középkor elterjedt írásműveire, mint például az *Ars moriendi* vagy éppen *A három élő és három halott* legendája, amely az ifjúi lét véges voltára emlékeztette a hallgatóságot.⁷² A felkészülést várt *jó halál* vagy *kegyes halál* mindenki, még a legszegényebbek számára is elérhető volt – voltak, akik beálltak egy szereztesrendbe,⁷³ voltak, akik zárándoklatra mentek. A zárándoklat, mint önként vállalt számkivetettség tulajdonképpen célja sokszor nem maga a zárándokút végigjárása, sokkal inkább az üdvös, szent cselekedetnek számító zárándoklat közbeni elhalálozás volt.⁷⁴

Ariész szerint a XVIII. századtól ez a halálban békét, megnyugvást, kiteljesedést kereső attitűd megváltozott, a nyugati ember megkezdte máig tartó háborúját a halállal szemben. Ekkor került ugyanis előtérbe az orvostudomány, aminek segítségével az ember, aki „most már nem volt hajlandó meghalni sem”,⁷⁵ úgy érezte, vissza tudja szorítani a halált – a tudomány ekkor szerezte meg hatalmát az élet felett.⁷⁶ A védőoltások felfedezésével megszűntek a nagy járványok, melyek korábban hatalmas tömegeket pusztítottak el, csökkent a gyermekhalandóság, javultak a higiéniai állapotok. Az orvostudomány azonban továbbra is csupán a vég bekövetkeztének kitolására (vagy ha úgy tetszik, az élet meghosszabbítására) képes. A higiénia és az orvoslás fejlődése következtében megindult halandóság csökkenés időszakában kezdődött meg az a folyamat, melynek végére a halál megrázó egyéni élménnyé vált, szemben a korábbi időkorszakok elsősorban közösségi élményével. Ez a szemlélet jellemző napjainkban is.⁷⁷

(*A tudomány korlátai*) Általánosságban kijelenthetjük, hogy a felvilágosodás utáni ember azt az időbeli többletet, amit a halál átmeneti elkerülésével nyert, nem a halálra való teljesebb felkészülésre fordította, hanem múltó életének minél intenzívebb kihasználására. Ahogy Hankiss Elemér írja: „a huszadik századi nyugati civilizáció (...) minden tőle telhetőt megtett s megtesz annak érdekében, hogy kiiktassa, negligálja, elfojtsa az olyan zavaró emberi élményeket, mint a szorongás és félelem, a szenvedés és halál.”⁷⁸ A Hankiss által említett „zavaró emberi élmények” közül a halált kiemelve úgy találhatjuk, hogy ennek az elfojtásnak az okai között szerepelhet az, hogy a hagyományos keretek lebontásával meggyengültek a halálfélelmet korábban kezelni hivatott eszmék, társadalmi védőszférák. A racionális gondolkodás talaján kinövő új, lendületesen fejlődő tudományok ugyanis teljes világmagyarázó igénnyel léptek és lépnek fel ma is, és ezáltal átvették a vallások és filozófiák e fontos társadalmi szerepét, funkcióját. A halál problematikájára azonban a tudományos gondolkodás máig nem képes *megnyugtató* választ adni.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a szigorúan vett tudományos gondolkodásnak ne lehetne meg a saját elmélete, ami a természettudományok logikájából egyenesen következik. A halálban az ember testével együtt elkerülhetetlenül megsemmisül, hiszen bármiféle testtől függetlenül létező lélek vagy tudatosság léte tudományos eszközökkel mindmáig bizonyítatlan. Így nem marad más választásunk, mint azt gondolni, hogy az emberi elme „csupán”

agysejtek, neuronok csodálatos összjátékából jött létre az evolúció során, ami bámulatos teljesítménye ugyan a természetnek, de fizikai, anyagi jellege miatt a test pusztulásával együtt maga is elpusztul. Milyen vigaszt nyújt egy ilyen felfogás a tudat, az egyéniség végleges elvesztésének fenyegető vízióját ellensúlyozandó? A halálfélelem feloldására képtelenség olyan hatékonysággal alkalmazni, mint a korábbi, vallási-filozófiai eredetű válaszokat. Ennek oka az, hogy a teljes egzisztenciális megsemmisülés, a tudat halálának rémét hordozza magában, éppen azt, aminek kezelésére az ember mindig is törekedett.

A szekularizáció és a materialista világnézet elterjedése tehát átformálta az európai társadalmak világ- és túlvilágnézetét. Azok a társadalmak, melyek tagjai többé-kevésbé mindennapi életük részének tekintették, valamint egységesen elfogadták a halált és lelküket megnyugtatta a folytatás lehetősége, lassanként azzal a tudással voltak kénytelenek szembeülni, hogy nincs túlvilági élet, csupán a test biológiai bomlásának folyamata.⁷⁹ Mint azt *A védőmechanizmusok konkrét formái* című fejezetben kifejtettem, bár „a materializmust ill. az ateizmust sokan »új vallásnak« is minősítették, a valódi vallások protektív szerepe ezeknél a szemléletmódoknál nem érvényesül.”⁸⁰ Új, a kor szellemi színvonalának megfelelő, és megnyugvást adni képes halálmagyarázatok hiányában tehát az emberek számára nem marad más lehetőség, mint a halál élményének figyelmen kívül hagyása, elfojtása, amint azt Hankiss Elemér is leszögezi az e fejezet elején már idézett írásában.

(*Orvoslás és halál*) Tekintsük át ezek után, hogyan viszonyul az orvostudomány a halál jelenségéhez. Mivel az orvostudomány feladata a halál elleni harc, mégpedig nem csupán a fizikai test egyes összetevőinek halála, hanem a test és a tudatosság egységének megbomlásával szembeni küzdelem is, úgy gondolhatnánk, hogy tárgykörében jelentős helyet foglal el a halál fizikai és szellemi folyamatának részletes leírása. Azonban azt találjuk, a patológia csupán a fizikai testben beálló változásokra fókuszál, figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy az ember szellemi lény is. Az orvostudományból általánosságban még mindig hiányolható a holisztikus megközelítés, azaz a test és a tudat, lélek egységének figyelembe vétele, amelyet felváltott a test gépként való felfogása, melyben a beteg test, a beteg szerv „megjavítása”, vagy ha szükséges, cseréje vált elsődleges céllá.⁸¹ Ha áttekintjük, hogy milyen magyarázat-kísérletekkel próbálkozik az orvostudomány például a R. A. Moody munkássága nyomán előtérbe került halál közeli élmények kapcsán, láthatjuk, hogy itt is hiányzik a holisztikus szemlélet. Dr. Ács Géza, Pilling János és Dr. Zatik István *Meghaltam – és élek: Halál közeli élmények* című könyvükben három fő típusba sorolják ezeket a megközelítéseket:⁸²

– Élettani magyarázatok: Az első típusba azok az elméletek sorolhatóak, melyek az agy oxigénhiányának (vagy széndioxid-feleslegének) állapotát teszik felelőssé a halál közeli élmények kialakulásáért. Ezzel csupán az a probléma, hogy előfordulnak olyan élmények is, melyek hamarabb következtek be az oxigénhiányos állapotnál, valamint hogy a legtöbb halál közeli élmény tartalma különbözik az oxigénhiány által okozott következményektől.

– Gyógyszeres magyarázatok: ezek szerint a műtéti érzéstelenítésnél használt ketamin okozhatja a halál közeli élményekben rendre megjelenő testen kívüliség érzetét. Azonban ezt az elképzelést is megcáfolhatja az a tény, hogy nem minden halál közeli élményben volt a beteg gyógyszerek hatása alatt.

– Az agy halántéklebenyének lehetséges szerepe: azon alapszik, hogy a halántéklebeny elektromos ingerlésével is ki lehet váltani a testen kívüliség élményét, így a halál közeli élmény halántéklebenyi idegi kapcsolatok eredménye lehet, amikhez másodlagos hallucinációk társulnak, amit az agy azzal a céllal épít be az élménybe, hogy értelmet adjon annak. Ezen elgondolás fő problémája az, hogy nem magyarázza meg a halál közeli élmények egséges voltát.

A test halálát ugyan hihetetlen részletgazdagsággal tárják elénk a modern medicina eredményei, azonban hogy mi történik ezalatt a tudat szintjén, arról nehéz tudományosan elfogadott, megkérdőjelezhetetlen koncepciót találni. Enélkül pedig véleményem szerint egyetlen halál-interpretáció sem lehet teljes. Vizsgáljuk meg, milyen kapcsolat lehetséges az agy és az elme között, vajon mennyiben lehet fizikai, anyagi megközelítésmóddal értelmezni azt?

(Test és tudat – a természettudományos felfogás határai) A test-tudat problémája Kampis György szerint anyag és szellem, világ és lélek szembeállítására, ami a tudományosság legvégső próbája.⁸³ Két fő lehetőség tárul elénk test és tudat viszonyának magyarázatára, mégpedig a *dualista* és a *monista* felfogás. A dualizmus Descartes-ból indul ki, aki azt gondolta, hogy az anyag és a lélek két külön világ, két külön szubsztancia. Az ebből a megközelítésből felmerülő problémák azonban, mint például hogyan kapcsolódhat össze a kettő és hogyan irányíthatja egyik a másikat, ha különböző fajtájú dolgoknak tartjuk őket, megkérdőjelezi érvényességét, mint ahogy számos megfigyelés, mint a testi események közvetlen befolyása az elmére, is aláássák ezt a koncepciót.⁸⁴ Ezzel szemben a monizmus a természettudományok által képviselt materializmus szemléletét képviseli, mely szerint az anyag az egyetlen létező. Az elmét a jelenleg is létező kognitív megközelítés funkcionista felfogása úgy képzei el, mint valamilyen ingereket átalakító szerkezetet, a hagyományos pszichológiai fogalmakat pedig ennek a szerkezetnek a jellemzőivel azonosítja.⁸⁵ Minden monista felfogás közös problémája azonban Kampis szerint, hogy „ha nincs másféle elme, akkor itt most ki beszél?”⁸⁶ A gond az, hogy ha gépekként fogjuk fel az élőlényeket, akkor nem lehetne értelmes módon beszélni a tudatról, márpedig azzal, hogy a monista felfogás is ezt kutatja, már önmagában előfeltételezi a létét.⁸⁷ A másik komoly érv a materialista szemlélettel szemben az „érzés-funkció” probléma. Eszerint az egyes érzetek (pl. fájdalom) funkcionálisan megmagyarázhatók és működésük idegrendszeri folyamatai jól nyomon követhetők, de az, hogy miért *érezzük* valamilyennek a fájdalmat, nem tisztázódik.⁸⁸ Ez Hernád István véleménye szerint „olyan megoldatlan rejtély, amellyel meg kell tanulnunk együtt élni.”⁸⁹ Az agy-gép hasonlósága és – megfelelő technikai színvonalon – felcserélhetősége ellen érvel az emberi tudat kreativitásának tényéből kiindulva Vizi E. Szilveszter,⁹⁰ Jáki Szaniszló pedig az irracionális dolgok, mint például a „semmi”, vagy éppen a négyzetgyök kettő elképzelésének képességét emeli ki, ami egy számítógép számára megoldhatatlan feladat.⁹¹

A monizmus ellentmondásossága új lendületet adott a dualista elképzeléseknek, olyan újabb keletű áramlatok révén, aminek Kampis az „új dualizmus” nevet adta. Eszerint le kell mondanunk az elme, a tudat nem anyagszerű aspektusának tudományos magyarázatáról. Ezzel szemben áll a „testbe rejtett elme” koncepciója, mely megkérdőjelezi az elme homogenitását, a belső-külső elválasztás merevségét. Eszerint az elme nem valami önálló dolog, hanem „a testbe »beépített« valami”⁹², és így materiális és kauzális. Ennek a felfogásnak azonban hatalmas veszélye az a lehetséges következtetés – amint arra Kampis is figyelmeztet –, hogy „végül is a »belső« elme nem létezik, vagy jelképesen kifejezve: egyetlen ponttá zsugorítható, és felszívódik. Mindent anyag tölt ki ekkor.”⁹³ Ezt az anyagot Kampis a karteziánus anyagtól különböző „gazdagabb anyagnak” aposztrofálja. Ebben az esetben az elme anyag nélkül nem létezhet, és mint ilyen, az anyagi test pusztulásával szükségszerűen maga is elpusztul.

Vajon miért nem képes a tudomány a tudatos léte elvesztésétől féltő embernek magyarázatot adni a halál jelenségére? Ennek oka Jáki szerint az lehet, hogy az emberi elme

anyagfeletti természetű, amit nem lehet tudományos módon kiértékelni.⁹⁴ Ezen elképzelés mellett teszi le voksát Dr. Jeszenszky Ferenc fizikusprofesszor is a tudomány határaitól szóló értekezésében, aki Pléh Csaba pszichológusprofesszortól az érzékelési élmény és az érzékeléssel járó agyi folyamatok közötti kapcsolatot firtatva azt a választ kapta, hogy bár a kérdés, „[h]ol és hogyan történik meg az átlépés az agyi áram és az érzékelési élményem között”⁹⁵ ugyan jogos, annak megválaszolása nem tudományos, hanem filozófiai jellegű, „megválaszolása nem a tudomány feladata, arra a tudomány nem is képes”⁹⁶. Ez gyakorlatilag a fentebb már említett érzés-funkció probléma. Ugyanílyen a kvantummechanikai indeterminizmus, vagy éppen a „mi volt a Nagy Bumm előtt” kérdésének problémája, melyeket a tudomány szerinte ugyancsak képtelen megválaszolni. Jeszenszky azt javasolja, nevezzük „metatudománynak” az emberi tudásnak azt a területét, ami azokkal a kérdésekkel foglalkozik, melyekről maga a tudomány állapította meg, hogy nem tartoznak illetékességi körébe. Úgy véli, hogy a metatudományos kérdésekre nem tudományos, hanem ideológiai, vallási, filozófiai, világnézeti válaszok adhatóak, a tudománynak pedig tudomásul kell vennie saját határait.⁹⁷

Az a szemlélet, ami a tudományosság kritériumát mindenfajta jelenség magyarázatánál elengedhetetlennek tartja, mára széles körben elterjedt. Bár úgy vélhetjük, akár a tudományok is alkothatnának a halálfélelem kezelésére szolgáló elméleteket, erre saját logikájukból adódóan mégsem lehetnének képesek akkor sem, ha elméleteiket ugyanolyan széles körben kommunikálnák, mint a vallások. Éppen a tudományok *módszertana* az, ami meggátolja az ilyen elméletek kialakítását. Mivel jelenleg úgy tűnik, hogy ilyen tudományosan megalapozott elmélet még nem létezik, ezért tartottam fontosnak azt megvizsgálni, hogy vajon hogyan is vélekedhetünk tudományos szemszögből a tudatról, melynek elvesztésétől olyannyira félünk.

A fentiekből kiindulva arra a következtetésre juthatunk, hogy ha van létjogosultsága a Jeszenszky által említett metatudománynak, akkor a halál problematikája is a tárgykörébe kell, hogy tartozzon. Empirikus módon, tudományos eszközökkel vizsgálhatatlan, így érthető, hogy miért nem képes máig sem a hagyományos tudomány szemlélet megfelelő válaszokat rendelkezésre bocsátani az elmúlás misztériumával kapcsolatban. A problémák gyökere azonban nem ebben rejlik, hiszen ha a tudományok képviselői hajlandók lennének beismerni korlátaikat, lemondani a tudományos megismerés univerzalisztikus igényéről és átadni az effajta kérdések vizsgálatának teljes jogát a metatudományok, azaz a vallások, filozófiák képviselőinek, akkor a halálfélelem elleni társadalmi védekező mechanizmusok is megfelelő elméleti háttérrel kaphatnának. Azonban amíg a „tudománytalan” jelző alkalmazásával meg lehet bélyegezni és társadalmi szinten is hiteltelenné lehet tenni a (Jeszenszky értelmezésében vett) metatudományok művelőinek tevékenységét, addig aligha lesz lehetséges megnyugtató magyarázatot találni a halál fenyegetése okozta problémákra. A tudományos szemlélet minden téren történő kritikátlan alkalmazása tehát meggyengíti vagy akár teljesen fel is számolhatja a halál fenyegetése ellen kiépített társadalmi védekező mechanizmusokat, ami végső soron a társadalmi integráció ellenében hat.

(*Halál és deviancia szociológiai szemszögből*) Andorka Rudolf klasszikus definíciója szerint „deviáns viselkedésnek azokat a viselkedéseket nevezzük, melyek eltérnek az adott társadalomban elfogadott normáktól.”⁹⁸ Rosta Andrea több elemmel kibővíti ezt az igencsak tág deviancia-meghatározást: „[d]eviáns magatartásnak nevezzük az ön- és/vagy közvesztélyesnek tartott, a többségi társadalom által elítélt és intézményes reakciót kiváltó, mindenkori társadalmi normáktól eltérő viselkedést”⁹⁹. E fejezet címében nem véletlenül

áll a *halál* szó a *deviancia* előtt – bár jóval gyakoribb e két fogalom fordított sorrendben történő említése. A deviancia nagyon sok esetben magában hordozza a halál lehetőségét, szándékolt és nem szándékolt következményként egyaránt. A deviáns viselkedés szándékolt következménye a halál például öngyilkosság vagy szándékos emberölés, de védett állatok vadászata és halászata esetén is. Pszichés szempontból nem elhanyagolható az állatok halálának megtapasztalása sem, hiszen az ember számára nem csupán egy másik ember, de bármilyen élőlény elpusztulásának átélése magában hordozhatja annak a lehetőségét, hogy a tragikus élményen keresztül felismerje önmaga törekenységét, halandóságát. Természetesen a pusztítás, gyilkolás ellenkező módon is hathat, az egyén akár halhatatlannak, legyőzhetetlennek is érezheti magát általa, de ez csupán növeli későbbi szenvedéseit, mikor kénytelen maga is szembenézni a halállal. A deviáns viselkedés nem szándékolt következménye a halál olyan esetekben, mikor az egyén célja nem önmaga vagy mások életének kioltása, az csupán valamilyen más irányú, deviánsnak minősülő cselekvés(sorozat) eredményeként következik be. A halált eredményező deviáns viselkedéstípusok nagy része ebbe a kategóriába sorolható.

A következőkben arra szeretnék koncentrálni, amikor a halál úgy mond „megelőzi” a deviancia kialakulását, tehát a halál élménye a deviancia forrásává válik. Ez szociológiai szempontból kevésbé kutatott terület. Ahogy azt Hankiss Elemér is megjegyzi, a halál témája (többek között) nem áll a szociológiai gondolkodás homlokerében,¹⁰⁰ így a társadalmi devianciavizsgálatok sem elsősorban erre fókuszálnak.

(*Durkheim és a halál*) Peter Berger az *Ember, társadalom, halál* című fejezetben röviden tárgyal halálfelfogása jóval szűkebb körben ismert, mint Émile Durkheim nézetei. Ennek oka kézenfekvőnek tűnik. Berger *Sacred Canopy* című munkájában csupán egy-egy – bár lényegi mondandójának logikailag is szerves részét, alapját képező – mondatban tesz utalást a halálról. Ezzel szemben Durkheim: *A vallási élet elemi formái* című művében – a gyászszertartásokon keresztül – részletesen elemzi a halál társadalomra gyakorolt hatását. Ezt a piakuláris rítusokról szóló fejezetben teszi meg. A piakuláris rítusok engesztelő-vezeklési rítusok, ezek közé tartozik a gyász is – az emberek azért okoznak fájdalmat maguknak, hogy a szenvedésüket bizonyítsák.¹⁰¹

Durkheim véleménye az, hogy „a gyász nem az egyéni érzelmek spontán megnyilvánulása”¹⁰², és legtöbbször nincs kapcsolat a rítus cselekedetei és a résztvevők személyes érzelmei között.¹⁰³ Mit látható, Durkheim igyekszik kiiktatni az egyén halálfélelmét a gyásztevékenység okai közül, mint ahogy egész művében következetesen kerüli a halálfélelemkezelés szükségességének beemelését a vallások általános funkciói közé. Vallásdefiníciója szerint „[a] vallás szent, vagyis elkülönített és tiltott dolgokra vonatkozó hiedelmek és gyakorlatok összefüggő rendszere, amely a híveket az egyháznak nevezett morális közösségbe egyesíti”¹⁰⁴. Sem itt, sem másutt nem utal az egyéni halálszorongásra a vallással vagy a valláshoz kapcsolódó rítusokkal összefüggésben, mivel az valószínűleg túlzottan is az egyéni tényezőkhöz kapcsolná, és az emberi pszichéből levezethetővé tenné a vallásosság jelenségét, ami Durkheim társadalomképével kevésbé lenne összeegyeztethető. Véleménye szerint „[a] gyászszertartás lassanként maga közömbösíti azokat az okokat, amelyekből megszületett”¹⁰⁵. Ebben a tekintetben igazat is adhatunk neki, azonban az ezen okokról szóló következő mondatot némiképp hiányosnak érzem: „[a]mikor meghal valaki, a csoport úgy érzi, hogy meggyengült; ebből az érzésből fakad a gyász.”¹⁰⁶ Úgy véli, hogy a gyász megerősíti a tagja halálával meggyengült közösséget – ez kétségtelen tény. Azonban abból kiindulva, hogy legtöbbször a gyászolók *aktuális* érzelmi állapota nem felel meg a rítus

cselekedeteinek, véleményem szerint téves következtetésre jut. Figyelmen kívül hagyja ugyanis azt a lehetőséget, hogy az elnyomott félelem és az érzelmi megrázkódtatás nem feltétlenül tudatosodik konkrétan az egyénben, azonban a tudatalattiból bármikor felszínre törhet. Ezt a megállapítást meghazudtolni látszik az a tény, hogy az emberek általában a haláleset után közvetlenül végzik el a gyászritusokat, nem pedig az esemény által kiváltott érzelmek esetleges későbbi tudatosodásakor.

Azonban ha figyelembe vesszük Yalom jelen tanulmány *A halálfélelem és a mentális betegségek kapcsolata* című fejezetében tárgyalt elméletét, mely szerint az irracionálístól való feldolgozatlan félelmet, halálszorongást általában eltolással kezeli az emberi psziché, azaz később valamilyen más jellegű félelemben vagy szorongásban nyilvánul meg, már árnyaltabb a kép. Ebben az esetben ugyanis az egyén nincs tudatában annak, hogy az életében a halálesetet követően gyakran jelentkező frusztrációk, félelmek, szorongások magából a halál megtapasztalásának élményéből – és ezáltal a tudatalattiban felkeltett halálszorongásból is – származhatnak. Ez még akkor is igaz, ha, mint Durkheim is megjegyzi, sok esetben konkrét érzelem, szorongás nem keletkezik a gyász alatt.

És itt kell egy fontos kiegészítést tennünk: *tudatosan* nem keletkezik. Durkheim nem számol azzal a lehetőséggel, hogy a primer halálfélelem tudat alatt is munkál az emberekben, és rengeteg másodlagos probléma forrásává válhat. A Durkheim által leírt, társadalmilag szabályozott gyászritusok gyakran túlzó és kegyetlen önsanyargatásai, mesterséges eszközökkel kicsalt könnyei mindezek alapján a nem tudatosodó érzelmek cselekvés útján történő feloldását szolgálhatják. Nem valamiféle misztikus társadalom céltalan szadizmusának megnyilvánulásai, hanem az emberi psziché egészségének megőrzése, a tudattalan szorongás megszüntetése lehet a rendeltetésük. A társadalom a rítusokon keresztül tehát – amellet, amit Durkheim is említ, hogy megerősíti a tagja halálával meggyengült csoport belső kohézióját, és együttérzést, védelmet, biztonságot nyújt a halott közvetlen hozzátartozóinak – mintegy előre kezeli azokat a lehetséges jövőbeni káros következményeket, melyek a halál tapasztalatából fakadnak.

A gyász gyakran szélsőséges külsődleges jegyekben is megnyilvánuló átélése csillapíthatja az esemény által felkorbácsolt tudatalatti szorongást, nyugtató hatással lehet az egyénre, még akkor is, ha a felszínen, tudatos szinten ez a kezelést igénylő nyugtalanság nem jelentkezik. Célja az lehet, hogy a tudatalatti halálszorongás enyhüljön, és megelőzhetővé váljon a kezeletlen szorongásra visszavezethető, valami más, konkrét dologra áttolt félelmek, frusztrációk kialakulása. A társadalom tehát azért várja el, sőt kényszeríti tagjaira a gyászritusok adott társadalomban jellemző, de mindenképpen valamilyen szenvedéssel járó formáját, hogy megőrizze és biztosítsa az általános mentális egészséget, és csökkentse a mentális devianciák kialakulásának valószínűségét.

Durkheim ugyanebben a művében elemzi a tudomány és a vallás viszonyát is. Véleménye szerint a tudományos logika fő fogalmai vallási eredetűek. A tudomány, bár módszertanában a vallás számára ismeretlen kritikai szellemben jár el, és igyekszik kizárni a szubjektivitást, céljában nem különbözik a vallástól. A francia szociológus úgy véli: „a tudományos gondolkodás (...) a vallási gondolkodás tökéletesebb formája”.¹⁰⁷ Ebből következően természetes folyamatnak tartja a vallás – amúgy tapasztalható – térvesztését a tudományos gondolkodással szemben, ahogy az egyre megfelelőbben lája el feladatát.

E kijelentésével, és azzal a megállapításával, hogy „[a] vallásból kifejlődő tudomány ott tart, hogy az összes kognitív és intellektuális funkció tekintetében lassanként a vallás helyébe lép”¹⁰⁸, nem értek egyet. Durkheim véleménye szerint a tudomány már megszerezte magának az anyagi világ magyarázatának kizárólagos jogát, és rövidesen a lelki, vallási

és erkölcsi élet jelenségeit is saját fennhatósága alá helyezi majd. Úgy tartja, hogy „azon a valóságon kívül, amelyre a tudományos gondolkodás is irányul, nincs más olyan megfelelő tárgy, amelyre a vallási spekuláció irányulhatna”¹⁰⁹. Ezzel a megállapításával azonban vitába szállnék, hiszen, mint korábban, itt is kifejejteti a vallás halálfélelemmel szembeni védőfunkcióját, márpedig a halál a tudomány számára módszertanilag a vizsgálhatatlan jelenségek közé tartozik, és valószínűleg sosem lesz képes a fennhatósága alá vonni. Max Weber szerint a halál a kultúrember számára nem értelmes jelenség,¹¹⁰ így a halállal kapcsolatos minden kijelentés csupán hiten alapulhat, és mint ilyen, vallási jelleget vesz fel. A vallás tehát nem veszítheti el teljesen spekulatív funkcióit, legalábbis a halál esetében nem. A halálról való mindenfajta meggyőződés eleve a hit tárgykörébe utaltatik, és ezt a tárgykört Durkheim is meghagyja a vallások örök fennhatósága alatt.¹¹¹

(*A halálhoz való viszony torzulásai*) Philippe Ariès szerint napjainkra a halál tabuvá vált, száműzték a mindennapi életből. Ezt a korszakot ő a *tiltott halál* korszakának nevezi, mivel nemcsak a róla való beszéd vált általában illetlenné, de a hozzátartozók számára a gyász megélése, a fájdalom kimutatása is tilossá vált, míg a haldoklók, kiszakítva társadalmi közegükből, általában kórházban, mély magányban lehelik ki lelküket. A haldokló nem „ura” már saját halálának. Az, hogy megszokott környezetéből kiemelik, specialisták (orvosok, ápolók) gondjaira bizzák, már elsősorban azért történik, hogy a családtagoknak ne kelljen szembesülniük a halál érzelmi töltésével, végső soron pedig saját halandóságuk nyugtalanító gondolatával.¹¹²

Ezt a felfogást erősíti Norbert Elias is, aki szerint „a fejlett társadalmakban (...) gyakori a haldoklók korai elmagányosodása”¹¹³. Elias azonban nem ért egyet Ariès azon véleményével, miszerint a halál csupán a modern korra vált félelmetessé. Sőt, azt sugallja, hogy például a középkorban a halálfélelem általános társadalmi szintje magasabb is volt, mint ma. Ezt azzal indokolja, hogy ma jóval biztonságosabb az élet, kevésbé kell félnünk háborúkat, járványokat, éhínség pusztításaitól, a haldoklás folyamatát félelmetessé tévő fájdalomtól. Ez utóbbit az orvostudomány képes jelentősen csökkenteni.¹¹⁴ „mindent egybevetve, a középkori társadalomban az élet rövidebb, a veszélyek ellenőrizhetetlenebbek, a halál gyakran fájdalmasabb, s a halál utáni büntetéstől való félelem leplezetlenebb”¹¹⁵ volt. Úgy vélem, Elias kritikáját csupán részben fogadhatjuk el. Hiszen ha végigtekintünk a XX. század történelméről, korábban elképzelhetetlenül kegyetlen és pusztító hatású háborúkat, népiirtásokat látunk. Az orvostudomány pedig koránt sem győzte le a fertőző betegségeket, bár valóban nagy sikereket ért el korábban tömegeket érintő járványok megszüntetésében az új gyógyszerek és oltások alkalmazásával. Azonban egyrészt még mindig léteznek gyógyíthatatlan kórok, másrészt pedig az antibiotikumok felfedezése óta könnyedén legyőzhetőnek tűnő baktériumok gyors alkalmazkodása, rezisztenssé válása nagy veszélyekkel fenyeget.

Ennek ellenére Elias kijelenti, hogy ma biztonságosabb az élet, mint volt a középkorban. Egyfelől a biztonság igencsak törékenynek tűnik. Bár ez össztársadalmi szempontból kevésbé érdekes, hiszen az emberek többsége nemigen gondol bele a közvetlen környezetén túli világ problémáiba, így korunk globalizált, „működésében” elsősorban a véges mennyiségű kőolajra alapozott világtársadalmáért való aggodás egy szűk rétegre korlátozódik. Fontosabb azonban az, hogy a középkorban, és általában a XX. századi nagy háborúkig nem jellemezte a totalitást a hadviselés. Elias figyelmét elkerülte az a tény, hogy Európa mai békéje és biztonsága félelemből fakad – a világháborúk totális pusztításától való félelemből, ami még olyan kíméletlen embertelenséggel terjeszkedni szándékozó rendszereket is visszaretentett a nyílt agressziótól, mint a Szovjetunió és az Egyesült Államok. E féle-

lem eredete pedig a minden korábbinál kegyetlenebb öldöklés, az egyes ember számára korábban elképzelhetetlen veszélyérzet, az élet elértéktelenedésének érzete, mely a két nagy háborút jellemezte, ahol a halál válogatás nélkül csapott le mindenkire. A béke, a biztonság tehát a ma is köztünk élő háborús generációk kegyetlen tapasztalataiból fakad, a társadalmi emlékezet pedig megőrzi és fenntartja ezt a félelmet. A biztonság azonban még ma sem globális, a világ kevésbé szerencsés felében még mindig „a háború számít szabálynak, a béke csak kivételnek”.¹¹⁶

Ha pedig ez még nem lenne elég, a média önti magából a halált különböző szórakoztatónak szánt műsorok, hírek formájában. Egy mai tizenéves ugyan kevésbé találkozik közvetlenül a halállal, mint a régebbi korok embere, de közvetett módon napi kapcsolatban van vele. Ahogy Zana Ágnes fogalmaz, „a filmekben látott halál eltávolítja a valódi élményt a befogadótól. A film mindig mások halálát mutatja be, ezáltal hamis biztonságérzetet nyújt, de a belső szorongást is növeli.”¹¹⁷ Ez a halálkép erősen torzított, célja az izgalomkeltés, a reklámidő kiaknázása, fogyasztás ösztönzése a néző képernyő elé szegezésével.¹¹⁸ Ráadásul, „[m]ivel a XXI. század emberének – főként a fiatal korosztálynak – egyre kevésbé van személyes (családi) tapasztalata a halálról, haldoklásról, a látott mintákat több eséllyel teszi magáévá; követendőnek, megoldási sémának tekinti bizonyos helyzetekre. A másik kritikus terület a valós eseményekről történő híradások jellege: a halálesetek itt is többnyire erőszakos, baleseti, hirtelen halál bemutatására redukálódnak. (...) Az a momentum, hogy egy ember, egy individuum haláláról van szó, eltörpült a szenzáció mellett.”¹¹⁹

Összegezve tehát: az Elias által leírt külső biztonság belső bizonytalansággal, a félelem, szorongás növekedésével és torz halálkép kialakulásával jár, a valódi halál pedig egyre inkább az ismeretlenség homályába csúszik. Ahogy Békés Vera (Anna) is fogalmaz, a halál tömegessé, irracionálissá válása a világháborúkban, az elmúlást kezelő rítusok pótlás nélküli elsorvadása, a fogyasztói társadalom ideáljába nem illő haldoklók kirekesztése felerősítette a XX. századra a halállal kapcsolatos szorongásokat és félelmeket. Mindez azt eredményezte, hogy a halál soha nem látott mértékű tagadása, elfojtása vált uralkodó szemléletté a társadalomban.¹²⁰

Elias ugyan nagyon alaposan mutatja be a haldoklók elmagányosodásának – korunk fejlett társadalmait jellemző – jelenségét, azonban nekem úgy tűnik, nem ad egyértelmű magyarázatot arra, hogy miért is alakult ez így. A válasz mégis benne rejlik Elias művében. A tudat mélyében elrejtett halálfélelem ugyanis valószínűleg nem csökkent az általa emlegetett középkorhoz képest, hanem a kimutatott, megélt halálfélelem csökkentésével, a modern kor torz halálképének kialakulásával inkább nőtt. A konkrét haláleset okozta érzelmi sokk elfojtásának társadalmi kényszere – amit Elias is említ – pedig még tovább növeli a tudatosság mélyére száműzött, feldolgozatlan félelmek feszítő erejét. Ez azzal a veszéllyel fenyeget, hogy alkalmas helyzetben a félelmek esetleg kontrollálhatatlanul törnek felszínre. Elias kifejti, hogy az emberek ma képtelenek az önkontroll elvesztése nélkül kifejezésre juttatni nagyfokú együttérzésüket, a haldoklót így még életében magára hagyják.¹²¹ A haldoklók magányosságának oka tehát a tudattalanba a társadalmi kényszer hatására lefojtott rettegés felszínre törésétől való félelem, hiszen „a haláltól való sajátos fóbia már a haldokló elkerülését is maga után vonja”.¹²²

Amint Buda Béla fogalmaz, „ismerőseink halála a tényleges lelki veszteségen kívül amint is szorongáskeltő, mert óhatatlanul valamiféle figyelmeztetés, »jel a falon«. (...) A saját halandóságunkkal szembesülünk, és ezt ma általában el akarjuk kerülni.”¹²³ Mindez azonban azzal a veszéllyel is jár, hogy a környezetében előforduló haldoklót kerülő ember nem éli át a halál dimenzióit,¹²⁴ és így számára „a halál csak az ásitó sötétség, a fenyegető semmi”.¹²⁵

Olyan kultúrában élünk, melyet az ifjúság eszményének istenítese jellemez, ahol az egy bizonyos évszám fölötti életkor már nem tiszteletet, hanem inkább sajnálatot vált ki, és az emberek nem a halál misztériumának megértésére, az elkerülhetetlenre való belső felkészülésre fordítják idejüket és energiájukat, hanem a fiatalság fenntartásának illúzióját kergetik. Az ilyen társadalmi berendezkedés csupán azt felejt el, hogy halál mindig is volt, van, és lesz is, akár divatos, akár nem. Elias szerint „a társadalom belső pacifikálása (...) olyan fokra jutott, melyet az előző korok emberei el sem tudtak képzelni.”¹²⁶ Úgy is mondhatjuk, hogy ez, a társadalom számára belső, tagjai számára külső béke az egyének lelkvilágában egyre intenzívebb háborút idézett elő.

A társadalom belső békéje azzal jár, hogy ma már gyakorlatilag a „haláltudat »elfojtása«¹²⁷ számít normának, így az azzal ellentétes törekvés a klasszikus, tágabb definíció szerint devianciának minősül. Buda Béla szerint a vallás befolyásvesztése, az emberek individualizációja nem csupán kísérőjelensége a haldoklókat elkerülő attitűd kialakulásának, mint azt Elias sugallja, hanem éppen az ezt előidéző civilizációs folyamat okozza azt. A túlvilág-koncepció hiánya megkönnyíti az elkerülő viszonyulás kialakulását és fennmaradását, és ez gyengíti a közösségeket, interperszonális kapcsolatokat, továbbá fokozza az emberek elidegenedését. Ez pedig önpusztító személyiségszabályozási gyakorlatok, életstílusok kialakulását segíti elő. Ilyenek például a depresszió, szerfüggőség, túlzott ingerkeresés, a mozgásos viselkedés zavarai.¹²⁸ Ez az állapot a kevésbé általánosan vett deviancia melegágya is, mégpedig elsősorban a deviancia azon típusának, amelyet összefoglaló néven mentális betegségeknek szokás nevezni.

(A halálfélelem és a mentális betegségek kapcsolata) A halálfélelem és a mentális betegségek közötti összefüggést kimerítően elemzi Irvin D. Yalom, a Stanford Egyetem professzora. A következőkben bemutatom Yalom halálról alkotott pszichológiai elméletének szociológiai relevanciáit. Yalom az *egzisztenciális pszichoterápia* módszerének elveit fejti ki azonos című művében. Véleménye szerint a legalapvetőbb félelemtípus a halálfélelem. Úgy tartja, hogy a halál minden szorongás ősforrása, és a hozzájuk kapcsolódó különböző tünetek elsődleges forrása is, így az egyén energiájának jó része a halál tagadására emésztődik fel. A halálfélelem minden szinten áthatja az életünket, a halál megtalálható legmélyebb személyes élményeinkben, a nyilvános szférában, makroszociális struktúrákban, életmódunkban, de még a haladásba, fejlődésbe vetett hitben vagy éppen a hírnév utáni vágyban is.¹²⁹ Yalom a haláltól való szorongás két típusát különbözteti meg: az egyik az, amikor az egyén a meghalás folyamatától, a fizikai fájdalomtól fél, fájjalja bevégeztetlen terveit, a személyes élmények és érzések megszűnését, a másik pedig az a dermesztő rettegés, mely a lét szerves részeként már a fejlődés korai szakaszában, még a pontos fogalomalkotás előtt megjelenik, és túlmutat a beszéden és a gondolkodáson. Az első típust a halál jelenségére adott tudatos reflexióknak tartja, míg a második a tudattalanban létező primitív halálfélelem.¹³⁰ Ez utóbbira helyezi a hangsúlyt vizsgálódásai során.

Yalom Kierkegaard azon különbségtételéből indul ki alaptételének bizonyításakor, mely szerint az általános szorongás elsődleges forrása a halálfélelem. Kierkegaard differenciálta ugyanis elsőként határozottan a *félelem* és a *szorongás* fogalmát, mikor szembeállította a valamitől való, tárggyal bíró félelmet és a *tárgy nélküli* félelmet, a *semmi* félelmét, azaz a szorongást. Ez utóbbi esetben ugyanis az ember attól retteg, hogy elveszti önmagát és semmivé lesz. Ez pedig egy lokalizálhatatlan, konkretizálhatatlan és megérthetetlen szorongás, ami miatt az egyén tehetetlennek érzi magát, és ami további szorongást gerjeszt.¹³¹ A szorongással pedig azáltal küzd meg az ember, hogy tárgyát áthelyezi a *semmiről valamire*,

azaz Rollo May szavaival élve „a szorongás arra törekszik, hogy félelemmé váljon”.¹³² Ha ugyanis az egyén a semmitől érzett félelmének tárgyat tud találni, akkor megpróbálkozhat kivédésével, különböző elhárító mechanizmusok kifejlesztése útján. Ilyen lehet például az elnyomás, elfojtás, eltolás, racionalizálás, társadalmilag elfogadott hitek átvétele vagy a személyes omnipotencia hite.¹³³ Akiknek viszont nem „működnek” elég jól, vagy éppen csődöt mondanak a rendelkezésükre álló elhárítási mechanizmusok, azok a halálfélelem leküzdésének általános lehetőségei helyett szélsőséges elhárítási módokat fejlesztenek ki – ezek az elhárító manőverek alkotják Yalom szerint a klinikai kórképet.¹³⁴ A halálszorongás eredeti formájában csak ritkán jelenik meg, hiszen a neurozisz feladata éppen maga a belső álcázás.¹³⁵ A szerző kutatások és esettanulmányok egész sorát hozza fel annak bizonyítására, hogy egészen különbözőnek tűnő neurotikus problémáknak, sőt a klinikai pszichopatológia teljes spektrumának hátterében a halálszorongás és annak transzformációi állnak – például a kényszerbetegségek, a rendkívül gyakori pszichogén hiperventiláció, a hipochondriázis vagy éppen a deperszonalizációs szindrómák.¹³⁶

A halálszorongás lehet tudatos illetve nem tudatos. Yalom empirikus kutatások adatait használja fel annak bizonyítására, hogy nem csupán a neuroticizmus korrelál pozitívan a tudatos halálszorongással, de a deviancia egy másik típusának képviselői, a kisebb bűncselekmények miatt büntetésüket töltők is nagyobb tudatos halálszorongási arányt mutatnak, mint a kontrollcsoport tagjai. Bár a normál korú népesség esetében jellemzően hiányzik a nyílt halálszorongás, a fiatalokorúaknál, a kriminális mértékű viselkedésvárt mutató személyeknél és a pszichológiailag éretlen vagy pszichiátriai zavarokban szenvedő idősöknél nagyobb halálszorongás figyelhető meg. A nem tudatos halálszorongás jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, amikor azon kutatások eredményeit mutatja be, melyek szerint tudatos szinten a megkérdezettek 70%-a tagadta a halálfélelmet, a képzetek szintjén 27%-a tagadta, 62% ambivalens választ adott és 11% erős halálszorongást mutatott, míg tudattalan szinten a megkérdezettek túlnyomó része félt a haláltól.¹³⁷ Eszerint az emberek több mint kétharmada nincs tudatában annak, hogy bennük is megvan a halálfélelem, hiszen tudatos szinten ugyan tagadják, de a tudattalan reakciók vizsgálata már náluk is kimutatta azt! A halálszorongás Yalom szerint ráadásul mind tudatos, mind tudattalan szinten összefüggésben áll a neuroticizmussal, és így a mentális betegségeknek nevezett devianciatípussal, tehát gyakorlatilag lényegtelen, hogy az adott személy tudatában van-e halálfélelmének, a tudatalatti rettegés megfelelő kezelés hiányában növeli a deviáns viselkedés kialakulásának valószínűségét.

(Gyermekkori halálfélelem) Az elmúlástól való félelem már a korai gyermekkorban nyugtalanító tényező. A halál Kastenbaum szerint „»talán (...) az első életbevágó probléma és a szellemi fejlődés első és legfontosabb ösztönzője«”.¹³⁸ A kisgyermeket rendkívüli mértékben foglalkoztatja a halál, vele kapcsolatos aggodalmaik mély hatást gyakorolnak élményvilágukra. A gyermekek halálfélelemmel való megküzdési stratégiái a tagadáson alapulnak, ez a tagadáson alapuló védekezési módszer pedig kétféle lehet: az egyik önmaga különlegességébe, sérthetlenségébe (halhatatlanságába) vetett hit, mely szerint mások meghalhatnak, de én nem, a másik pedig egy mindenható megmentő létezésének elfogadása. Yalom ez alatt elsősorban a gyermekor szülői védelmét érti, tágabb értelemben viszont a különböző hiedelmeket is. Ezekre épülnek rá a későbbiekben az egyénben a halálfélelem ellen emelt védőfalak, a másodlagos elhárítások, melyek a felnőttekben elhomályosíthatják az eredeti szorongást. Ez a két alapvető védekezési stratégia, melyet a legtöbb ember együtt, komplex módon alkalmaz, a felnőttkorban is fennmarad, és jelentős hatást gyakorol a személyiségstruktúrára.¹³⁹

A gyermekekben jelentkező, a halállal kapcsolatos, az általános vélekedéshez képest jóval nagyobb érdeklődés és szorongás valószínűsíti azt is, hogy – miként a felnőttek esetében is – a deviáns viselkedés nagyobb arányban fordul elő a nagyobb halálfélelmet megélt gyermekek körében. Ezt látszik alátámasztani Karen Horney véleménye, aki úgy találta, hogy „egy gyerek rosszindulata és rombolási hajlama egyenesen arányos annak a veszélynek a nagyságával, mely a gyerek érzése szerint életét fenyegeti”.¹⁴⁰ Yalom úgy tartja, hogy a gyermek számára a halál elfogadása az egyik legnagyobb fejlődési feladat, azonban nem állnak rendelkezésünkre olyan empirikus kutatások, melyek egyértelműen segíthetnének megválaszolni, hogy mi az oka annak, hogy míg egyesek probléma nélkül lépnek a felnőttkorba, másoknál súlyos neurotikus zavarok alakulnak ki. Véleménye szerint, ha nem ideális módon (megfelelő sorrendben és időben) követhetnek be a fejlődési események, ha a gyermek belső erőforrásaival össze nem egyeztethető ütemben kénytelen megbirkózni a feladattal, az az egyensúly megbomlásához vezet. A halállal való túl korai, a megfelelő védekező stratégiák kialakítása előtti konfrontálódás az egész további életre kiható súlyos megrázkódtatáshoz vezethet. Ilyen lehet akár egy testvér, akár egy szülő elvesztése – skizofrén, neurotikus és pszichotikus betegek gyakrabban veszítették el gyerekként valamelyik közeli hozzátartozójukat, mint az általános populáció tagjai.¹⁴¹ Yalom szerint ennek oka az, hogy „a gyermeknek nem csupán a halál tudatosságából származó szorongást kell elviselnie, de a többi (kapcsolati, szexuális, iskolai) nehézségből származó szorongást is, melyekkel nem igazán tud megküzdeni. Így nagy valószínűséggel olyan tüneteket és neurotikus védelmi mechanizmusokat fejleszt ki, melyek az élet folyamán egymásra rétegződnek. A legmélyebb rétegekben saját halálától érzett félelme nyugszik (...)”.¹⁴²

Yalom úgy tartja, hogy ha a szülők is szoronganak a haláltól, és kerülik a témát, egyrészt azt közvetítik a gyerekeknek, hogy van mitől félnie, másrészt pedig a gyermek – érdeklődése kielégítése céljából – más, sokszor megbízhatatlan információforrásokat keres (például a saját fantáziájában), ez akár még nagyobb szorongás kialakulásához is vezethet.¹⁴³ Végső soron „a neurotikus konfliktus lényege: menekülési kísérlet a halálszorongástól”.¹⁴⁴ Egy olyan kultúrában, mely „semmilyen irányvonalat nem bocsát a szülők rendelkezésére”,¹⁴⁵ a halálfélelmet kezelni hivatott társadalmi mechanizmusok, intézmények olyan megkérdőjelezése, háttérbe szorítása, lebontása, mint ami korunk nyugati társadalmában végbement, és zajlik jelenleg is, a (halál)szocializáció zavarainak nagyobb arányát és a neurózisra, mentális devianciákra való hajlam növekedését idézi elő.

Yalom véleménye az, hogy még a szuicid hajlam mögött is a halálfélelemtől való belső védtelenség áll. Tehát az öngyilkos paradox módon olyasmira felé menekül, amitől a leginkább fél. Az öngyilkosság gondolata ugyanis egy bizonyos szintig enyhülést adhat a rettegéssel szemben, maga a tett pedig olyan cselekvő aktus, mellyel az egyén hatalmat nyerhet a rajta uralkodó szorongás felett.¹⁴⁶ Tehát az öngyilkosság is a rosszul működő védekező mechanizmusok eredménye – mind külsőleg, mind belsőleg. Külsőleg azért, mert a halálszorongás elleni rossz kezelési stratégiák a társadalmi közeg közvetítése útján alakultak ki az egyénben. Azonban semmiképpen sem mondhatjuk ezt társadalmi kényszernek, mivel az egyénnek mindig megvan az a lehetősége, hogy kételkedjen a kézen kapható magyarázatokban, és a szorongás okozta belső feszültségre más, a számára adott társadalmi (mikro)közegben kevésbé magától értetődő, de rettegése kezelése szempontjából hatékonyabb stratégiákat alakítson ki. Az ugyanis a tudatos ember tulajdonsága, lehetősége, képessége, hogy másként cselekedhet, mint az a legvalószínűbb lenne.

A társadalmi közeg csak akkor közvetíthet rossz mintákat, ha már maguk a halálfélelmet kezelni hivatott általános társadalmi védekező mechanizmusok is diszfunkcionálisan

működnek. A halálfélelem tehát a tudatosság első megnyilvánulása, a kora gyermekkor időszakától kezelendő probléma, és az is marad az egész élet során. A szorongástól védő belső stratégiákat pedig a szocializáció folyamatában sajátítja el az egyén, a társadalmi közeg által rendelkezésére bocsátott minták és mítoszok belsővé tételével.

Az a társadalom, mely nem képes megfelelő fogódzókat nyújtani tagjainak, kockáztatja a neurotikus hajlam, a mentális devianciák nagyarányú elterjedését, ennek nyomán pedig az összes többi devianciatípus növekedését, hiszen a pszichés állapot nagymértékben befolyásolja a deviáns viselkedésre való hajlandóságot. Yalom rámutat, hogy nem csupán az érzelmek modern társadalmat jellemző elfojtásának igénye miatt elfojtott, és így kórossá váló – akár súlyos depresszióig, szuicid hajlamig fokozódó – gyászreakciók¹⁴⁷ következményeként létrejövő deviancia miatt kell aggódnunk. Mivel a haláltól való zsigeri rettegés minden emberi félelem, szorongás alapját képezi, ezért gyakorlatilag valamennyi mentális deviancia háttérében megtalálható a helytelenül kezelt halálfélelem. A problémát csupán az jelenti, hogy mára a racionalizációs folyamat meggyengítette a halálfélelemet kezelni hivatott társadalmi védőszférákat. Az így megnövekedő általános devianciaszint túllépheti a Durkheim által funkcionálisnak ítélt állapotot, és már nem pozitívan, hanem negatívan hathat a társadalmi integrációra. Úgy vélem tehát, hogy mindez alátámasztja hipotézisem helyességét.

Összegezve gondolatmenetemet: minden társadalomnak szüksége van olyan mechanizmusokra, melyekkel értelmet tud adni tagjai életének, és értelmessé, értelmezhetővé, érthetővé tudja tenni halálukat. A halál elkerülhetetlensége által okozott rettegéstől védelmet nyújtó, az annak kezeléséhez, elhárításához fogódzókat adó társadalmi védőszférák lebontása, ami véleményem szerint elsősorban a racionalizációs folyamathoz, a tudományosság igényének elterjedéséhez kapcsolódik, viszont növeli a deviáns viselkedések, ezen belül is elsősorban a mentális devianciák kialakulásának kockázatát, és általánosságban a társadalmi integráció ellenében hat.

(Végszó) A nyugati kultúrkör saját határain agresszíven túlterjeszkedett tudományos szemlélete, mely figyelmen kívül hagyja a társadalom szövetének érzékeny egyensúlyára gyakorolt hatását, éppen azokat a fogódzókat, kialakult segítő mechanizmusokat kérdőjelezi meg, melyek a szocializáció során a halálszorongás leküzdésében hagyományosan szerepet játszanak, és csupán gyenge pótlékokat lehet képes adni. Ezáltal az embert megfosztja a társadalom védelmétől, és arra kényszeríti, hogy egyedül nézzen szembe azzal a fenyegetéssel, amelytől való rettegés a társadalmak kialakulásában az egyik legnagyobb szerepet játszhatta.

A társadalmi védőszférák lebombázása, amit a tudományos szemlélet a „kétely” zászlojjára tüzésével végez, nem teszi teljesen esélytelenné az individuumot a halál okozta szorongással szemben. Azonban mindazt a – sok esetben az emberi faj legnagyobb gondolkodói által kikristályosított – tudást és stratégiát elveti, mely a korábbi idők emberének, a „félő lénynek” többé-kevésbé segítséget nyújtott. Mindent, amit az emberiség e téren évezredek alatt felépített, a tudományosság kritériumának való meg nem felelés okán megkérdőjelez. Ahogy Max Weber fogalmaz: „Ki hiszi ma már – eltekintve néhány nagy gyermektől, akikkel éppen a természetudósok között találkozni –, hogy a csillagászat, a biológia, a fizika vagy a kémia felismerései bármit is taníthatnának nekünk a világ *értelméről*, vagy akár csak arról, hogyan juthatunk nyomára ennek az »értelmenek« (...)? Ha valamire képesek, akkor éppenséggel arra, hogy gyökerében sorvasszák el azt a hitet, hogy a világnak »értelme« volna!”¹⁴⁸

Weber szerint a halált a haladásba vetett hit (melynek a tudomány is eleme és hajtóere-

je) értelmetlen jelenséggé teszi, hiszen „a végtelenbe illeszkedő életnek a maga immanens értelme szerint nem szabadna befejeződnie. Mert hiszen a haladásban lévő előtt még mindig ott van a további haladás”.¹⁴⁹ Ha viszont a halál nem értelmes, a kulturális élet sem az, mivel „éppen a maga értelmetlen »haladó mivoltával« kárhoztatja értelmetlenségre a halált.”¹⁵⁰ Úgy véli, az értelmetlenség érzetének leküzdése nem lehetséges, ezért azt javasolja, meneküljünk bele egy olyan tevékenységbe, melyet teljes lényünkkel tudunk szolgálni. Ezt ő úgy fogalmazza meg, hogy mindenkinek meg kell találnia és szolgálnia kell „azt a démont, amelyik az ő életének fonalát a kezében tartja”.¹⁵¹ Ezzel azonban megint csak a tudatalatti halálfélelem növekedése idéződhet elő, hiszen igazi feloldása nem, csupán a probléma elfojtása történik meg.

A tudomány, az elmúlás szükségszerűségéből fakadó szorongást enyhíteni képes, de az óhatatlanul valamiféle transzcendenciát magukban hordozó halálértelmezéseket a racionalitás szent jelszavával inadekváttá tette, hiszen a *hit* kérdéskörébe számúzta őket. A hit lényege viszont az, hogy tárgya tudományos módszerekkel bizonyíthatatlan, és mint ilyen (legalábbis racionális szemszögből nézve) *nem biztos*. A halálnál azonban semmi sem biztosabb, így egy bizonytalan válaszlehetőség nem lehet kielégítő, nem lehet eléggé megnyugtató senkinek, aki az elmúlás tudatával kénytelen szembenézni, ráadásul az idő – az orvostudomány révén ugyan lassítható, de végső soron – megállíthatatlan járművén robot felé. Ahogy Hankiss Elemér fogalmaz: „(...) tény, hogy hagyományos hiedelemrendszereink meggyengülésének következtében a világmindenség és az élet értelme az elmúlt évtizedekben-századokban egyre inkább megzavarodott és elhomályosult bennünk. (...) A mítoszok és vallások, világképek és műalkotások védtek s védenek minket egy üres és értelmetlen világmindenség rettenete ellen.”¹⁵²

Egy társadalmilag érzékeny és felelősségtudatos tudományos szemlélet ezért inkább arra törekedhetne, hogy belássa saját korlátait, és ahelyett, hogy mindent aláaknázna, ami a korlátain túl található, inkább kívülről ugyan, de segítő kezet nyújthatna ezen mechanizmusok tökéletesítésében. Ehhez persze el kell, hogy fogadja, hogy ezeken a területeken már nem a tudományos logika, hanem az intuíció és az empátia az elsődleges munkamódszerek. Ezeknek a hétköznappal való összeegyeztetésében úgy tűnik, sokat segíthetne a saját helyét alázattal elfoglaló tudomány, amely mer kételkedni a kétely hatalmában. A tudomány nem az égbolt, hanem (más erővel egyetemben) Atlasz szerepét kell, hogy magára vegye. Ha viszont Atlasz az égboltra kapaszkodna, egy pillanatig talán meglehetne az az illúziója, hogy mindenk felett áll – de aztán csupán a közös zuhanás maradna.

A halálfélelem megfelelő kezeléséhez szükséges társadalmi eszközrendszer helyreállítását – vagy új eszközök kialakítását – tehát korunk racionális-tudományos paradigmája akadályozza meg, melynek a hagyományos vallásos védőszféra meggyengítése is köszönhető. Saját logikájából és módszertanából adódóan a tudomány nem lehet képes az alapvető halálszorongást hatékonyan kezelő ideológia kialakítására. Ehhez – a weberi megállapítást megfordítva – a (túl)világ varázssal való újbóli megtelítése lenne szükséges, azaz annak beismerése, hogy a halál jelensége a tudomány határain túl fekszik, és mint ilyen, csak szubjektív, intuitív, irracionális, vagy inkább „szuprarácionális” spekulációk tárgya lehet, de semmiképpen sem egzakt kutatások terepe. A lényeg szociológiai szempontból nem az, hogy vajon vár-e ránk valami a halál után, hanem az ember nagyon is valós halálfélelme, melyet a társadalmaknak valamilyen módon kezelniük kell. Az utóbbi évszázadok történelme bebizonyította, hogy a feladat betöltésére alkalmatlan, de mégis a világ jelenségeinek abszolút magyarázó igényével fellépő tudományos szemlélet e téren elsősorban rombolni képes, építeni csupán kevésbé.

Úgy vélhetnénk, hogy az emberi gondolkodás lét és nemlét paradoxonjának feloldására tett gigantikus kísérlete jelen pillanatban kudarcot vallott, hiszen modern tudományunk a cseppet sem vigasztaló nemlét mellett tette le a voksát. Azonban ha igazak Berger, Hankiss és Freud az *Ember, társadalom, halál* című fejezet elején idézett megállapításai, melyek közös eleme, hogy az emberi társadalmak a halál fenyegetésével szemben jöttek létre, mégis úgy tűnik, van remény. Hiszen ha elfogadjuk megállapításukat, abból az következik, hogy a társadalom nem önmagától létező, önmagát megalkotó („*sui generis*”) „valami”, melynek erői tagjainak életét tőlük függetlenül meghatározzák és szabályozzák, hanem emberi alkotás, legalábbis az emberi félelem, még hozzá a halálfélelem konstruktuma. Yalom kimutatta, hogy a halálfélelem az emberi psziché egyik legalapvetőbb élménye, természetes része, és mint ilyen, nem a társadalom vagy a vallás által betáplált rettegés. A társadalom egyes embercsoportok, jelen esetben a tudomány képviselőinek hatására bizonyos ideig eltérhet megszabott feladatától, és – mint az emberek által alkotott és maguk fölé helyezett erő – képes lehet alkotói ellen fordulni, és szorongást növelő folyamatokat generálni. Azonban ha a társadalom feladata az ember szolgálata, ezen belül is a halál külső és belső fenyegetésétől való védelme, a halálfélelmüket önerőből leküzdeni nem képes emberek megnövekedett aránya előbb-utóbb olyan kényszert fog jelenteni, ami rászorítja a társadalmat léteclájának maradéktalan betöltésére. Ez a hagyományos tételek újrafogalmazása vagy a kor kihívásaira új válaszokat adó csoportok megjelenése által is történhet. Ilyen például a hospice-mozgalom, melynek előretörése és viszonylagos sikere bizonyítja, hogy létezik a halál elfogadhatóvá és értelmessé tételének társadalmi igénye. A nagy társadalmi újrendeződés tehát, azzal párhuzamosan, ahogy egyre több téren vált nyilvánvalóvá a tudományos felfogás magyarázó erejének kudarca, megindult.

IRODALOM

- ANDORKA Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Osiris Kiadó, Budapest. 2006.
- ARIČS, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Gondolat, Budapest. 1987.
- ARIČS, Philippe: *A halál iránti attitűdjeink. A fejlődés főbb állomásai és értelmezése*. In: PILLING János (szerk.): *A halál és haldoklás kultúranropológiája*. Semmelweis Orvostudományi Egyetem Képzéskutató, Oktatástechnológiai és Dokumentációs Központ, Budapest. 1999.
- ÁCS Géza – PILLING János – ZATIK István: *Meghaltam – és élek: Halál közeli élmények*. Medicina Könyvkiadó, Budapest. 1992.
- BERGER, Peter Ludwig: *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*. Doubleday Anchor Press, New York. 1969.
- BERGER, Peter Ludwig – LUCKMANN, Thomas: *A valóság társadalmi felépítése: tudásszociológiai értekezés*. Józsefvég Műhely Kiadó, Budapest. 1998.
- BETTELHEIM, Bruno: *A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Corvina, Budapest. 2004.
- BÉKÉS Vera: *Ki fél a haláltól? A halálfélelem és korrelátumai*. Kharon 2000/ősz. http://www.kharon.hu/docu/2000-osz_bekes-ki.pdf (2009. 04. 07.)
- BÉKÉS Vera Anna: *A halál iránti attitűd az életkor, a nem és a vallásosság függvényében*. Kharon 2003/1-2. http://www.kharon.hu/docu/2003-1-2_bekes-halal.pdf (2009. 04. 07.)
- BÉKÉS Vera A.: *A félelem megszelídítése – A Rettegéskezelés elmélete*. Kharon 2004/1-2. http://www.kharon.hu/docu/2004-1-2_bekes-felelem.pdf (2009. 04. 07.)
- BOGA Bálint: *Kadmosz szindróma*. Kharon 2000/tél-tavaszi. http://www.kharon.hu/docu/2000-tel-tavaszi_boga-kadmosz.pdf (2009. 04. 07.)
- BUDA Béla: *A halál és haldoklás szociálpszichológiai tényezői és folyamatai*. Kharon 1997/tél. http://www.kharon.hu/docu/1997-tel_buda-halal.pdf (2009.04.07.)
- BUDA Béla: *Fejezetek az orvosi szociológia és a társaslélektan tárgyköréből*. Területi Általános Megelőző Addiktológiai Szakgondozásért Alapítvány, Budapest. 1994.

- DONOVAN, James M.: *Implicit Religion and the Curvilinear Relationship between Religion and Death Anxiety: a Review Study*. *Implicit Religion* 2002/5.1. http://works.bepress.com/cgi/viewcontent.cgi?article=1041&context=james_donovan (2009. 10. 20.)
- DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái*. L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2003.
- ELIAS, Norbert: *A haldoklók magányossága*. Helikon Kiadó. 2000.
- HAJAS Tibor: Előadás a Ganz-Mávag Művelődési Központban – 1977. április 09. In: Hajas Tibor írásai. (Szamizdat)
- HANKISS Elemér: *Beszélgések életéről és halálról*. Helikon Kiadó, Budapest. 2000.
- HANKISS Elemér: *Félelmek és szimbólumok – Egy civilizációelmélet vázlata*. Osiris, Budapest. 2006.
- HERNÁD István: *Az elme magyarázata: kemény dió*. In: VIZI E. Szilveszter – ALTRICHTER Ferenc – NYÍRI Kristóf – PLÉH Csaba (szerk.): *Agy és tudat*. Books in Print Kiadó, Budapest. 2002. 119-134. old.
- ISTVÁNOVITS Márton: *A hevszur „Halottak Könyve”*. In: ADAMIK Lajos – JELENCZKI István – SÜKÖSD Miklós (szerk.): *Mauzóleum: Halálírodalom: „A halállal való foglalkozás”*. Bölcsész Index Centrál Könyvek, Budapest. 1987.
- JÁKI Szaniszló: *Mennyiségek és minden egyéb*. In: VIZI E. Szilveszter – ALTRICHTER Ferenc – NYÍRI Kristóf – PLÉH Csaba (szerk.): *Agy és tudat*. Books in Print Kiadó, Budapest. 2002. 95-101. old.
- JESZENSZKY Ferenc: *A tudomány határaitól. Gondolatok két konferencia után*. Kézirat. 2005.
- KAPNIS György: *Közelíthető-e egymáshoz a test és a tudat?* In: VIZI E. Szilveszter – ALTRICHTER Ferenc – NYÍRI Kristóf – PLÉH Csaba (szerk.): *Agy és tudat*. Books in Print Kiadó, Budapest. 2002. 106-108. old.
- KOVÁCS Ágota: *A spiritualitás és a halálhoz való viszony összefüggései az emberi lélekben*. Kharon 2007/1-2. http://www.kharon.hu/docu/2007-1-2_kovacs-spiritualitas.pdf (2009. 04.07.)
- KULCSÁR Zsuzsanna: *Egészségpszichológia – egyetemi tankönyv*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 1998.
- KUNT Ernő: *A halál tükrében*. Magvető Kiadó, Budapest. 1981.
- MELLOR, Philip A.: *Death in high modernity: the contemporary presence and absence of death*. In: CLARK, David (szerk.): *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. Blackwell Publishers, Oxford – Cambridge. 1993. 11-30. old.
- MILLER, Mark D. – FRANK, Ellen – CORNES, Cleon – IMBER, Stanley D. – ANDERSON, Barbara – EHRENPREIS, Lin – MALLOY, Julie – SILBERMAN, Rebecca – WOLFSON, Lee – ZALTMAN, Jean – REYNOLDS, Charles F.: *Interperszonális pszichoterápia alkalmazása a gyógyszerrel összefüggő depresszióban házastársukat elveszített idősöknél*. Kharon 1999/tavaszi-nyári, 46-70. old. http://www.kharon.hu/docu/1999-tavaszi-nyari_mark-interperszonalis.pdf (2009. 04. 07.)
- OLÁH János: *A halál zsidó szempontból a bibliai és talmudi források alapján*. Kharon 2000/tél-tavaszi. http://www.kharon.hu/docu/2000-tel-tavaszi_olah-halal.pdf (2009. 04. 07.)
- ROSTA Andrea: *A deviáns viselkedés szociológiája*. Loisir Könyvkiadó, Budapest – Piliscsaba. 2007.
- SIGAL, Pierre André: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1989.
- TOMER, Adrian – ELIASON, Grafton: *A halálfélelem átfogó modelljének alapjai*. Kharon 2000/ősz, 66-88. old. http://www.kharon.hu/docu/2000-osz_adrian_halalfelelem.pdf (2009. 04. 07.)
- TOMKA Miklós: *Vallásszociológia*. Internet-tanulmány. 2000. http://www.phil-inst.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm (2009. 10. 26.)
- VIZI E. Szilveszter: *Az agy és tudat kapcsolata, digitális és analóg ingerületátvivő rendszerek*. In: VIZI E. Szilveszter – ALTRICHTER Ferenc – NYÍRI Kristóf – PLÉH Csaba (szerk.): *Agy és tudat*. Books in Print Kiadó, Budapest. 2002. 15-30. old.
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai. 2/1., A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái: A társadalmi szervezetek, közösségek, társulások, vallások*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1992.
- WEBER, Max: *A tudomány mint hivatás*. In: WEBER, Max: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest. 1998.
- WEBER, Max: *Roscher und Knies und die logischen Probleme der historischen Nationalökonomie*. In: uő: *Wissenschaftslehre*. Mohr Siebeck, Tübingen. 1922.
- YALOM, Irvin D.: *Egyszisztenciális pszichoterápia*. Animula Kiadó, Budapest. 2003.
- ZANA Ágnes: *Halál és haldoklás a vizuális médiában – Hogyan alakul halálképiünk a média hatására?* Kharon 2007/3-4, 53-68. old. http://www.kharon.hu/docu/2007-3-4_zana-halal.pdf (2009. 04. 07.)

JEGYZETEK

- 1 A halálfélelmet ugyan lehet egy társadalmilag-történelmileg meghatározott jelenségnek is látni, a tanulmány azonban nem erre az elképzelésre fókuszál.
- 2 Jelen tanulmány a PPKE BTK Szociológia szakán 2009 novemberében azonos címmel benyújtott szakdolgozat rövidített változata. Témavezetőm Hidas Zoltán volt, ezúton szeretném megköszönni neki a dolgozat és a tanulmány elkészítéséhez nélkülözhetetlen szakmai és formai tanácsokat, valamint Mújdricza-Maydt Évának a lektorálásban nyújtott segítségét.
- 3 Buda 1997.
- 4 vö. Tomer – Eliason 1996.
- 5 vö. Uo.
- 6 Berger – Luckmann 1998: 144.
- 7 vö. Mellor 1993: 14.
- 8 Elias 2000: 11.
- 9 Hankiss 2006: 59.
- 10 Berger 1969: 51.
- 11 vö. Yalom 2003: 38.
- 12 vö. Uo.
- 13 vö. Kunt 1981: 38.
- 14 vö. Uo.: 157.
- 15 vö. Mellor 1993: 13.
- 16 vö. Miller et al. 1994.
- 17 vö. Mellor 1993: 13.
- 18 vö. Peter Berger: *The Sacred Canopy*. 1967: 23, idézi Mellor 1993: 13.
- 19 vö. Berger 1969: 43.
- 20 Berger-Luckmann 1998: 143.
- 21 Uo.: 143.
- 22 vö. Kunt 1981: 158.
- 23 vö. Uo.: 9-10.
- 24 vö. Uo.: 9.
- 25 vö. Uo.: 1981: 35.
- 26 vö. Berger 1969: 44.
- 27 vö. Kulcsár 1998: 134-135.
- 28 vö. Yalom 2003: 31-32.
- 29 Uo.: 30.
- 30 Uo.: 32.
- 31 vö. Uo.: 33-34.
- 32 vö. Békés 2000.
- 33 Itt a gyökereiben is újnak mondható nézetre, nem pedig egyes „készen kapható” elméletek különböző elemeinek vegyítésével létrejött szemléletre gondolok, hiszen azok elemei is társadalmilag közvetítettek.
- 34 Bár egy filozófiai vagy pszichológiai megközelítés számára relevánsak lehetnek, szociológiai szempontból kevésbé tűnnek fontosnak, ha csak nem az ilyen egyéni módokat létrehozó egyének egységes csoportként való kezelése révén. Ilyen például a vallásszociológiai kutatásokban a „maguk módján vallásosak” kategóriája
- 35 Egy filozófiai magyarázat széleskörű elterjedésével viszont vallássá válhat, mint ahogy az például a buddhizmus esetében történt.
- 36 vö. Békés 2004, uó. 2003, uó. 2000.
- 37 A tanulmány sajnos nem tér ki arra, hogy a túlvilági életben erősen hívő illetve azt határozottan elvető személyek halálfélelme között van-e szignifikáns különbség, és ha van, melyik erősebb. Ez ugyanis árnyalhatná a képet, és a két megoldási lehetőséget alkalmasint sorrendbe lehetne állítani aszerint, hogy melyik hatékonyabb a halálfélelem kezelésében.
- 38 Békés 2003.
- 39 vö. Uo.
- 40 Uo.
- 41 vö. Békés 2000.
- 42 Donovan 2002: 25.
- 43 vö. Uo.: 24-27.
- 44 Kovács 2007.
- 45 vö. Békés 2000.
- 46 vö. Weber 1992: 198.
- 47 vö. Uo.: 197-198.
- 48 vö. Hankiss 2000: 250.
- 49 vö. Uo.
- 50 Hajas 1977.
- 51 Uo.
- 52 Uo.
- 53 Weber 1922: 33.
- 54 vö. Boga 2000.
- 55 vö. Uo.
- 56 Oláh 2000.
- 57 vö. Uo.
- 58 vö. Tomka 2000.
- 59 vö. Békés 2003.
- 60 Grúzia északkeleti hegyvidékén élő népcsoport
- 61 vö. Istvánovits 1987: 52.
- 62 Jelen tanulmány keretei nem teszik lehetővé részletes bemutatásukat. A hinduizmus, a buddhizmus, a kereszténység és az iszlám halálról szóló tanait szakdolgozatom *Világvallások halálélfogása és A teodícea problémája* című fejezeteiben bővebben tárgyalom.
- 63 vö. Bettelheim 2004: 9-31.
- 64 Uo.: 11.
- 65 vö. Kunt 1981: 39.
- 66 vö. Uo. 80.
- 67 vö. Ariés 1987: 326.
- 68 vö. Uo. 324-327.
- 69 Megjegyzendő, hogy a nyugdíjrendszer általános-sá válásával a halálig tartó, aktív munkával töltött élet meglehetősen ritkává vált az idősök körében. A „társadalmi halál” fogalma tehát a modern korban ismét értelmet nyert, a nyugdíjkor elérése e küszöb átlépését jelenti.
- 70 vö. Kunt 1981: 80.

- 71 Uo.: 82.
 72 vö. Kunt 1981: 81-84.
 73 vö. Uo.: 82.
 74 vö. Sigal 1989: 6-12.
 75 Aričs 1987: 330.
 76 vö. Uo.
 77 vö. Kunt 1981: 89-90.
 78 Hankiss 2006: 62.
 79 vö. Zana 2007.
 80 Uo.
 81 vö. Uo.
 82 vö. Ács – Pilling – Zatik 1992: 92-101.
 83 vö. Kampis 2002: 106-107.
 84 vö. Uo.: 108.
 85 vö. Uo.: 109.
 86 Uo.: 110.
 87 vö. Uo.: 110.
 88 vö. Hernád 2002: 121-122.
 89 Uo.: 131.
 90 vö. Vizi E. 2002: 15-28.
 91 vö. Jáki 2002: 96-101.
 92 Kampis 2002: 113.
 93 Uo.: 115.
 94 vö. Jáki 2002: 99.
 95 Jeszenszky 2005.
 96 Uo.
 97 vö. Uo.
 98 Andorka 2006: 599.
 99 Rosta 2007: 37.
 100 vö. Hankiss 2006: 88.
 101 vö. Durkheim 2003: 361.
 102 Uo.
 103 Bár itt megjegyzi, hogy bizonyos esetekben előordulhat, hogy tényleges bánat jut érvényre.
 104 Durkheim 2003: 53.
 105 Uo.: 365.
 106 Uo.
 107 Uo.: 388.
 108 Uo.
 109 Uo.: 389.
 110 vö. Weber 1998: 138.
 111 vö. Durkheim 2003: 389.
 112 vö. Aričs 1999: II/10-11.
 113 Elias 2000: 8.
 114 vö. Uo.: 20-22.
 115 Uo.: 22-23.
 116 Elias 2000: 22.
 117 Zana 2007.
 118 vö. Uo.
 119 Uo.
 120 vö. Békés 2000.
 121 vö. Elias 2000: 33.
 122 Buda 1997.
 123 Uo.
 124 vö. Uo.
 125 Uo.
 126 Elias 2000: 13.
 127 Uo.: 15.
 128 vö. Buda 1997.
 129 vö. Yalom 2003: 29, 38.
 130 vö. Uo.: 41.
 131 vö. Uo.: 38-39.
 132 vö. Uo.: 39.
 133 vö. Uo.: 39-41, 94.
 134 vö. Uo.: 94.
 135 vö. Uo.: 95.
 136 vö. Uo.: 43-44.
 137 vö. Uo.: 45-46.
 138 vö. Uo.: 73.
 139 vö. Uo.: 66-67, 81-82, 117.
 140 Uo.: 78.
 141 vö. Uo.: 87-89.
 142 Uo.: 89.
 143 vö. Uo.: 90-91.
 144 Uo.: 120.
 145 Uo.: 91.
 146 vö. Uo.: 103.
 147 vö. Buda 1994: 138-139.
 148 Weber 1998: 141.
 149 Uo.: 138.
 150 Uo.: 139.
 151 Uo.: 155.
 152 Hankiss 2006: 255, 382.

De facto és de jure árfolyamrendszerek

A Nemzetközi Valutaalap (IMF) 2009-ben megváltoztatta árfolyamrendszer-osztályozásának gyakorlatát. Az ezt megelőző időszakban számos kritika érte a Valutaalap által alkalmazott megoldást, sokan jobbnak tartják az időközben kialakult egyéb osztályozási módszereket. 1999-ben a de facto árfolyamrendszerekre építő IMF-besorolással már a valóságot jobban közelítő módszerek felé mozdult el az IMF, azonban még ekkor is maradt számos ismeretlen elem a módszertan részleteit illetően. Ekkor azonban már szinte minden olyan eszközt alkalmazott a rendszer, amelyek az alternatívaként megjelent egyéb módszerek sajátjai. A 2009-es változások explicit célja a rendszer átláthatóvá tétele, amihez számszerű határértékeket is alkalmaznak, ami új elem a rendszerben.

A de facto rendszerek vizsgálata során a mai napig számos olyan esetre derül fény, amikor egyes monetáris hatóságok a bejelentetthez képest eltérő árfolyamrezsimit működtetnek. A tanulmány bemutatja, hogy 2002-től kezdődően mennyire voltak gyakoriak az átsorolások, valamint megvizsgálja, hogy mely országok esetében volt kénytelen az IMF jelezni a de jure és a de facto rendszer eltérését.

1999 előtt az IMF az országok saját bejelentése alapján készítette el az egyes árfolyamrendszerek használati gyakoriságára vonatkozó statisztikákat. Az egyes árfolyamrendszerek értékelésekor általános volt ennek a csoportosításnak a használata. A bejelentett és a tényleges árfolyamrendszer közötti eltérés miatt azonban a valóságtól eltérő eredmények adódhattak az egyes rendszerek teljesítményére vonatkozóan. A de facto rendszereken alapuló besorolás 1999. évi megjelenése ezt hivatott kezelni, s bár számos tanulmány kritizálja a Valutaalap mostani gyakorlatát is, az már egyre inkább megfelel az alternatív osztályozási rendszereknél tapasztalható tulajdonságoknak is.

Az IMF által végrehajtott átsorolások részletesebb vizsgálatára 2002-től van mód, ekkortól jelölik meg azokat az országokat, amelyek esetében eltér a de facto és a de jure árfolyamrendszer. Az átsorolások az utóbbi években egyre gyakoribbá váltak, 2007-ben a tagországok csaknem negyedét más árfolyamrendszerbe sorolta be az IMF, mint amelyikbe azok saját magukat osztották, míg 2002-ben még csak az országok tizedét kellett átsorolni.

A tanulmányban ismertetem az IMF által 1999-től 2009-ig használt árfolyam-osztályozási metódust, valamint a szakterületre legnagyobb hatással bíró egyéb osztályozási módszereket. Majd bemutatom a 2009-től működő új klasszifikációs sémát, valamint a változtatások szükségességét. Ezek után bemutatom, hogy a korábbi kritikáknak ma már egyre kisebb része állja meg helyét az IMF módszertanával szemben.

Végül pedig azt vizsgálom meg, hogy a 2002-től kezdődően van-e valamilyen egyértelműen azonosítható jelenség az árfolyamrendszerek átminősítése terén.

(Az IMF árfolyam-osztályozási rendszere 2009-ig) Az IMF minden évben kiadja éves jelentését az árfolyamrendszerekről és a devizakorlátozásokról¹. Nagyon kevés olyan, az árfolyamrendszereket vizsgáló kutatás van, amely ezt a kiadványt meg tudja kerülni. Ha más miatt nem is, az eredmények összehasonlítása kapcsán a legtöbb esetben hivatkoznak rá.

A kiadvány elején (mindjárt az általános értékelést tartalmazó oldalak után) megtaláljuk az oly sokat vitatott árfolyam-osztályozási rendszert. Ez azonban sok változáson esett át, amíg jelenlegi formája kialakult.

Reinhart és Rogoff 2002-es tanulmánya² kiindulási pontnak megfelelő, ha az IMF által alkalmazott kategóriák változását próbáljuk végigkövetni. Ugyanakkor nem hagyatkozhatunk kizárólag erre a publikációra, mert a szerzők egyébként nagyhatású munkája e téren meglehetősen pontatlanul és hanyagul kezelte az IMF által közölt adatokat.³

Az említett Reinhart-Rogoff tanulmány bemutatja, hogyan bővült az IMF által az árfolyamrendszerek kategorizálása során alkalmazott fő csoportok száma 1950-től 2001-ig. 1950 és 1982 között mindössze két csoportot képeztek a Valutaalap munkatársai. A két csoport tartalma azonban többször változott. 1974-től kezdődően az alapján osztották fel az árfolyamrendszereket, hogy az adott deviza szűk sávban mozog-e vagy nem. 1983-tól már egy részletesebb osztályozást alkalmaztak. Ebben a formában 1996-ig állnak rendelkezésre az adatok. E közel másfél évtizedes időszakra vonatkozóan három fő típusba osztották az egyes árfolyamrendszereket: árfolyamrögzítés (peg), korlátozott rugalmasság (limited flexibility), valamint rugalmasabb árfolyamrendszerek (more flexible arrangements).

1997 és 1998 között is három kategóriát határoztak meg, azonban az elnevezések némileg változtak az előző időszakban alkalmazotthoz képest, valamint az egyes kategóriákon belüli csoportok száma módosult jelentősebben.

1. táblázat. Az IMF devizaárfolyam-csoportjai 1990 és 1998 között

1990-1996	1997-1998
Árfolyamrögzítés (1)	Árfolyamrögzítés (1)
USD-hez kötött árfolyam (1a)	Egy adott valutához kötött árfolyam (1a)
GBP-hez kötött árfolyam (1b)	
FRF-hez kötött árfolyam (1c)	
Egyéb valutához kötött árfolyam (1d)	
Valutakosárhoz kötött árfolyam (1e)	Valutakosárhoz kötött árfolyam (1b)
Korlátozott rugalmasság (2)	Rugalmasság korlátozva (2)
Egy konkrét devizával szemben (2a)	
Nemzetközi együttműködésben (2b)	
Rugalmasabb rendszerek (3)	Rugalmasabb rendszerek (3)
Makrováltozók egy csoportja alapján kiigazított (3a)	
Egyéb irányított lebegtetés (3b)	Irányított lebegtetés (3a)
Független lebegtetés (3c)	Független lebegtetés (3b)

Forrás: az AREAER 1990-1998 közötti kiadásaiból saját gyűjtés

Pusztán e táblázat alapján úgy tűnik, hogy az 1990 és 1996 közötti időszakhoz képest az 1997. és az 1998. évre vonatkozóan információvesztéssel járt az alcsoportok számának csökkentése. Az AREAER részletes táblázatait áttanulmányozva azonban észrevehetjük, hogy az 1997 és 1998 közötti időszakban is ugyanaz az adattartalom fordul vissza a táblázatokban, mindössze kevésbé felhasználóbarát megjelenítésben.⁴ Erdemi változást tehát ez az átstrukturálás nem jelent, sőt az osztályozási rendszerben bekövetkező változásokat bemutató 2009-es AREAER nem is választja ketté ezt az időszakot.

Jelentős elmozdulás történt viszont a fenti időszakot követően, s az IMF osztályozási rendszere 1999-ben. Az 1999-től 2008-ig alkalmazott módszerben nyolc kategória volt fel:

2. táblázat. Az IMF devizaárfolyam-csoportjai 1999 és 2008 között

Önálló valuta nélküli rendszerek (1)
Valutatanács-rendszerek (2)
Hagyományos árfolyamrögzítés (3)
Vízszintes sávós rendszerek (4)
Csúszó leértékelés (5)
Csúszó sáv (6)
Irányított lebegtetés (7)
Független lebegtetés (8)

Forrás: IMF [2007] p 3.

Összevetve az 1. és 2. táblázatot, azt láthatjuk, hogy az utóbbiban található, most is érvényes osztályozási rendszerben fellelhetők a régebbivel azonos tartalmú elemek is (irányított lebegtetés, független lebegtetés), ugyanakkor a rögzített és a korlátozott rugalmasságú rendszerek esetében a korábbinál pontosabb csoport-elnevezések is megjelentek (mint például a valutatanács, a vízszintes sávós rendszerek és a csúszó sáv).

1999 óta az IMF az egyes kategóriákba való besorolást az adott ország ténylegesen működő árfolyamrendszere alapján végzi el. Ez azért fontos, mert korábban – s emiatt sok kritika érte a Valutaalap osztályozási rendszerét – egyszerűen abba a kategóriába sorolták be az egyes országokat, amelyet az IMF által használt statisztikai adatlapon az érintett országok megjelöltek. A valóságban viszont gyakran eltér a tényleges (de facto) és a bejelentett (de jure) rendszer. Erre reagált – sokak szerint meglehetősen későn – az IMF, amikor 1999-ben átállt a de facto besorolásra. A kiindulási alapot még mindig az IMF-tagok adatszolgáltatása jelenti, azonban a Valutaalap munkatársai áttekintik a devizapiaci folyamatokat, s ezek alapján – amennyiben ez szükségesnek látszik – az adatlapon megjelölttől eltérő kategóriába sorolják be az árfolyamrendszereket.

(Alternatív osztályozási rendszerek) Az IMF csoportosításától eltérő osztályozást használó tanulmányok egy része a Valutaalap módszerét veszi alapul, számos munkában viszont attól eltérő szempontok használatára is sor kerül.

Előzőre példa Bubula és Otker-Robe tanulmánya, amelyben az IMF besorolásán alapszik, azonban azon további finomításokat hajtanak végre, de jellemzően elfogadják a Valutaalap által szolgáltatott információkat. Az IMF nyolc kategóriát használó rendszeréhez képest ők egy 13 típusból álló osztályozási módszert dolgoztak ki.⁵ Kiemelik ugyanakkor, hogy 1999-től kezdődően az IMF már de facto besorolást hajt végre, ami akár az IMF-rendszer számos tanulmány által megtépzott szerepének felértékelődését is jelentheti.

Frankel⁶ szintén az IMF-től eltérő csoportosítást használ, amely kilenc elemet tartalmaz. A felSORolás a legkevésbé rugalmastól halad az egyre flexibilisebb típusok felé. Osztályozása eltér ugyan az IMF módszerétől, azonban az eltérés (a tanulmány áttekintése után) inkább a Bródy András által leírt fogkefe-effektusnak tudható be, mint vizsgálatok alapján kialakított csoportosításnak.⁷ A további, jóval tudatosabb osztályozási rendszerek megalkotását már kifejezetten az mozgatta, hogy az IMF de jure jellegű besorolásánál pontosabb klasszifikációs rendszert alkothassanak.⁸

(Levy-Yeyati és Sturzenegger módszere: klaszterek de facto alapon) Felismerve, hogy az IMF-osztályozásban (főleg az 1999 előtti időkből) jelentős a torzítás, Levy-Yeyati és Sturzenegger (a továbbiakban LYS) először 1999-ben publikált, majd 2002-ben újraírt tanulmányában⁹ a tapasztalati adatok alapján próbált meg kialakítani egy csoportosítási rendszert.

Módszertanukban négy elem található meg: rugalmas rendszerek (flexible), rögzített rendszerek (fixed), piszkos lebegtetés¹⁰ (dirty float), valamint a csúszó rendszerek (crawling peg) Azok a rendszerek, amelyeket nem tudják a négy típus valamelyikébe besorolni a „nem meggyőző” (inconclusive) csoportba kerülnek.

Az osztályozással kapcsolatban kiemelik, hogy pusztán az árfolyam viselkedése alapján nem lehet megfelelően megítélni egy rendszer működését: nem hagyható figyelmen kívül a devizatartalékok állományának változása sem.

Amíg ugyanis egy rögzített rendszert (az elméleti fejtegetés szerint) rendkívül kicsi volatilitás jellemez az árfolyam vonatkozásában, addig az árfolyam fenntartása érdekében kifejtett jelentős devizapiaci intervenciók hatására a tartalékok esetében jelentős volatilitás adódhat. Ezzel szemben a lebegő rendszereknél stabil tartalékalakulás mellett nagyfokú árfolyam-volatilitás alakulhat ki. E dimenziók alapján a csúszó rendszereknél¹¹ stabil pályájú árfolyammozgás mellett jelentős intervencióval találkozhatunk, míg a piszkos lebegtetés esetén az árfolyam volatilitása viszonylag erős, de ez csak részben simítja ki az árfolyammozgásokat, amelyek így akár jelentősek is maradhatnak.

Az új csoportok megalkotására munkájukban az International Financial Statistics adatainak felhasználásával a nominális árfolyam volatilitása, az árfolyam változásának volatilitása, valamint a nemzetközi tartalékok volatilitása alapján kerül sor.

3. táblázat. Az árfolyamrendszerek csoportosítása Levy-Yeyati és Struzenegger munkájában

	Árfolyam-volatilitás	Az árfolyam változásának volatilitása	A devizatartalékok volatilitása
Nem meggyőző	alacsony	alacsony	alacsony
Rugalmas	magas	magas	alacsony
Piszkos lebegtetés	magas	magas	magas
Csúszó rendszer	magas	alacsony	magas
Rögzített	alacsony	alacsony	magas

Forrás: Levy-Yeyati – Sturzenegger [2002a] p. 8.

(A „természetes osztályozás”) Reinhart és Rogoff 2002. évi, majd 2003-ban újraírt – s bevezetőjének pontatlansága miatt korábban már említett – tanulmányában¹² szintén az IMF által alkalmazott osztályozási rendszer kritikája jelenti a kiindulópontot, célja a de facto rendszerek feltérképezése. A szerzők tanulmányuk elején a LYS cikk hiányosságának róják fel, hogy az pusztán az IMF négy csoportra osztott rendszerének újrastrukturálását adja.

Az IMF-módszerrel és sok korábbi tanulmánnyal szembeni fő érvük az, hogy nem elég a hivatalos árfolyam vizsgálata, ugyanis a kettős vagy többes árfolyamok használata és/vagy a párhuzamos piacok sokkal gyakoribbak, mint azt általában gondolják, ezért ezeket be kell emelni a vizsgálatba. Ha a vizsgálat nem a hivatalos, hanem a piaci árfolyamok alapján történik, akkor megállapításaik szerint jelentősen megváltozik a kapott kép, ez pedig indokolja az általuk javasolt új típusú elemzés használatát.

Fontos módszertani megjegyzésük, hogy a magas inflációjú országok besorolása torzírtja a képet, hiszen ilyen esetekben a nagymértékű árfolyammozgások (leértékelődések) miatt a lebegő rendszerek a valóságoshoz képest nagyobb arányt fognak mutatni. Ezért a magas inflációjú országoknak külön csoportot, a szabadon zuhanó (freely falling) kategóriát hoznak létre¹³.

Kiemelik továbbá azt is, hogy nem elégséges az éves adatok használata (ahogy azt például LYS említett tanulmányában tapasztalható), mert gyakori, hogy egy éven belül többször is változik egy ország árfolyamrendszere, s ezt a problémát csak havi adatokkal lehetséges kezelni.¹⁴

Az 1946 és 2001 közötti havi adatokkal végzett, 153 országra kiterjedő vizsgálatukban ket-tős kategorizálást alakítottak ki: részletesebb és összevontabb csoportosítást hoztak létre.

4. táblázat. Reinhart és Rogoff „természetes” osztályozási rendszere

Természetes osztályozásban kialakított csoport
1. főcsoport
Önálló valuta nélküli rendszer (1) (no separate legal tender)
Előre bejelentett rögzítés, vagy valutatanács rendszer (2) (pre announced peg or currency board)
Előre bejelentett vízszintes sáv, legfeljebb $\pm 2\%$ -os sávval (3) (pre announced horizontal band)
De facto rögzítés (de facto peg) (4)
2. főcsoport
Előre bejelentett csúszó leértékelés (5) (Pre announced crawling peg)
Előre bejelentett csúszó sáv, legfeljebb $\pm 2\%$ -os sávval (6) (Pre announced crawling band)
De facto csúszó leértékelés (7) (De facto crawling peg)
De facto csúszó sáv, legfeljebb $\pm 2\%$ -os sávval (8) (De facto crawling band)
Előre bejelentett csúszó sáv, $\pm 2\%$ -nál szélesebb sávval (9) (Pre announced crawling band)
3. főcsoport
De facto csúszó sáv, legfeljebb $\pm 5\%$ -os sávval (10) (De facto crawling band)
Mozgó sáv, $\pm 2\%$ -os sávval (Moving band) (11) (<i>mind a le- mind a felértékelődés megengedett</i>) ¹⁵
Irányított lebegtetés (Managed floating) (12)
4. főcsoport
Szabadon lebegő (freely floating) (13)
5. főcsoport
Szabadon zuhanó (freely falling) (14)

Forrás: Reinhart – Rogoff [2002] p. 21

Két területen is határozott különbség látszik a Valutaalap által alkalmazottakhoz képest. Az első a módszer egzaktága, dokumentáltsága. Egészen bizonyos, hogy az IMF módszere is megfelel ezeknek a feltételeknek, ugyanakkor a szakmai közvélemény számára az alkalmazás pontos menete nem ismert. A másik pedig a kiugró adatok különválasztására tett kísérlet megjelenése. Az outlier néven ismert kiugró adatok hatását tudományágtól függetlenül számos vizsgálatban szűrik ki, hogy a többi elem tulajdonságait torzítatlanul lehessen megítélni. A szabadon zuhanó kategória alkalmazását emiatt – bár jelentős módszertani újdonságot nem jelenet – mégis fontos felismerésnek tartom. Ha újra megnézzük az LYS kategóriákat, akkor ott is láthatunk egy ezirányú lépést, amely a „nem meggyőző” rendszerekben jelent meg.

A Reinhart és Rogoff által alkalmazott új kategória azoknál a kutatásoknál kap nagy jelentőséget, amikor az egyes árfolyamrezsimekre jellemző gazdasági teljesítményt próbáljuk mérni. Ekkor ugyanis drasztikusan eltérő eredményt kaphatunk pl. a lebegő rendszerekre attól függően, hogy azon belül különválasztjuk-e a szabadon zuhanó kategóriába tartozó országok adatait.¹⁶

(*Átsorolások az utóbbi években*) Az előbb bemutatott osztályozásokon kívül számos egyéb módszer létezik még, amelyek közül sok épít arra, hogy az IMF-módszertana nem megfelelően sorolja be az egyes országokat árfolyamrendszerük alapján.

Az IMF 1999-ig valóban nem deklarálta, hogy munkatársai megvizsgálják a de facto rendszereket, hanem csak a monetáris hatóságok által bejelentett rendszereket vették lajstromba. Ez pedig valóban lehetőséget adott arra, hogy egyes országok a működőtől eltérő rendszert jelentsenek be a Valutaalap számára, emiatt az IMF statisztikáiban akár jelentős torzítások is megjelenhettek.

Úgy látom, hogy az 1999 óta egyre precízebbé váló IMF-módszertan kihúzta a besorolási problémákat hangsúlyozó tanulmányok egy része alól a talajt.¹⁷ Ma ugyanis már számos makroökonómiai változó vizsgálata után (s az adott ország hatóságainak munkatársaival folytatott egyeztetést követően) döntenek a Valutaalap munkatársai, hogy elfogadják-e az adott ország által lejelentett rendszert vagy átsorolják egy másik kategóriába.

Úgy tűnik, az IMF próbálja is egyre jobban kommunikálni ezt a ténytet, az AREAER egymást követő kiadásaiban ugyanis egyre több információt találhatunk a de facto osztályozás menetéről. A legutolsó kiadásban már szerepel egy összegző táblázat, amely országonként külön-külön bemutatja az előző évkönyvhöz képest megjelenő változásokat és az ebből adódó átsorolásokat.¹⁸

Nem ismerhető még azonban publikus forrásból, hogy pontosan milyen vizsgálatok alapján történik meg a besorolás módosítása. A kiadványból azonban mégis képet alkothattunk arról, hogy mely tényezőket vizsgált biztosan az IMF.¹⁹

A legkézenfekvőbb a devizaárfolyam mozgásának vizsgálata. Az árfolyammozgások (vagy azok hiánya) alapján mind a rugalmasabb, mind a kevésbé rugalmas rendszerek irányába történtek átsorolások. A devizapiaci intervenciók szintén az IMF vizsgálatához tartoznak, s ezek megjelenése (illetve a devizapiaci intervenciók mérete, gyakorisága) szintén több ország esetében eredményezte a de jure rendszertől eltérő de facto besorolást. Végül több esetben hivatkozik az IMF magyarázataiban a devizatartalékok nagyságának jelentős változásaira.

Ha mindezeket összehasonlítjuk a LYS, vagy a Reinhart-Rogoff tanulmányokban használt eszközökkel, akkor látható, hogy az általuk megfogalmazott szempontok nagy része (kivételként a magas inflációjú országok külön kategóriába emelése) ma már érvényesül az IMF gyakorlatában.

Vannak azonban egyéb tényezők is, amelyekről nem publikációkból, de tudni lehet, hogy az IMF ezeket is figyeli vizsgálataiban során: ilyenek többek között a reál effektív árfolyam, a pénzkínálat alakulása, a kamatkülönbözet, az árfolyamok volatilitása, valamint a forward árfolyamok.

2002-től kezdődően az AREAER már jelöli, ha egy adott ország de jure és de facto árfolyamrendszere eltér egymástól. Így hat évre visszamenőleg lehetőség adódik az eltérések vizsgálatára, s a legutolsó kiadványok alapján az eltérések irányának meghatározására is.

Amint az 5. táblázat adatai jól mutatják, a legtöbb esetben a de facto rögzített vagy a lebegő árfolyamokat alkalmazó országoknál tér el a tényleges és a bejelentett rendszer, míg a közties rendszereket használó országok esetében kisebb az átsorolások száma.

Az adatok nagyságrendje akár meglepő is lehet, 2003-tól a vizsgált országok több, mint 10%-a esetében sorolta be más kategóriába az IMF az adott országok árfolyamrendszerét, mint amilyennek maga a tagország minősítette azt. 2006-ban már 20%, 2007-ben pedig már 24% volt az átsorolások aránya.

5. táblázat. Átsorolások az AREAER-ban 2002 és 2007 között²⁰

Árfolyam rendszer	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Rögzített árfolyamrendszerek	13	11	10	9	18	24
önálló valuta nélküli rendszerek	0	0	0	0	0	0
valutatanács-rendszerek	0	0	0	0	0	0
hagyományos rögzítés	13	11	10	9	18	24
köztes rendszerek	3	5	3	2	1	4
vízszintes sávok rögzítés	0	0	0	0	0	0
csúszo leértékelés	2	3	1	2	1	4
csúszo sáv	1	2	2	0	0	0
lebegő rendszerek	2	5	7	8	17	18
irányított lebegtetés	2	5	7	5	15	18
független lebegtetés	0	0	0	3	2	0
átsorolások száma összesen	18	21	20	19	36	46
vizsgált országok száma	186	187	187	187	187	188
átsorolások aránya %-ban	9,7%	11,2 %	10,7%	10,2%	19,3%	24,5%

Forrás: az AREAER 2002 és 2007 közötti kiadványaiból saját gyűjtés

A táblázat adatainak láttán két irányba léphetünk tovább. Megvizsgálhatjuk, hogy mely országok voltak azok, amelyeket „szégyenszemre” átsorolni volt kénytelen az IMF. Ebből aztán következtethetünk arra, hogy a valóságot eltakarni szándékozó országok összességében mekkora jelentőségűek a világ gazdaság egésze szempontjából. Másrészt azt is megfigyelhetjük, hogy milyen irányba történt az átsorolások: a rugalmasabb vagy a merevebb rendszerek felé mozdította-e el a bejelentetthez képest a de facto besorolást az IMF.

Az első kérdésre viszonylag egyszerű a válasz, ha végignézzük a 6. táblázatban található országok listáját:

6. táblázat. Eltérés a de jure és de facto árfolyamrendszer között az IMF adatai alapján 2007-ben

Árfolyamrendszer	Országok listája
Hagyományos rögzítés (24 ország)	Angola, Argentína, Belarusz, Bolívia, Egyiptom, Etiópia, Guyana, Honduras, Irán, Jemen, Jordánia, Kuvait, Libanon, Macedónia, Mauritánia, Mongólia, Nigéria, Pakisztán, Salomon Szigetek, Suriname, Türkmenisztán, Ukrajna, Üzbegisztán, Vietnám
Csúszo leértékelés (4 ország)	Azerbajdzsán, Irak, Kína , Sierra Leone
Irányított lebegtetés (18 ország)	Dominikai Köztársaság, Gambia, Guatemala, Guinea, Haiti, Jamaica, Kazahsztán, Libéria, Madagaszkár, Mianmar, Mozambik, Örményország, Pápua és Új Guinea, Sri Lanka, Szerbia, Tanzánia, Uruguay, Zambia

Forrás: AREAR 2007, xxv-xxvii. oldal

Statisztikai adatok nélkül is megállapíthatjuk, hogy a listán jellemzően gyenge gazdasági teljesítményt mutató országok találhatók. Ez gyakorlatilag várható is volt, hiszen a magasabb fejlettségű és ezzel fejlettebb pénzügyi rendszerrel rendelkező országok esetében nem is várható az, hogy a jegybank mást kommunikál, mint amit a valóságban alkalmaz. Az átsorolt országok összűlya a világgazdaságban viszonylag csekély, egyértelműen a fejlődő országok kategóriájába tartoznak. Földrajzi közelségük miatt Ukrajna és Macedónia emelhető ki közülük.

Kilóg a sorból viszont Kína, amely ma már a világgazdaság egyik meghatározó tényezője, s a kínai árfolyampolitika korunk egyik fontos kérdése. A kínai devizát egyöntetű vélemény szerint maguk a kínai hatóságok tartják alulértékelt állapotban, ami az intervenciók nélkül jelentősebb mértékben is erősödhetne a dollárral és az euróval szemben. A versenyképesség érdekében az erősödésben korlátozott árfolyam pedig a nagymértékű kereskedelmi többleten keresztül hatalmas devizatartalék kialakulását eredményezte.²¹

Érdemes megvizsgálni azt is, hogy milyen irányú átsorolásokat hajtott végre az IMF.²² Az 5. táblázatból láthatjuk, hogy átsorolások legnagyobb száma a de facto rögzített rendszerek esetében történ meg (24 ország). Szintén jelentős volt azon országok száma (18), amelyek az átsorolás után a de facto lebegő rendszerek közé kerültek. Ezekhez képest érezhetően kisebb azon átsorolások száma, amelyek a köztes rendszerek valamelyikéhez sorolták a de facto árfolyamrendszert (4 eset).

Ebből az látszik, hogy leginkább a szélsőséges (rugalmas, vagy rugalmatlan) rendszerek esetében fordul elő, hogy az országok a valóságostól eltérő rezsimit jelentenek be az IMF-nél. Látható tehát, hogy az országok félnek a (nyilvánosan bejelentett) szélső megoldások alkalmazásától.

(A 2009-es változások) 2009-ben Ezek szerint az IMF már 2008 végére szeretett volna elfogadni egy új kiadványt az osztályozási rendszerek kapcsán. Azonban ez végül nem jelent meg, s azóta sem adott ki új hivatalos anyagot ezzel kapcsolatban a szervezet. 2009 végén megjelent viszont egy Working Paper (Habermeier et al [2009]), amely az IMF 2009-től érvényes új osztályozási rendszerét ismerteti. Az új módszer először a 2009-es AREAER kiadványban jelent meg hivatalosan.

Az IMF indoklása szerint a korábbi módszertant alkalmazva az irányított lebegtetés (managed floating with no predetermined path for the exchange rate” kategóriája nagyon heterogénné vált. Egyre bonyolultabbá váltak a jegybanki intervenciók módszerei, továbbá az intervencióra vonatkozó adatok nem mindig megbízhatóak é hozzáférhetőek. A módszertani változtatások célja e jelenségek kezelése volt. A célok között szerepelt az is, hogy a rendszer átláthatóbb legyen. Számszerű limitértékek érvényesek például a szabadon lebegő kategória esetében az egy adott évben átsorolás nélkül végrehajtható devizapiaci intervenciók száma, valamint ezek időtartama kapcsán. Pont az ilyen limitértékek és egyéb döntési paraméterek hiánya miatt fogalmazódtak meg a korábban már ismertetett kritikák a Valutaalap eddigi gyakorlatával kapcsolatban.²³

A 2009-es változások a rugalmas rendszereket érintik. Egyes kategóriák eltűntek (például a csúszó sáv), de meg is jelennek újak. Ilyen például a crawl-like rendszer, a stabilizált árfolyamrendszerek, valamint a most használt két lebegő rendszer (irányított lebegtetés és független lebegtetés) helyére belépő lebegő és szabadon lebegő típusok.

Az új kategorizálás indoklásaként a tanulmány megjegyzi, hogy az irányított lebegtetés kategóriája nagyon heterogénné vált, valamint a jegybanki intervenciók a korábbinál sokkal összetettebbek. A jelenleg is érvényes kategóriák tehát a következők:

7. táblázat. Az IMF új devizaárfolyam-csoportjai 2009-től

Önálló valuta nélküli rendszerek (1) (változatlan)
Valutatatanács-rendszerek (2) (változatlan)
Hagyományos árfolyamrögzítés (3) (változatlan)
Stabilizált árfolyamrendszerek (4) (új kategória)
Csúszó leértékelés (5) (változatlan)
Crawl-like (csúszó-szerű) rendszer (6) (új kategória)
Vízszintes sávós árfolyamrögzítés (7) (új kategória)
Egyéb menedzselt rendszerek (8) (új kategória)
Lebegő rendszerek (9)
Szabad lebegtetés (10)

Forrás: IMF [2009] p 13.

(Magyar és régiós vonatkozások) A tanulmányban vizsgált időszakban (1990 és 2008 között) a magyar árfolyamrendszer számos változáson ment keresztül. Az 1990-es évek elején még rögzített árfolyamrendszert működtetett a monetáris irányítás, jelenleg pedig lebegő árfolyamrendszerben alakul ki a forint értéke a piacokon.

8. táblázat. A magyar árfolyamrendszer alakulása 1990 és 2008 között

Időszak	Árfolyamrendszer	Fő jellemzők
1990-1995.03.16	Rögzített árfolyamrendszer	Valutakosárhoz kötött árfolyam, eseti (előre be nem jelentett idejű és mértékű) kiigazításokkal (leértékelésekkel)
1995.16-2001.05.04	Szűk sávós csúszó leértékelés	Előre bejelentett ütemű, napi leértékelés, a sáv $\pm 2,25\%$ szélességű.
2001.05.04.- 2001.10.01	Széles sávós csúszó leértékelés	Előre bejelentett ütemű, napi leértékelés, a sáv $\pm 15\%$ szélességű
2001.10.01.- 2008.02.26.	Vízszintes sávós árfolyamrendszer	Rögzített sávközép, a sáv szélessége $\pm 15\%$.
2008.02.26-től	Lebegő árfolyamrendszer	Az árfolyamot a piac alakítja, nincs jegybanki intervenció kötelezettség

Forrás: www.mnb.hu, valamint AREAER 1990-2007

Ahogy ezt a 8. táblázat mutatja, a magyar árfolyamrendszer fokozatosan haladt a rögzített rendszerek felől az egyre nagyobb szabadságot biztosító típusok felé. Az 1995 előtt működő, eseti leértékeléseket alkalmazó rögzített árfolyamrendszerben szűk (1992. július 1-től $\pm 0,2\%$ -os, 1994. július 1-től $\pm 0,5\%$ -os) mozgásteret volt az árfolyamnak. A csúszó leértékelés 1995-ös bevezetésekor az árfolyam mozgásterét $\pm 2,25\%$ -ra növelték, az árfolyampálya pedig kiszámíthatóvá vált a csúszás ütemének előzetes bejelentésével. 2001-ben a szűk sávot (a csúszás megtartásával) először kinyitotta az MNB, a lépéssel az Európai Árfolyam.mechanizmus (ERM2) által megengedett $\pm 15\%$ -os szélesség használatát vette át. Majd pár hónappal később meg is szüntették a napi leértékelést, s a rendszer így egy hagyományos, vízszintes sávós rendszerré alakult át.

Ez a rendszer működött a legtovább a rendszerváltás után, 2001. október 1-jétől egészen 2008 februárjának végéig. Végül 2008. február 26-án megszűnt az árfolyamsáv, s azóta lebegő árfolyamrendszerben működik a forint.

1990-ben a hazánk által alkalmazott árfolyamrögzítéssel Magyarország a legnépszerűbb árfolyamrendszert használó országok közé került.²⁴ 1995-re (a rögzített árfolyam használá-

latának utolsó évére) már többségben voltak a rugalmasabb árfolyamrendszert használó országok. Az 1995-ös változtatással hazánk ebbe a kategóriába lépett át.²⁵ 1999-től kezdődően viszont azt látjuk, hogy egészen 2008-ig a legritkábban használt megoldások mellett tette le voksát a magyar gazdaságpolitikai irányítás. A csúszó rendszereket 1999 után egyetlen évben sem használta 15-nél több ország, s a vízszintes sávos rendszerek esetében 2002-től kezdődően (amikor már hazánk is ezt alkalmazta) egy esetben sem volt hat fölött az ilyen megoldást választó nemzetek száma.

2006 végén öt ország használta ezt a módszert, s ebből négy (Ciprus, Dánia, Magyarország, Szlovákia) már tag az ERM2-ben, vagy ahhoz csatlakozni igyekszik. Így azt látjuk, hogy a hazánk által alkalmazott rendszert gyakorlatilag már csak az ERM2 miatt alkalmazzák.²⁶

A jelenlegi, lebegő árfolyamrendszerrel hazánk egy „divatos” rendszert vezetett be, a 2007-es AREAER szerint ezt 2006 végén 48 ország alkalmazta, ennél csak a hagyományos rögzítés volt népszerűbb a maga 70 országával.

A rendelkezésemre álló adatok szerint 2008-ig Magyarországot egyetlen alkalommal sem sorolta át az IMF, vagyis minden esetben elfogadta a magyar hatóságok által bejelentett rendszert működő, de facto rendszerként. Arra nem is találtam példát, hogy egy de jure rögzített rendszert de facto másnak minősített volna az IMF, ebben az esetben ugyanis gyakorlatilag azonnal felismerhető az eltérés, így semmit sem érne a valóságot elfedni akaró bejelentés. Arra sem találtam precedenst, hogy egy de jure csúszó rendszert de facto más kategóriába soroltak volna (a fordítottjára volt példa Kína esete). Így az 1990 és 2001 között alkalmazott magyar rendszerek vonatkozásában jellegzetességeiknél fogva eleve nem is merülhetett fel az átminősítés lehetősége.

A 2001 és 2008 között alkalmazott vízszintes sávos rendszer egyértelmű sávszélei miatt ez esetben nem nagyon van értelme a de jure és a de facto rendszer eltérésének lehetőségéről beszélni, ez akkor következhetett volna be, ha a (meglehetősen széles, 30%-os) sávon belül valamilyen trendszerű árfolyammozgás lett volna megfigyelhető. Ilyen esetben elképzelhető, hogy csúszó rendszerré minősített volna át az IMF a rendszert, azonban ehhez hasonló jelenséget nem tapasztalhattunk a forint piacán. A 2007-es év átsorolásainak vizsgálata kapcsán láthattuk, hogy a de jure vízszintes sávos rendszerek mindegyikét el is fogadta de facto rendszerként az IMF.

A 2008 februárja óta alkalmazott irányított lebegtetés esetében viszont nem ritka, hogy az IMF a bejelentett rendszertől eltérő de facto rendszert rögzít. Az mindenesetre nem példa nélküli, hogy egy új EU-tagállam esetén eltérést állapítsanak meg a Valutaalap munkatársai: Szlovénia az AREAER 2003-as és 2004-es kiadásában úgy szerepel a de facto csúszó sávos rendszerek között, hogy közben az évkönyv jelöli az ettől eltérő de jure rendszer meglétét.²⁷ Románia szintén ilyen megjelöléssel szerepel 2002 és 2004 között a listán, azonban akkor még nem volt EU-tagállam, szemben Szlovéniával. Szlovénia részéről a helyzet egyértelműen megszűnt a 2005-ös ERM2-belépéssel, míg Románia már irányított lebegtetést alkalmazó országgént szerepel az IMF táblázatában.

A 2009-es AREAER szerint 2009 márciusában Magyarországot viszont átsorolta az IMF, a korábbi független lebegtetésből a lebegő árfolyamrendszer kategóriájába. A kiadvány indoklása szerint ezt az MNB devizapiaci intervenciója miatt tette meg.²⁸

A következő években több új tagállamnak legalább egyszer változtatnia kell még árfolyamrendszerén, ugyanis jelenleg alkalmazott megoldásuk nem kompatibilis az ERM2-vel. Ilyen például hazánk is, de szintén ilyen az irányított lebegtetést alkalmazó Csehország és a független lebegtetést választó Lengyelország is. Nem lesz viszont erre szüksége például a valutatanács-rendszert alkalmazó Litvánianak, vagy a szűk sávos rendszert használó

Lettországnak. A 2011. januártól már eurót használó Észtországnak szintén nem kellett változtatnia alkalmazott árfolyamrendszerén az euróbevezetés előtt.

A legfrissebb kormányzati becslések szerint hazánk 2014-2015-re teljesíti az euróbevezetés feltételeit. Ha feltételezzük, hogy a magyar gazdaságirányítás csak a szükséges minimális időszakot szeretné az ERM2-ben eltölteni, akkor ez a jelzett időszakban tesz szükségessé egy újabb módosítást a jelenlegi árfolyamrendszerben. Ekkor ugyanis egy, a 2008 februárjáig használatoshoz hasonló (vagy akár zérus árfolyammozgást megengedő) rendszerre kell majd visszatérnünk, s abban minimálisan két évet eltöltenünk, mielőtt a közös európai pénz váltaná fel a forintot.

(Összefoglalás és következtetések) A tanulmány célja az IMF árfolyamrendszer-osztályozásának, valamint az árfolyamrezsimek átsorolásának bemutatása volt. Láttuk, hogy az átsorolások viszonylag gyakoriak, a 2007-es AREAR adatai szerint a rendszerek közel negyedét minősített máshogy az IMF, mint ahogy a bejelentő ország.

Az átsorolások csekély számban jelentkeznek a köztes rendszereknél (vízszintes sávós rendszerek vagy csúszó rendszerek), sokkal inkább a rögzített és a rugalmas árfolyamrendszerek esetében figyelhetőek meg.

A 2007. évi adatok alapján kimutatható a *fear of floating* jelenség megléte. Ez abban nyilvánul meg, hogy egyes tagországok nem merik a valóságban megcélzott stabil árfolyamok elérésének eszközeül szolgáló rögzített árfolyamrendszert bejelenteni, hanem rugalmas rendszerként (jellemzően irányított lebegtetésként) definiálják árfolyamukat. Az árfolyam változékonyságától való félelem miatt (innen a jelenség elnevezése) azután aktív árfolyam-alakítással próbálják megtartani a kedvezőnek tartott kurzust. Kimutatható ezen kívül a *fear of floating* ellentéte, a *fear of pegging* is: olyan országokat is találhatunk, amelyek a bejelentettnél rugalmasabb rendszert működtetnek.

Az átminősített országok (a 2007-es évben egyértelműen) a fejlődő, vagy feltörekvő országok kategóriájába sorolhatóak. Ezek között jellemző az a stratégia, hogy egy nagy kereskedelmi partner fizetőeszközehez kötik nemzeti pénzük árfolyamát. Az alulértékelt árfolyamon rögzített devizaárfolyamra alapozott export vezérelte utolérés során egyes országok nyíltan vállalják is a rögzítés tényét (s eleve rögzített árfolyamot jelentenek be az IMF-nek), mások viszont a fix rendszerek sebezhetőségétől való félelmükben valamilyen rugalmas rendszert kommunikálnak a Valutaalap felé.

Az átminősített országok többségében jellemzően még létezik valamilyen korlátozás a tőkeműveletekkel kapcsolatban, s a korlátozott tőkemobilitás számos esetben az előző bekezdésben említett növekedési céllal konzisztens árfolyam (vagy árfolyampálya) fenntarthatóságát szolgálja.

Érdekes vizsgálat lehet az átminősítések és a hitelesség kérdésének vizsgálata, amely talán abból a feltevésből indulna ki, hogy azon országok, amelyek árfolyamrezsimét átminősíteti az IMF, kevésbé hitelesek, mint amelyek a valóságban is az általuk bejelentett rendszert működtetik. Kérdés az, hogy tükröződik-e valamilyen mértékben az átminősítés ténye a nemzetközi hitelminősítő cégek értékeléseiben. Erre a kérdésre a tanulmány még nem kereste a választ.

Az átminősített országok listáját látva feltételezhettük, hogy az Európai Unióhoz már csatlakozott új tagállamok már a csatlakozás előtti időszakban sem szerepeltek a listán. Ez a hipotézis azonban nem helytálló, ugyanis Szlovénia és Románia is szerepelt az átminősítettek között 2002 és 2004 között. Az euró bevezetéséhez elvárt szigorú feltételek (többek között az árfolyam-kritérium) miatt azonban nem várható, hogy már EU-tagként

is előforduljon átminősítés, az ERM2-be be belépett országok esetében pedig nem is képzelhető el ilyen helyzet.

Hazánk vonatkozásában azt láttuk, hogy Magyarország esetében 1990 óta (a hozzáférhető IMF-adatok) alapján nem volt rá példa, hogy eltérő lett volna a bejelentett és az alkalmazott árfolyamrendszer.

IRODALOM:

- [1.] BUBULA, Andrea, OTKER-ROBE, Inci [2002] *The Evolution of Exchange Rate Regimes Since 1990: Evidence from De Facto Policies*. IMF Working Paper WP/02/155
- [2.] CALVO, Guillermo A. – REINHART Carmen M [2000] *Fear of Floating*. National Bureau of Economic Research. Working Paper 7993, November 2000
- [3.] FISCHER, Stanley *Is the Bipolar View Correct?* Distinguished Lecture on Economics in Government. Quarterly Journal of Economic Perspectives, Vol 15, Number 2, Spring pp. 3-24 [4.] FRANKEL, Jeffrey A [1999] *No Single Currency Regime is Right for All Countries or at All Times*. National Bureau of Economic Research, Working Paper 7338, September 1999
- [5.] GENBERG, Hans – SWOBODA, Alexander K. [2004] *Exchange-Rate Regimes: „Does What Countries Say Matter?”* Graduate Institute of International Studies, Geneva, HEI Working Paper No 07/2004
- [6.] HABERMAIER, Karl – KOKENYNE, Annamaria, VEYRUNE, Romain – ANDERSON, Harald [2009] *Revised System for the Classification of Exchange Rate Arrangements*. IMF Working Paper WP/09/211
- [7.] International Monetary Fund [1990-2009] *Annual Report on Exchange Rate Arrangements and Exchange Restrictions*
- [8.] LEVI-YEYATI, Eduardo – STURZENEGGER, Federico [2002a] *Classifying Exchange Rate Regimes: Deeds vs Words*. Universidad Torcuato di Tella, Business School, January 2002
- [9.] LEVI-YEYATI, Eduardo – STURZENEGGER, Federico [2002b] *A De Facto Classification of Exchange Rate Regimes: A Methodological Note*. Universidad Torcuato di Tella, Business School
- [10.] REINHART, Carmen M – ROGOFF, Kenneth S [2002] *The Modern History of Exchange Rate Arrangements: A Reinterpretation*. National Bureau of Economic Research. Working Paper 8963, (első verzió: 2002. június, átdolgozás: 2003. március)

JEGYZETEK

- 1 Annual Report on Exchange Arrangements and Exchange Restrictions (továbbiakban AREAER).
- 2 Reinhart – Rogoff [2002] p. 9.
- 3 Jelen tanulmány szempontjából nem volt fontos, hogy egészen 1950-ig visszaellenőrizzem az adatok helyességét, így 1990-ig a Reinhart-Rogoff tanulmányra hagyatkozom. 1990-től kezdődően az AREAER saját feldolgozása alapján készült az elemzés, így a más szerzők által korábban elkövetett összevonási, átcsoportosítási hibák nem merülhetnek fel, s ha mégis, azok már kizárólag e tanulmány szerzőjét terhelik.
- 4 A táblázatban alkalmazott megkülönböztető jelölések alapján ugyanis meghatározhatók az 1990-1996 közötti szerkezetű táblázat adatai is.
- 5 Bubula – Otker-Robe [2002] p. 14
- 6 Frankel [1999] p. 2-5
- 7 Bródy András a *Lassuló idő* című művének bevezetésében (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.) írja le, hogy a jelölésrendszer a matematikai közgazdászok számára olyan, mint a fogkefe: „az ember nem szívesen használja a másét”. Nagy mértékben leegyszerűsítő (és valószínűleg kockázatos is) a feltevés, de jelen esetben ezt érzem, ugyanis Frankel semmivel nem támasztja alá, hogy miért használ az IMF-től eltérő csoportosítást. Bródy nem ad nevet a leírt „jelenségnek”, a „fogkefe-effektus” név e tanulmány szerzőjének (remélhetőleg nem sértő) szüleménye.
- 8 Frankel cikke nem is ezzel a céllal íródott, ugyanakkor a cikk jelentősége miatt mégis bemutatuk az általa alkalmazott csoportosítást is.
- 9 Levy-Yeyati – Sturzenegger [2002a]
- 10 A szerzők a kategóriát itt azonos értelemben használják az irányított lebegtetéssel (managed float).
- 11 A tanulmányban a crawling peg kifejezés szerepel, amelyet jellemzően csúszó leértékelésként

- fordítanak, azonban a leírás alapján a csúszó sávra ugyanúgy igazak a szerzők által leírtak, ezért aztán az idézett tanulmány kapcsán csúszó rendszerekként fordítottam a kategóriát.
- 12 Reinhart – Rogoff [2002]
 - 13 A szerzők a „freely floating” és „freely falling” kifejezéseket használják. Előbbi szinonimaként kezelhető az IMF „independent floating” csoportjával.
 - 14 Erre utal is Levy-Yeyati és Sturzenegger, cikkük 5. oldalának 13. lábjegyzetében elismerik, hogy az éves adat használatával az évközi rezsimváltás hatására a két rezsim kombinációjából kialakuló jellemzők alapján kerülnek besorolásra az országok. Módszerük alkalmazását azzal indokolják, hogy az IMF is az év végi állapot végzi el a kategorizálást.
 - 15 A szerzők eredeti megjegyzése, változtatás nélkül közöltem.
 - 16 E kérdéskör nem tárgya ennek a tanulmánynak, így csak röviden térek ki rá. Az IMF által szabadon lebegő árfolyamrendszernek minősített országokban 173,9%-os inflációs adat adódott a Reinhart és Rogoff által vizsgált időszakban. Az általuk megalkotott szabadon zuhanó országok devizája nélkül viszont már csak 9,4%-os infláció adódik a lebegő rendszerekre, a szabadon zuhanóknál pedig 443,3%-ot mutatnak ki. Megállapításuk szerint tehát a valóban szabadon lebegő devizájú országokban sokkal kisebb az infláció, mint azt eddig gondoltuk. Részletekért lásd Reinhart-Rogoff [2003] p.39.
 - 17 Azok a tanulmányok, amelyek pusztán arra hivatkoztak, hogy a de jure rendszer alapján dolgozik az IMF, többé már nem megalapozottak. Azok viszont, amelyek a de facto adatok alapján, de az IMF-nél pontosabb módszertannal próbálnak dolgozni, továbbra is megőrizték létjogosultságukat.
 - 18 IMF [2007] AREAER, p. xxxi-xxxiii
 - 19 Itt azokat a tényezőket sorolom fel, amelyeket az AREAER 2007-es kiadásának e kérdéssel foglalkozó, xxxi-xxxiii oldalain valamely ország átsorolása kapcsán tételesen meg is említi a kiadvány.
 - 20 A táblázatban lévő számok azt mutatják, hogy az adott kategóriában található országok közül hány került utólag, az IMF átsorolása után az adott árfolyamrendszerhez. Pl. a 2007-es évben 24 olyan országot talált az IMF, amelyik, bár valamilyen más rendszert jelentett be, az IMF álláspontja szerint valójában rögzített árfolyamrendszert működtet.
 - 21 A globális egyensúlytalanságok és a vezető devizák közötti egyensúlyi árfolyamok kérdése intenzíven kutatott témakör. Az egyensúlyi árfolyamokat a tanulmányok jelentős részében olyan árfolyamként definiálják, amely egyensúlyban lévő külkereskedelmi mérleget eredményez. A jüan egyensúlyi árfolyamát kereső amerikai tanulmányok tehát egyértelműen egy erősebb jüan, gyengébb dollár árfolyamot preferálnának, amely az elolvadó kínai kereskedelmi többlet mellett az amerikai külkerhiány radikális csökkenését is jelenthetné. A téma önálló vizsgálatot érdemelne, ezzel ebben a tanulmányban nem áll módomban foglalkozni.
 - 22 Az átsorolásokat az AREAER 2007-es kiadása alapján vizsgáltam. Ebben az írásban fel, hogy mely országoknál változtatott az IMF a besoroláson 2006-ról 2007-re. Emiatt az 5. és 6. táblázatban szereplő összes átsorolás (46 eset) közül csak 15-öt volt mód teljes részletességében vizsgálni.
 - 23 Habermeier et al [2009] p. 3. és p. 44.
 - 24 Az AREAER 1990-es évkönyvében felsorolt 168 országból 42 ország (köztük Magyarország) rögzítette devizáját egy kompozitvalutához, vagy valutakosárhoz. Összesen 94 ország alkalmazott rögzített árfolyamot, 52 ország egy adott devizához kötötte saját devizájának értékét.
 - 25 Az IMF ekkor még nem használt külön kategóriát a csúszó rendszerekre, ezt csak 1999-től kezdődően vezették be.
 - 26 Kivételt a 2007-es AREAER szerint az óceániai Tonga jelentett.
 - 27 Ezekből az évekből az átminősítés pontos indoka nem ismerhető, csak a korrekció ténye derül ki az AREAER adott évkvi kiadásaiából.
 - 28 IMF [2009] p. 14.

Önvédelem, elrettentés vagy államilag támogatott terrorizmus: a 2006-os libanoni háború

*„Senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok
Elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok
Ártatlan áldozatának tudja magát.”*

Bibó István

(Előzmények) Az arab-izraeli konfliktus története hosszú gyökerekig nyúlik vissza. A két nép közti szembenállás, huszadik századi szakasza – amely egy területi vitának is tekinthető – Izrael 1948-as megszületésével indult, és tart azóta is. Ehhez képest a 2006. július 12-től augusztus 14-ig tartó 34 napos libanoni háború - melyet a gerillaharcosokból álló Hezbollah vívott az izraeli hadsereggel szemben – egy rövid fejezete a két nép közötti régóta tartó ellenségeskedésnek. Az ún. „hatodik arab-izraeli háború” mégis több volt, mint egy újabb összecsapás e régóta húzóódó konfliktus történetében. Az előzmények megértése érdekében érdemes áttekinteni a 2000-től zajló főbb eseményeket.

2000 májusában Izrael katonái huszonkét éves megszállás után elhagyták Dél-Libanont. Ez azonban nem vetett véget az arab ország déli részét ellenőrző Hezbollah és az IDF (Israeli Defence Force – Izraeli Hadsereg) harcának. Az ekkor regnáló szír barát kormány szabad kezet adott a síita szervezetnek az Izrael-ellenes tevékenységet illetően. A még mindig izraeli megszállás alatt tartott Seba falvak ügye, az izraeli börtönökben ülő libanoni foglyok, és a palesztinokkal való szolidaritás elég indokot szolgáltatott Hasszan Naszrallah pártjának a támadások folytatására. Az IDF kivonulása Libanonból mindezek ellenére érezhetően javított Izrael biztonsági helyzetén: míg a kivonulás előtti időszakban, átlagban 25 izraeli veszítette életét évente a Hezbollah akcióinak következtében, addig a 2000-től 2006-ig tartó időszakban 17 katona és egy civil áldozata volt a szervezet támadásainak.¹ Izrael szempontjából az alapvető problémát az jelentette, hogy a Hezbollah rendszeresen lötte át rakétáit a határon. Bár a halálos áldozatok száma elenyésző volt, az ott lakók életét megkeserítette a folyamatos fenyegetettség.

Az egyik ilyen akció azonban súlyosabb következményekkel járt, mint az eddig megszokottak. Október 17-én a síita szervezet, támadást indított egy izraeli járőr kocsii ellen. A robbantás után a gépjárműben ülő IDF katonáknak nyomuk veszett. Válaszul Izrael néhány Hezbollah állást és szír radarállomást bombázott, majd a gyalogságot is bevetették. Az emberrablók és áldozataik azonban nem kerültek elő. Ehud Barak, izraeli miniszterelnök, átfogó hadművelet indításával fenyegetőzött, de az időközben kirobbanó második intifáda² és a közvéleménytől való félelem – hogy a kivonulás után néhány hónappal máris gond van az északi határon – megtorpanásra készítette az izraeli vezetőt. Ezzel a tartózkodási politikával Barak egy olyan úton indult el, ami (sok más mellett) a 2006-os eseményekhez vezetett.³

A közel harminc éve szintén Libanonban állomásozó sírek 2005-ös kivonulása után Hasszan Naszrallah, a Hezbollah főtitkára egy parlamenti beszédében mellékesen megjegyezte, hogy szervezete izraeli katonákat fog elrabolni, ezáltal tárgyalási alapjuk lesz az Izraelben raboskodó libanoniak ügyében. A párt első embere többször tett utalásokat az emberrablási akcióra, majd szavait tettek követték. 2005. november 21-én több tucat

Hezbollah harcos lépte át az északi határt azzal a szándékkal, hogy rajtaüssenek egy izraeli álláson Kafr Rajárnál. Azonban az izraeli hírszerzésnek köszönhetően az Északi Egység tagjai időben értesültek a támadásról és elhagyták a helyszínt. Amikor a gerillák meglepődve tapasztalták, hogy a célobjektum üres, az IDF katonák lesből csaptak le rájuk. A túlélők visszamenekültek Libanonba. Az akkori miniszterelnök Ariel Sharon levélben fejezte ki elismerését az egység parancsnokának, Udi Adamnek. Szintén az Északi Parancsnokság hírszerzésének köszönhetően bizonyított, hogy a Hezbollah több ilyen akció lebonyolítását tervezte a háború kirobbanása előtt.

(Változások az izraeli vezetésben) A 2006. márciusában megtartott Izraeli választásokon a legtöbb helyet a Kadima nyerte, utána következett a Munkapárt és – megelőzve a Likudot – az ultra-ortodox Sász párt. A miniszterelnök Ehud Olmert lett. Személye előre vetítette a háború kimenetelét, hiszen sem ő sem az őt körülvevő új vezető réteg nem rendelkezett olyan átfogó katonai tapasztalatokkal, mint elődeik. A választásokat nagy körültekintéssel és a hadsereg készenlébe helyezésével tartották meg, hiszen Izrael joggal tarthatott egy Hezbollah támadástól, ami befolyásolhatta volna a választások kimenetelét.

Ekkorra mindkét fél fordulóponthoz érkezett. Az elmúlt évek Hezbollah akcióira adott következtelen és gyenge válaszok hozzájárultak az „elrettentő mítosz” fényének halványulásához, ami a zsidó államot az 1967-es háború óta körülvette. A Hezbollah ebből erőt merítve egyre bátrabban bírálta Izraelt, tagadva a fiatal állam létezéshez való jogát, s a szavakat tettek is követték. Míg Izrael saját biztonsága mellett az „elrettentő mítosz” minél gyorsabb helyreállításában volt érdekelt, addig a Hezbollah mindent megtett azért, hogy Izraelt e törekvéseiben akadályozza. A háború elkerülhetetlenné vált, hiszen Izrael nem nézhette tétlenül, hogy polgárai nincsenek biztonságban, a Hezbollah pedig nem tűrte, hogy szülőföldjük szuverenitását folyamatosan megsértsék. 2006-ban a kérdés már csak az volt, hogy melyik szokványosnak tűnő incidens lesz az, amely a háborút kirobbantja.

Az arab-izraeli konfliktus történetében a „34 napos háború” kapcsán sok elemző rávilágít, hogy Izrael vereséget szenvedett, mivel háborús céljait nem sikerült elérnie. Azonban a világ egyik legerősebb hadserege, amely képes volt ilyen nagymértékű károkat okozni ellenségének, nem nevezhető vesztesnek. A továbbiakban a háborús körülmények és célok bemutatása után, a bilaterális kapcsolatokra koncentrálna kísérletet teszek az előbb említett ellentmondás elemzésére.

(Az utolsó csepp – a háború) A háború egyik közvetlen előzményének tekinthető az az akció, melynek során az IDF mélyen benyomult a Gázai övezetben, hogy a Hamasz két fő emberét – Mohamed Deif és Ahmed Jabri – likvidálja. Ekkor a libanoni határnál állomásozó Északi Parancsnokság felhívást kapott. Ennek értelmében elővigyázatosságra intették az IDF egységet attól tartva, hogy a Hezbollah a Hamasszal szolidaritást vállalva támadást indíthat Izrael ellen. Az egység parancsnoka, Udi Adam – aki a háború után lemondott, a háborúban nyújtott szegényes teljesítménye miatt⁴ – azonban egy ellenőrzés után úgy döntött, nem emeli a riadó készséget az északi határ mentén. A készséget ugyanis korábban már maximális fokozaton tartották egészen július 10-ig. Ez viszont nagymértékben megterhelte a katonák figyelmét és döntésképeségét, ezért a maximális fokozatot – az ötös skálán – kettesre csökkentették. Ennek következményeként az ún. vörös zónák (a határ gyenge pontjai, ahol az ellenség könnyedén áthatol) legtöbbje a járőrök hatáskörén kívülre esett. A Hezbollah hosszas előkészületek után választotta ki azt a helyszínt, amelyet a járőrök a legtrikábban érintenek és itt csaptak le áldozataikra.

2006. július 12-én a libanoni síita csoport tagjai elraboltak két izraeli katonát, nyolcat pedig halálosan megsebesítettek.⁵ A határátlépés után a szervezet harcosai néhány határ menti izraeli falut is célba vettek.⁶ A Hezbollah TV csatorna – az Al-Manar – bemondója egy órával a délelőtti rajtaütés után bejelentette, hogy a szervezet teljesítette kötelességét, és készen áll a fogolycseréről szóló tárgyalásokra Izraellel. Fuád Szinjóra, libanoni miniszterelnök kétségbeesve hívta fel a Hezbollah főtitkárának legközelebbi tanácsadóját, aki hűvös optimizmussal kijelentette, hogy egy-két napon belül minden csendes lesz.⁷ Szinjóra nem volt ilyen derülátó, és a fejlemények őt igazolták. Ehud Olmert a támadás napján kijelentette, hogy „egy szuverén állam támadott meg egy másik szuverén államot. A libanoni kormány, melynek a Hezbollah is tagja, megpróbálja felrúgni a regionális egyensúlyt... Libanon felelős az esetet illetően és viselni fogja a következményeket!”⁸ Olmerttel együtt a vezérkari főnök Dan Halutz, és a védelmi miniszter Amir Peretz is azonnali és nagyméretű támadást javasolt. Bár néhányan a felső vezetésből nyugalomra intettek, az előbb említett három „főszereplője” a háborúnak hajthatatlan volt és életbe lépett a Change of Direction hadművelet, ami Izrael hatodik háborújának kezdete volt az arab-izraeli konfliktus történetében.⁹

Az első IDF csapatok két óra múlva lépték át a határt, ám a két elrabolt bajtársuk helyett egy Hezbollah egységgel találták magukat szembe, akik őt izraeli katonát sebesítettek meg halálosan. Később a bevetésre indult légierő célba vett minden olyan utat, illetve közlekedési csomópontot, melyeken a katonákat északra szállíthatták a síita gerillaharcosok.¹⁰ Izrael nem riadt vissza Bejrút bombázásától és a buldózerek lakóházak elleni bevetésétől sem. Bár az USA felhívta Izrael figyelmét a libanoni infrastruktúra elleni túlzott támadás elkerülésére, ennek ellenére a légierő a hidakat, a mobil hálózat kábeleit, benzinkutakat és a bejrúti repülőteret is bombázta. Az első csapások következtében negyven libanoni civil vesztette életét. A Hezbollah válaszul rakétazáport zúdított Izrael északi területeire.¹¹

(Háborús célok és az erőviszonyok) A Hezbollah az emberrablással három fő célt kívánt elérni: Szolidaritás a palesztinokkal a június 24-26-ai¹² események kapcsán, másrészt – ami a szervezet presztízse szempontjából fontosabb volt – fogolycsere kérésének elutasítása Izraellel szemben.¹³ A harmadik fő ok, amiért a Hezbollah mozgósíthatta erejét, a Seba fálvak izraeli megszállásának megszüntetése volt.¹⁴

Egyes források szerint a síita pártnak további céljai is lehettek:

- Libanon védelmezőjeként való beállítása, és ezzel a politikai erejének megőrzése
- katonai erejének demonstrálása
- az izraeli társadalom szétzilálása
- kormányválság előidézése Izraelben.¹⁵

Hasszan Naszrallah később beismerte, hogy nem számított Izrael részéről ilyen nagyméretű válaszcselekre, és ha tudta volna, hogy a helyzet idáig fajul, talán ki sem adja a parancsot a két katona elrablására.¹⁶

A háború kirobbanásakor a libanoni vezetés egyöntetűen elítélte az izraeli katonák megtámadását és az Izrael elleni rakétatámadást, ugyanakkor követelte a csapatok visszavonását a határ mögé, majd a fegyverszünet életbe léptetését. 2006. július 13-án a miniszterelnök Fújád Siniora nyilatkozatot adott ki, melyben hangsúlyozta, hogy a kormánynak nem volt tudomása a Hezbollah terveiről, és semmilyen formában nem támogatta a határon történteket. Ennek megfelelően a felelősséget sem vállalhatja magára.¹⁷

A libanoni hadsereg gyenge és elavult felszereltsége miatt nem tudott (a szír párti államelnök nem is akart) eleget tenni Izrael azon felszólításának, hogy fegyverezze le a Hezbollahot. Ezért ebben a helyzetben a fegyveres szervezet értéke nem csak a menekültek

ellátása miatt nőtt, de olyan védelmi erőként tudott jelen lenni, amely a gyenge libanoni hadsereg feladatait látja el az ország déli részén.

A gerillaharcok „védelmi” jellegét Izrael északi részén másként élték meg. Szemtanúk beszámolója szerint a Haifa kikötő város partjainál található nagy kapacitású erőmű bombázása a következőképpen zajlott: egy újságírónak öltözött – minden valószínűség szerint arab – személy mobiltelefonon irányította a Dél-Libanonból rakétákat lövő fegyvereseket, hogy milyen irányba célozzanak. Az álújságírót az erőmű sikeres felrobbantása előtt likvidálták.

A Hezbollah határvonal mentén telepített milíciái alapvetően könnyű gyalogos erők voltak. Az ún. speciális erők, a Hezbollah legjobban kiképzett és felszerelt alakulatai, golyóálló mellénnyel és éjjellátó készülékekkel is rendelkeztek. Ezek a csapatok készítettek lesállításokat az izraeli harckocsik számára, és ők kezelték a modernebb páncéltörő eszközöket is. Izraeli jelentések szerint a főbb vezetőkkel együtt 600 Hezbollah katonát sikerült kiiktatni, de elemzők elismerik, hogy – amellet, hogy pontos adatokat nem tudnak közölni az áldozatok számát illetően - az izraeli hadvezetés lebecsülte a szervezet katonai, rejtőzködő és védekező képességét.

A nagy hatótávolságú eszközök, Izrael központi részébe csapódva, jelentős pszichológiai hatások elérését tették lehetővé. Korlátozott számuk miatt azonban nem váltak a megfélemlítés, a terror fegyverévé, alkalmazásuk kisebb lélektani hatású volt, mint a SCUD rakéták 1991-es bevetése. A közepes hatótávolságú rakéták nagyobb számú alkalmazása komolyabb fenyegetést jelentett, hiszen viszonylag nagyszámú lakosságot érhetek el az egyes kilövőök összehangolt, koncentrált tüzével. Ezen kívül pusztító csapást mérhettek Haifa ipari körzeteire. A lakosság veszteségének növelése érdekében egyes rakéták fejeit speciálisan átalakították, megnövelték azok repeszhatásait.¹⁸

Az Izraeli Védelmi Erők (IDF) létszámát mintegy 168 000 becsülik, melyből legalább 100 000 fő sorállomány. A meglévő haderőt rövid idő alatt mobilizálható kb.400 000 tartalékos állomány egészíti ki.

Az izraeli döntéshozók nem tudtak megalkotni egy szilárd célképet, azonban a felső vezetés különböző álláspontjai alapján Izrael lehetséges céljai a következők voltak:

- a Hezbollah meggyengítése és visszaszorítása a Litani folyón túlra
- nyomásgyakorlás az ENSZ-re, hogy hajtsa végre az 1959-es határozatot (a Hezbollah lefegyverzését)
- nyomásgyakorlás a libanoni kormányra és társadalomra a Hezbollah lefegyverzése és a szervezet „állam az államban” státusz felszámolása érdekében
- a fegyvercsempészet megállítás¹⁹
- az izraeli „legyőzhetetlenség mítosz” helyreállítása a 2000-es libanoni és a 2005-ös Gázai kivonulást követően
- visszahozni az elrabolt két katonát anélkül, hogy olyan egyenlőtlen ajánlatot teljesítenének, mint több száz izraeliek által fogva tartott kiengedése²⁰

A *konfliktus belső megítélése* kezdetben pozitív képet mutatott, ám, amikor nyilvánvalóvá vált az anyagi és emberi károk mértéke, illetve, hogy egy elhúzódó konfliktussal kell szembenézni, drasztikusan csökkent a háború és a felső vezetés támogatottsága. Július 17-ei szenvedélyes parlamenti beszédében Olmert kétfrontos háborúról beszélt és ígérte, hogy Izrael nem lesz többé ellenséges terrorcsoportok célpontja. A drámai hatás kedvéért hozzátette, hogy a három elrabolt katona képe ott lóg irodájának falán. Végül felsorolta a teendőköt a háború gyors befejezéséig: a katonák kiszabadítása, feltétel nélküli fegyverszünet, a libanoni sereg felvonultatása Dél-Libanonban, és a Hezbollah kisöprése a térségből.

A beszédet követő héten végzett közvélemény-kutatások eredményeiből kiderül, hogy a lakosság több mint 70%-a volt elégedett a miniszterelnök, és több mint 80%-a az IDF szereplésével – az emberrablás és a kilőtt hajó²¹ ellenére.

(*Izrael „kudarcának” lehetséges okai*) Bár katonai értelemben Izrael egyértelmű fölénybe került, mégis számos olyan stratégiai hibát követett el, ami nem volt jellemző az állam hat évtizedes fennállásának katonai eseményeire.

Bizonyos források például „túlreagálásról” beszélnek, amennyiben Ehud Olmert két katona elrablásáért egy átfogó bombatámadással válaszolt. Az első két napban Izrael blokádot vont a tengeri, szárazföldi és légi utak köré, támadta a bejrúti repülőteret és infrastruktúrát. Az említett két napban a támadásoknak legalább 40 halálos áldozata és számos sérültje volt.²²

Az izraeli miniszterelnök meggondolatlanul, hosszú távú stratégia kidolgozása nélkül ugrott bele a pár naposra tervezett háborúba.²³ Ez azért különösen kellemetlen Olmertre nézve, mert már a háború előtt fél évvel készültek egy esetleges Hezbollah elleni összecsapásra.²⁴ A Hezbollah nemcsak túlélte az összecsapást, de egyre növekvő befolyása Libanonban azt mutatja, hogy Izrael legalább részleges stratégiai vereséget szenvedett a konfliktus során.

A sikertelenség egyik oka a légierőbe vetett túlzott bizalom. Izrael – okulva az 1982-es esetből – nem akarta a háborút elnyújtani, ezért átfogó légitámadást indított a Hezbollah állások és a libanoni infrastruktúra csomópontjai ellen. Elemzők szerint azonban a légierő önmagában kevés egy háború megnyeréséhez, hiszen a pilóták nem rendelkeznek olyan képességekkel, melyek egy szárazföldi hadsereg vezetéséhez elengedhetetlenek. Ezen felül a bevetés közben egy speciális tudatállapotba kerülhetnek, és erőt vehet rajtuk egy veszedelmes vágy, nevezetesen, hogy a szárazföldi haderők kizárásával nyerjék meg a háborút.²⁵

A később kudarcot vallott terv szerint a rövid hatótávolságú rakétákat is a levegőből akarták megsemmisíteni. Ez arra enged következtetni, hogy az Olmert kabinet néhány tagja nem rendelkezett elegendő ismerettel védelmi kérdésekben, amikor elfogadta az izraeli vezérkari főnök utasítását a rakéták megsemmisítésére. Mire a vezérkar rájött, hogy a háborút nem tudja csak a levegőből megnyerni, és szükség van a szárazföldi erőkre – a megfelelő egységek nem voltak a helyükön –, az IDF egy mindenre elszánt és jól felkészült ellenállással találta magát szemben.

Miután az izraeli hadsereg egy nap alatt 15 katonája életét veszítette – később, mint kellett volna – sor került az átfogó szárazföldi offenzíva megindítására is,²⁶ de a különböző egységek munkáját nem sikerült összehangolni, ami valószínűleg az Olmert – Peretz – Halutz háromszög szakmai hiányosságaiból fakadt. Így kerülhetett sor arra is, hogy egy, a határtól 1,5 km-re fekvő faluban az IDF katonáinak még a háború kirobbanása után két héttel is szembe kellett néznie a Hezbollah ellenállásával. A szárazföldi erők kapcsán felmerült a tartalékosok szerepe is. Későbbi elemzések rávilágítanak, hogy szükség lett volna rájuk, azonban – a gazdasági helyzetre hivatkozva²⁷ – az első tartalékosok csak augusztus 1-én kerültek bevetésre.

2009-ben, a gázai konfliktus kapcsán egy nyugalmazott légierő parancsnok a következőket mondta: „*Amit most látunk, az egy nagyszerű lecke azt illetően, hogy mit csináltunk rosszul 2006-ban. Libanonban megtanultuk, hogy ha meg akarjuk állítani ezeket a rakétákat, akkor a szárazföldi erők segítségével át kell venni az ellenőrzést a kérdéses terület fölött...*”²⁸

Izrael fordulóponthoz érkezett 2006-ra, mind a felső vezetést, mind a katonákat illetően. Az utolsó – 1982-es háború óta az IDF-nek nem kellett a saját súlycsoportjának megfelelő ellenféllel szembenéznie. Az idősebbek már elfelejtették, a fiatalabbak pedig nem tudták, mi az igazi háború. A vezérkar nemcsak a légierebe vetett túl nagy bizalmából adódó hibákat követett el, de a technikai fölénynek is túl sok jelentőséget tulajdonított. Ezt arra alapozták, hogy Izrael sikeresen hártotta a megszállt területeken előforduló akciókat a szegényes kiképzésben részesült és elavult fegyverekkel rendelkező palesztinokkal szemben. Azonban a jól képzett, és egy Közel-Keleti nagyhatalom – Irán – által támogatott síita szervezet katonáival szemben – akiknek az IDF kivonulását követően hat évük volt felkészülni a háborúra – nagyobb összpontosításra lett volna szükség.²⁹

Izrael első miniszterelnöke, Dávid Ben Gurion hadászati koncepciója (ironikus módon a XIX. századi német stratégiából merítve) két fő pilléren alapult: a háború időtartamát a lehető legminimálisabbra kell csökkenteni, illetve a harcokat minél hamarabb az ellenség területére szorítani.³⁰ Ezek közül egyiket sem sikerült megvalósítani, így még nagyobb veszélybe került Izrael legyőzhetetlenségi mítosza és elrettentő ereje, amely a 2000-es libanoni és a 2005-ös gázai kivonulással egyre gyengült.

Az IDF-en belüli kaotikus állapotoknak nem tett jót, a háború két kulcsfigurájának Dan Halutz vezérkari főnök, és Udi Adam, az Északi Parancsnokság vezetőjének kiegyensúlyozatlan viszonya sem. Az ellenségeskedés még augusztusban szakításhoz vezetett. A vezérkari főnök saját helyettesét, Moshe Kaplinszkit nevezte ki Udi Adam helyére, aki a háború után nem sokkal lemondott.³¹

A sikertelen izraeli szereplés további okaként említhető a műveletek hatásalapú megközelítésének (Effect Based Approach to Operations – EBAO) kudarca is. Ennek a hadviselési formának a lényege, hogy a támadások során csak azok a hatások következnek be, amelyeket korábban megterveztek. Az izraeli vezérkar hadijátékot vezetett le 2006. június elején. Ennek a forgatókönyve tartalmazta a Libanonba való benyomulást és előretörést a Litani – folyóig. A légiereő dél-libanoni bevetésének valószínűleg ez volt az alapja, azonban az is valószínűsíthető, hogy a Hezbollah jelentette fenyegetést nem értékelték megfelelően, hiszen több, nem várt faktorial kellett szembenézniük.³²

Wadi Szaluki támadása az egyik legnagyobb fiaskó, amit a háború kapcsán sokan emlegetnek az óta is. Annak ellenére, hogy az ENSZ BT augusztus 11-én elfogadta az ellenségeskedések beszüntetéséről szóló 1701-es határozatát,³³ Izrael folytatta előrevonulását. Ezen a napon Olmert és Peretz utasította a hadsereget, hogy vegyék át az ellenőrzést a határtól a Litani folyóig lévő területeken. Tehát, ami az elmúlt egy hónapban nem sikerült, azt most néhány nap alatt szerették volna bepótolni. A támadás helyszíne a Litani „bejárata” volt, ezért bírt stratégiai jelentőséggel. A kifáradt izraeli katonákat nem csak a háború, de a felső vezetés érezhető bizonytalansága is megviselte. Már egy hete várakoztak a helyükön, ez idő alatt kétszer érkezett parancs a támadások megindítására és ugyan ennyiszor törölték is a parancsokat. Végül augusztus 13-án, keresztüljutottak Wadin és megkezdték előrenyomulásukat a magas dombokon, ahol legalább száz Hezbollah katona várt rájuk. Az összecsapásban 12 izraeli vesztette életét és a 24 tankból tizenegyet kilőttek a síiták. A gerillák áldozatainak száma nyolcvanra tehető. Ezek után megjött az utasítás az előremenetel befejezéséről. Így nyitva maradt a kérdés, hogy mi értelme volt akkor idáig eljutni néhány órával az ENSZ által elfogadott határozat életbe lépése előtt, 12 katona élete árán. Az egész úgy tűnt, mint egy kétségbeesett próbálkozás arra, hogy Izrael megmutassa a világnak, hogy képes az ellenség területe fölött az ellenőrzést átvenni és a háborút megnyerni. A konfliktus során előforduló hibák mellett, ebben az esetben is leginkább a felső

vezetés tapasztalatlanságával és a katonák alulképzettségével magyarázható az összecsapás negatív kimenetele.³⁴

A Hezbollah főtitkára augusztus 12-én kijelentette, hogy üdvözli az ENSZ határozatot, de szervezete akkor hagy fel a támadásokkal, ha Izrael kivonul Libanonból.³⁵

A siker alapvetően a háborús felek és a hadművelleti környezet ismeretén és elemzésén (is) múlik. A Winograd Bizottság egyik izraeli fórumán összefoglalásra kerültek a hadjárat bukásának okai és Izrael teljesítménye e tekintetben: a döntés, hogy azonnal és intenzíven kell válaszolni a Hezbollah emberrablási kísérletére, nem egy részletes és legitimizált katonai terv alapján zajlott, és nem előzte meg a Libanoni területek teljes körű, gondos tanulmányozása sem.³⁶

A következőkben az Elektronikus Hadviselés fogalmán keresztül mutatom be az izraeli hadsereg esetleges gyenge pontjait. Izrael a Yom-Kippur-i háborúban vetette be először elektronikus hadviselési (EW) eszközeit, mára pedig a világ egyik legnagyobb fejlesztő országa ezen a téren.³⁷ Az 1973-as összecsapás után szoros együttműködés alakult ki a témában érdekelt izraeli és amerikai vállalatok között, ami nagy előrelépést jelentett Izrael EW rendszerének fejlesztésében. Az ötödik arab-izraeli háború kezdetére már jelentős változások történtek. Elsődleges célként az arab légvédelmi rendszer hatékonyságának csökkentését tűzték ki. Ez jelentősen hozzájárult a légi uralom megszerzéséhez és az izraeli páncélos csapatok manőverező képességéhez. Ezért 1973 óta az izraeli katonai vezetés nagy gondot fordított az arab légvédelmi rendszerek elektronikai elemeinek felderítésére, zavarására, majd megsemmisítésükre alkalmas technika kifejlesztésére. Pilóta nélküli repülőgépeket fejlesztettek ki a célok felderítésére, ellenőrzésére és megjelölésére. Elektronikus felderítő repülőgépeket szereztek be az Egyesült Államokból a légi célok földi elektronikai berendezések felderítésére. A vadászbombázókat részben lokátor elleni, felderítő fedélzeti rakétákkal, részben ezek elpusztítására alkalmas különleges bombákkal és levegő-föld rakétákkal szerelték föl.

A végső cél egy olyan struktúra létrehozása volt, ami egy nagyobb háború kezdeti szakaszában képes hatástalanítani az ellenség kommunikációs rendszerét. Mire a 2006-os konfliktus megkezdődött, az izraeli hírszerzés szakértőinek meggyőződésük volt, hogy a Dél-Libanonban, Izrael által kiépített „elektronikus takaró” olyan hatékony, hogy képes megbénítani a Hezbollah teljes katonai és kommunikációs rendszerét, beleértve a mobil hálózatot is. Sőt, a tábornoki kar úgy hitte, hogy Hasszan Naszrallah kommunikációs összeköttetéseit is sikerült elvágni a belső területen fekvő bejrúti bunker és a parancsnoki helyek, valamint a Damaszkusszal és Teheránnal való stratégiai pontok között.

Azonban már a háború első napjaiban csatlózniuk kellett. Július 14-én két iráni rakétát lőttek ki a Hezbollah Bejrúttól nem messze lévő parti bázisáról. Az egyik rakéta egy izraeli kísérő naszádba csapódott, a legénység tagjai közül négyen életüket veszítették. Későbbi vizsgálatok kimutatták, hogy a hiba a hajó védelmi rendszerébe volt, ami a radar segítségével megmutatta a rakéta pontos helyét, de későn reagált a kilövésre.³⁸ Hasszan Naszrallah ekkor teátrális körülmények között hívta a tengeren lévő roncsokhoz a környéken lévő embereket, hogy demonstrálja szervezetének elrettentő erejét. Ez lehetett az első arra utaló jel, hogy Izrael alulértékelt az ellenség képességét.³⁹

David Eshel, egy IDF veterán 2007-es írásából kiderül, hogy a Hezbollah is készült az elektronikus hadviselésre. Irán jóvoltából olyan rendszerekhez jutottak, amelyek képesek voltak megzavarni Izrael kifinomult EW hálózatát. Augusztus 9-én a háború végéhez közeledve, a Hezbollah kommunikációs rendszere még 500 méterre az izraeli határtól is működött.

Eshel szerint Izrael alulértékelt az iráni hozzáértését és elkövetett egy taktikai hibát is: mivel a tartalékosok mobil telefonjait nem kobozták el a bevetés előtti napokban, a Hezbollah emberei a megfelelő eszközök segítségével képesek voltak lehallgatni a telefonbeszélgetéseket. Meggyőző harcéri teljesítményük részben ennek is köszönhető. Július 25-én Gal Hirsch dandár tábornok – aki a határ menti régiókban bevetett reguláris IDF osztagot vezette – elmondta a sajtónak, hogy csapatai iráni gyártmányú lehallgató készülékekkel, számítógépekkel, modern kommunikációs eszközökkel, az izraeli stratégiai célpontokról készült részletes harcászati térképekkel, valamint izraeli telefonszámok listájával teli szobákra bukkantak.⁴⁰

A Litani folyótól délre egy Hezbollah erődtámasznál zajlott heves összecsapást követően három iráni hírszerző tiszt holttestét találták meg. A helyszínen olyan dokumentumokat és eszközöket találtak, amelyekből kiderült, hogy kifinomult ELINT (Electronic Intelligence: rádiótechnikai felderítés) eszközöket és EW zavaró rendszereket működtettek, melyek az IDF radar és taktikai kommunikációját is bénították.

Izraeli források szerint a kifinomult kommunikációs rendszerének köszönhetően az IDF is kiemelkedő sikereket ért el az elektronikus hadviselés terén. Greg Myre, egy cikkében rávilágít, hogy a Moszad és a légi hírszerzés sikeresen azonosította a Hezbollah által – gyakran polgári házakba – telepített rakétáinak helyét.⁴¹ Egy másik forrásból azonban az derül ki, hogy a Hezbollah nem telepítette rakétáit lakóházakba, és az ellenálló civileket nem kényszerítette senki arra, hogy fegyvert fogjanak. „*Azért harcoltak, hogy megvédjék falvaikat, és készek voltak meghalni is, ha kellett* – nyilatkozta egy Hezbollah harcos.”⁴²

David Eshel szerint a hírszerzés (ebbe a beépített emberi források is beletartoztak) annyira pontosnak bizonyult, hogy a pilótáknak adott – a meghatározott célpontokat tartalmazó – térképeken még a rakétáknak helyet adó szobák is szerepelnek. Ennek köszönhetően a Hezbollah rakétaerőjének több mint a fele 36 órán belül megsemmisült. Egy másik forrásból azonban – az előbb említetteknek ellentmondva – az derül ki, hogy az első három napban a Hezbollah állásainak csupán 7%-át sikerült megsemmisíteni, hiszen a fegyvereket és a muniókat izraeli szem előtt rejtett bunkerekben tárolták. A forrás arra is rávilágít, hogy a síita szervezet felső vezetése ellen indított támadások hatástalannak bizonyultak. Ebből következően valószínűsíthető, hogy a polgári célpontok ellen elkövetett támadásoknak oka az izraeli felső vezetés tehetetlenségéből fakadó dühben keresendő.⁴³ Azt, hogy a Hezbollah nem használt emberi pajzsokat a háború során az is igazolja, hogy a szervezet igen nagy munkát fektetett abba, hogy a földalatti alagút és bunker hálózatot kiépítse lakott területen kívül. Ezeknek az objektumoknak a létezéséről Izrael nem tudhatott, hiszen a háború utolsó napjaiban is százával repültek a katyusák a két ország határán keresztül.⁴⁴

Az Izraeli Légierő a feltételezett 21 nagy hatótávolságú (Zelzal 3) rakétából valószínűleg 18-at elpusztított. Teherán libanoni irányító bázisa is a tűz martalékává vált. A légi hadjárat harmadik estéjére bevetésre kerültek a BPLI (olyan rendszer, ami az ellenséges rakétákat a gyorsuló fázisban képes semlegesíteni) eszközök is.⁴⁵

(A háború befejezése és hatásai – az elrettentésen túl) A háborút az ENSZ BT 1701. számú határozata zárta le. A határozat felszólítja a Hezbollahot minden támadás, és Izrael minden offenzív hadművelet azonnali beszüntetésére. A határozat előirányozza továbbá: a libanoni egységek és az UNIFIL felvonultatását Dél-Libanonban; az izraeli erők kivonását a térségből; az UNIFIL létszámának 2000-ről legfeljebb 15.000 főre történő emelését, és felhatalmazza az UNIFIL-t, hogy „tegyen meg minden szükséges intézkedést annak érdekében, hogy a műveleti térségét ne használják fel semmilyen ellenségeskedésre.” A ha-

tározat kötelezi a síita szervezetet annak a két izraeli katonának a feltétel nélküli szabadon bocsátását, akiket a Hezbollah fegyveresei raboltak el Izraelből.

A libanoni–szíriai–izraeli határ térségében lévő, vitatott hovatarozású Seba-tanyákkal kapcsolatban a határozat felszólítja az ENSZ főtitkárát, hogy az érintett felekkel történt konzultációk után 30 napon belül tegyen javaslatot a kérdés megoldására, és, hogy szintén 30 napon belül terjesszen be javaslatokat a libanoni polgárháborút lezáró taifi megállapodás és a korábbi ENSZ-határozatok alapján a libanoni milíciák lefegyverzésére.

A határozat kelti életre az UNIFIL II-t, melyben Olaszország, Franciaország, Spanyolország, Lengyelország, Belgium, Finnország, Németország, Egyesült Királyság, Görögország és Dánia vesz részt.⁴⁶

A háború üzleti életre gyakorolt hatását tekintve elmondható, hogy Libanon és Észak-Izrael között teljesen megállt a kereskedelmi élet, hiszen a polgárok figyelmét saját és hozzátartozóik biztonsága kötötte le. A helyi üzleteket állandó rakéta záporok rázták meg, a nyári turista időszak beálltával 2,5 millió látogató élete forgott kockán. Egy 2006 augusztusában megjelent cikk szerint egész Libanonban, illetve Izrael északi részén, a különböző gyárak és cégek tulajdonosai egyre növekvő veszteségre panaszkodtak. Az Izrael közepén és déli részén elhelyezkedő üzletek azonban a saját hasznukra tudták fordítani az Északon kialakult szerencsétlen helyzetet. Az egyik tulajdonos úgy nyilatkozott, hogy a háború sújtotta területekről érkező lakosok – az utazás megkönnyítése érdekében – a lehető legkevesebb holmival érkeznek, és a szükséges termékeket út közben vagy megérkezéskor szerzik be a helyi üzletekben.

Izraelben, a Pénzügyminisztérium jelentése szerint az ország gazdasága elég stabil volt ahhoz, hogy a konfliktust képes legyen átvészelni. Ezzel szemben Ralph Eid, libanoni üzletember úgy vélekedik, hogy a „kereskedelmi szektor haldoklik”, a legtöbb üzlet zárva tart, a turisták továbbálltak, a beszállítás is késik, vagy elmarad. Eid elmondása szerint a szállítási problémák miatt olyan hiány keletkezett, hogy „ha azonnal véget érne a háború, nem lenne mit eladni az embereknek.”⁴⁷

Az amerikai *ABC News* riportere – aki július 24-én Libanonban tartózkodott – beszámolójában elmondja, hogy az amerikai külügyminiszter jelenléte ellenére semmi jel nem mutat arra, hogy a két ellenséges fél kész lenne egy fegyverszüneti megállapodás aláírására. Tájékoztat arról is, hogy 12 nappal a háború kitörése után a libanoni halálos áldozatok száma 380-ra, a sebesülteké 1600-ra tehető. Izraeli részről a halottak számát 40-re, a sebesültekét 300-ra becsülik. Egy libanoni kórházban folytatódik a riport, ahol a civil sebesültek között számos segélymunkás, a libanoni vöröskereszthez tartozó mentős és gyermek található. A riportert szerint az ENSZ erre a tényre alapozva jelentette ki, hogy „Izrael emberi jogokat sért.”

Az ABC riportere ezután egy bejruti bevásárló központból tudósít. Az épület parkolóját alakították át menekült táborrá. A Hezbollah jóvoltából csaknem 1000 civil jutott hozzá matracokhoz, élelemhez és ventilátorokhoz. A gyerekek számára egy kisebb játszórészt alakítottak ki, a felnőtteknek pedig lehetőségük van tájékozódni egy nagyméretű televízió keresztül – ahol az Al Manar, a síita szervezet csatornája fogható.⁴⁸

Jan Egeland ENSZ megbízott elmarasztalta Izraelt az emberi és nemzetközi jogok megsértése miatt. A Human Rights Watch szintén a civil szféra szándékos támadásával vádolja Izraelt. A fenti jogvédő szervezetek azonban a Hezbollahot is háborús bűnökkel vádolják, hiszen a háború folyamán 4000 rakétát lőtt ki Izrael irányába.⁴⁹A jogvédő szervek figyelmét az a 2,8 millió fűrtös bomba sem kerülte el, amit Izrael Libanonra dobott. A bomba jellegzetessége, hogy az átlagosnál több robbanó erőt és repeszt tartalmaz, így képes igen

nagy károkat okozni.⁵⁰ Másik jellegzetessége, hogy nem precíz célpontok elleni bevetésre tervezték, hiszen a magából kibocsátott kisebb bombák hozzávetőlegesen egy km²-en képesek kifejteni hatásukat.⁵¹ Kutatások bizonyítják, hogy Izrael negyven város, illetve falu ellen vetette be ezt a fegyvert aránytalan mértékben, megsértve ezzel a nemzetközi emberi jogokat. A helyzetet súlyosbítja, hogy a fel nem robbant bombák még évekig veszélyt jelenthetnek a lakosságra. Az 1991-es Öböl-háború óta sehol nem vetettek be ilyen arányban fűrtös bombát. A több millió darab robbanószer 90%-a a háború utolsó három napjába került bevetésre, amikor az 1701-es határozatot elfogadták, de még nem lépett érvénybe.⁵² Ez arra enged következtetni, hogy Izrael az utolsó pillanatokban is kétségbeesetten próbálta demonstrálni elrettentő erejét az ellenség kárának maximalizálásával.

Izraeli források is bizonyítják a fűrtös bomba használatát, azonban rávilágítanak, hogy „... a bombák bevetése lakott területen csak katonai célpontok ellen irányultak, a lakosság figyelmeztetése után.”⁵³ Egy izraeli parancsnok beszámolója szerint ugyanakkor „... azt mondták nekünk, hogy ez a reggel megfelelő idő [a fűrtös bomba kilövésére], hiszen az emberek most jönnek ki a mecsetekből, és a rakéták majd elrettentésül szolgálnak.” Ugyan ez a forrás megemlíti, hogy a háború utolsó napjaiban a nemzetközileg szintén tiltott fehér foszfor is bevetésre került.⁵⁴ Az izraeli rendőrség adatai szerint a 4000 Izraelre lőtt Hezbollah rakéta között 113 fűrtös bomba volt található. Ezek a bombák nagy kiterjedésű erdőtüzet okoztak, különösen Kiryat Shmona környékén. A károkat a becslések szerint több évtized alatt tudják majd helyre állítani.⁵⁵

Egy libanoni mentős beszámolója szerint, ha már a nemzetközi erők nem tesznek lépéseket a konfliktus beszüntetésére, a mentési és más feladatok elvégzésének felelőssége is a helyi szervezetekre hárul. Ennek nehézségeit saját példáján keresztül mutatta be: annak ellenére, hogy a mentőautókon jól látható a megkülönböztető jelzés, előfordult, hogy mentési akció közben csapódott izraeli rakéta a járműbe.⁵⁶

Egy hivatalát teljesítő ENSZ küldött a következőképpen írta le az egyik esetet: „... amikor a két ENSZ jármű megérkezett Marjayaounba, 3000 embert találtak a romok tetején, akik menekülni kívántak... az első bomba a második autót érte. Kiugrottam az autóból, hogy felmérjem a kárt... ekkor csapódott be a második izraeli bomba és Elie [egy libanoni menekült] feje és válla a szemem láttára szakadt le. A lánya, aki a helyszínen figyelte az eseményeket 16 éves volt... Hat további személy vesztette életét a támadásokba... Nem tudom mi történt. Az izraeliek tudták, hogy civilek tartózkodnak a járművekben és a fehér zászló is kint olt. De akkor miért lőttek minket rakétákkal?”⁵⁷

Dr. Rania Masri és Dr. Samah Idriss, két libanoni professzor Washingtonban tartott előadást a Libanon és Izrael közötti incidens környezeti hatásairól. A beszélgetés során kiderült, hogy a július 12-től augusztus 14-ig tartó háború hatalmas környezeti károkat okozott Libanonban, amik jelentős negatív hatást fejtettek ki a lakosság egészségi állapotára. Az elmúlt időszak kárfelmérései alapján a kutatók lesújtó eredményt tapasztaltak: az IDF katonák 30.000 polgári házat tettek a földre egyenlővé, és további 70 ezer házat rongáltak meg. Megsemmisült három repülőtér és négy kikötő, 600 km közút, 92 híd, több száz gyár és farm, 66 kormányépület és 50 egészségügyi intézmény. Az izraeli légierő a hidak, utak, katonai célpontok, benzinkutak mellett gyakran élelmiszerüzleteket is bombázott.⁵⁸ A kutatások rámutatnak, hogy a háború ötször több romot hagyott maga után, mint a World Trade Center ellen elkövetett szeptember 11-i terrortámadás. Több mint 400 tehergépkocsira való törmelékot raktak ki Bejrút külvárosaiból a partra vagy – rosszabb esetben – bele a tengerbe. A romok rengeteg azbesztet tartalmaztak, ami bekerülve a vízvezetékbe és a levegőbe, veszélybe sodorták a főváros és agglomerációjának infrastruktúráját.

Végül a kutatás beszámol a leégett erdőkről – köztük az ősi cédrus fák – és a nagy mennyiségű olaj elszabadulásáról, ami egy gyár felrobbantása következtében ömlött ki az üzemből.⁵⁹

Összesen 1187 ember vesztette életét és 4092 fő sebesült meg a libanoni oldalon. Közel egymillió ember kényszerült otthona elhagyására. Az Egyesült Nemzetek Gyermekalapja szerint a menekültek 45 százaléka gyerek.⁶⁰

Izraeli részről 43 polgári és 117 katonai áldozatot követelt a konfliktus. 33-an súlyosan, 68-an pedig könnyebben sérültek meg a rakétatámadások következtében. A harcok idején összesen 3970 rakéta csapódott be izraeli területre. A lakóhelyükről távozni kényszerülők számát 300.000 főre becsülik.⁶¹

(A következő háborúig) A *The Nation*, a háború után nem sokkal megjelenő számában olvasható, hogy Izrael és az USA azon törekvései, hogy a Hamaszt és a Hezbollahot – mint terroriszervezetet – elszigeteljék Libanontól, kudarcot vallottak. Amennyiben a Bush-kormányzatnak valóban a tartós béke lenne a célja, úgy felhagy a terrorizmussal kapcsolatos szónoklataival, és a diplomácia útján próbálja meg rendezni az alapvető sérelmeket. Elsőként azonnali tűzszünetre és fogolycserére, majd multilaterális megállapodásokra lenne szükség, melyet Izrael állam elismerése, valamint az izraeli csapatok megszállt arab területekről történő kivonása zárna. Az újság hozzát teszi, hogy mindez nem ígérkezik könnyű vagy gyors folyamatnak, ám ez az egyetlen mód a fokozódó erőszak és gyűlölet megfékezésére, mely végül a teljes Közel-Keletet elboríthatja. A cikk további soraiban rámutat arra, hogy nem lehet minden támadást a terrorizmus elleni harc köntösébe bújtatni, és Izrael kegyetlen katonai akciói nem válnak semmissé az által, hogy szinte teljesen kimaradnak az amerikai híradásokból.⁶²

Azonban nehéz egy olyan – Nyugaton terrorista csoportként számon tartott – szervezettel békét kötni, amely alapító nyilatkozatában a „fő ellenségek” között első helyen szerepel Izrael, amellyel mindennemű tárgyalást elvetnek.⁶³

Hasszan Naszrallah, a Hezbollah főtitkára 2009 telén kiadott *Politikai Manifesztum*ában azzal vádolja az Egyesült Államokat, hogy a „terrorizmus elleni harcot” saját hegemonia törekvéseire használja ki. Ennek a „gyarmatosító törekvésnek” a csúcspontja a „cionista entitás” létrehozása volt, amely arra hivatott, hogy bomlassza a térség országait. A dokumentum második részében egy egységes Libanonról beszél, ahol nincs helye megosztottságnak, föderalizmusnak. Annak ellenére, hogy Naszrallah enyhülést ígér, kérdés, hogy a Hezbollah politikája mennyire járul hozzá a gyengélkedő Libanon egységesüléséhez és megerősödéséhez. Naszrallah később számos kérdés mellett újra kitér az izraeli problémára. A 2006-os háború kapcsán „történelmi győzelemről” beszél, amelyben a Hezbollah például szolgálhat más országok számára, akik hazájuk védelmében harcolnak. Az Izraellel való kompromisszumot és az elismerését pedig kategorikusan ellenzi.⁶⁴

Izrael két fő háborús célját figyelembe véve sem a Hezbollah felszámolása, sem a két elrabolt katona kiszabadítása nem sikerült. Őket már csak a koporsóban láthatták viszont a hozzátartozók. Izrael a két holttestért cserébe öt libanoni foglyot engedett szabadon és több mint száz Hezbollah harcos holttestét bocsátotta a síita szervezet rendelkezésére.⁶⁵ Ezzel szemben a mérhetetlen pusztítás, amit a háború során a libanoni népesség és infrastruktúra elszenvedett, a Hezbollah vezetőjét is óvatosságra intette. Mint azt már említettem, Naszrallah elismerte, hogy nem számított ekkora válaszcsapásra Izrael részéről.

Ahhoz képest, hogy Izrael állította, hogy a támadások a Hezbollah célpontjai ellen folytak, túl sok volt a civil áldozatok száma. Talán így kívánták a polgári lakosságot a

siíta szervezet ellen hangolni, de Naszrallah pártja mindent megtett a háború után, hogy ez ne történjen meg. A több százezer libanoni menekült több mint fele szinte azonnal visszaköltözhetett eredeti lakhelyére a Hezbollah újjáépítési programjának köszönhetően. A siíta szervezet 4-12 ezer USD összeget biztosított azoknak az embereknek, akiknek lakhelye részben vagy teljesen károsodott. Végül 15 ezer házat, illetve lakást tudtak nemcsak helyrehozni, de bebútorozni és újra lakhatóvá is tenni. A hontalanná vált emberek számára gondoskodtak víz, élelem és menedék ellátásról. Annak ellenére, hogy a Hezbollah elsősorban a siíta lakosságot hivatott felkarolni, a kevert területeken más szektákhoz tartozó polgárok is részesülhettek a szervezet szociális ellátásaiból.⁶⁶A libanoni kormány még mindig nem tud (vagy nem akar) gondoskodni az alapvető szolgáltatások elérhetőségéről az egész lakosság számára. Bizonyos források szerint ezt a vákuumot hivatott kitölteni a Hezbollah a fent említett, illetve sok más szociális tevékenység gyakorlásával.⁶⁷A háború szörnyűségeit elhomályosítja és a szervezet sikeres tevékenységét bizonyítja egy 2007-ben végzett kutatás. Eszerint a libanoni siíta lakosság 82%-a van megelégedve az őket felkaroló szervezettel.⁶⁸ Ez az arány 2009-re elérte a 97%-ot. Itt azonban meg kell említeni, hogy az összlakosság (különösképpen a szunniták és keresztények) 64%-a kedvezőtlenül vélekedik a siíta pártról.⁶⁹

A háború után majdnem négy évvel Izrael túl van egy újabb komolyabb összecsapáson. Az IDF 2008. december 27-én terrorista célpontok után kutatva hatolt be a gázai övezetbe. A fő cél az évek óta tartó rakéta támadások beszüntetése és Hamasz terroristák likvidálása volt. Azonban egy nem kimondott célja is lehetett a heves támadásoknak:⁷⁰ a 2006-os kudarc kijavítása, az IDF elrettentő mítoszának helyreállítása.⁷¹

Egy másik cikk szerzője a gázai konfliktus kapcsán – a teljesség igénye nélkül – leírja azokat az újításokat, amelyeket Izrael a 2006-os fiaskó tanúságai alapján bevezetett: Jelen esetben a hadvezetés közvetlenül a frontról és nem a képernyők mögül, a hadiszállásról irányítja a hadsereget. A felső vezetésnek nincsenek illúziói afelől, hogy egy háborút csak a levegőből meg lehet nyerni. Ezen felül jól kidolgozott tervet készítettek, melynek megvalósítására egy év előkészület állt rendelkezésre. A vezérkari főnök pedig nem verte nagydobra céljait, a sajtót távol tartották a fronttól és a katonáktól elkobozták mobil telefonjaikat.⁷²

Az új vezérkari főnök, Gabi Ashkenazi 2007-ben állt elő a „Teffen”- tervvel, ami öt évre szól és az IDF harci képességeit hivatott javítani. Az említett időszak alatt el kívánták érni, hogy a hadsereg képes legyen döntő szárazföldi manőver lebonyolítására elsősorban tankok és egyéb harci járművek, illetve pilóta nélküli repülőgépek segítségével. A terv továbbá az izraeli légiereő határfokát is erősíteni kívánja.⁷³

Gabi Ashkenazi 2009 telén, egyik beszédében arra hívta fel a figyelmet, hogy a relatív nyugalom ellenére, az IDF nem pihen és bármikor készek megvédeni az északi határt.⁷⁴ A beszéd előtt egy hónappal megjelenő forrásból kiderül, hogy a vezérkari főnök tisztában van vele, hogy a Hezbollah is készülődik egy esetleges háborúra – olyan rakétákat birtokolnak, amelyek akár Tel-Avivot is elérhetik.⁷⁵ Ezt meg erősíti Hasszan Naszrallah azon kijelentése, mely szerint „*Izrael folyamatos fenyegetése Libanon ellen... arra készít minket, hogy tovább fejlesszük harci képességeinket.*” Mindezt egy titkos helyről, videó üzenetben közölte, mert a szervezet első embere joggal érezheti magát egy esetleges izraeli rajtaütés fő célpontjának.⁷⁶A Hezbollah ezen felül földek, vagy akár komplett falvak felszárulásába kezdett Libanon déli részén. A leginkább drúzoktól, keresztényektől megvásárolt tulajdonokat a szervezet feltehetőleg katonai célokra kívánja felhasználni.⁷⁷

Naszrallah pártjának erősödése azonban nemcsak Izrael, de a libanoni kormány szemét

is szúrja. Vizsgálatok bizonyítják, hogy a Hezbollah több mint 200 mérföldes kommunikációs hálózatot épített ki, ami – többek között – közvetlen kapcsolatot biztosít Szíriával. A valószínűleg iráni támogatással érkező üvegszálak kábeleket az újonnan épült utak és járdák alá fektették le. Ezek segítségével, képesek biztosítani a TV szolgáltatást, egyetemek, irodák, ipari üzemek és áramszolgáltató vállalatok működését. Biztonságtechnikai szempontból nagy előnye, hogy nem hallgatható le. A kormány saját pozícióját féltve, jelentést tett az ENSZ illetékes szerveinél. Azonban Szinjóra miniszterelnök törekvéseinek ellentmond, hogy ebben az időben került sor egy megállapodásra a kormány és a Hezbollah között. Ennek értelmében a síita szervezet minden stratégiai jellegű döntésben vétőjogot kapott, ezzel a lefegyverzés még messzebbre került.⁷⁸

A 2009-ben megtartott libanoni választások eredményeként az ellenzék 57 helyet szerzett meg a 128 fős parlamentben. A szintén ellenzéki Hezbollah ebből az 57 székéből 13-at tudhat magáénak.⁷⁹ Szaad Hariri, az új miniszterelnök 30 fős kabinetjében pedig a 10 ellenzéki helyből kettő jutott a Hezbollah tagjainak.⁸⁰ A látszólagos szerény szereplés ellenére a fentebb említett megállapodásnak köszönhetően, a szervezet megtarthatja fegyvereit és a döntéshozók továbbra sem tudják megkerülni a síita pártot döntéseikben. Így a Hezbollah sok szempontból a választások nyertesének is tekinthető.

2009 Izraelben is a választások éve volt. Annak ellenére, hogy a legtöbb helyet a Kadima nyerte, Simon Perez államfő a jobboldali Likud párt vezetőjét, Benjamin Netanjahut kérte fel kormányalakításra, aki az új külügyminiszter, Avigdor Lieberman pártjával koalícióra lépve kezdte meg kormányzását. A szélsőséges nézeteiről és korrupciós botrányairól elhíresült Lieberman személye előre vetítette az arabokkal szembeni keményvonalas politika képét.⁸¹

Netanjahu egy bizottsági ülésen kijelentette: „*A Hezbollah ma az igazi libanoni hadsereg...A libanoni kormány és a Hezbollah mára összefonódott, így minden Izrael ellen indított támadásért együtt fogják viselni a felelősséget.*” Ez Ehud Olmert 2006-os kijelentésére emlékeztet, amit a konfliktus első napján intézett hallgatóihoz. Netanjahu az ENSZ-et is bírálta: „*Az 1701-es határozat, amely a Hezbollah lefegyverzését (is) előírta, kudarcot vallott. Az a rakéta mennyiség, amit ma a síita szervezet birtokol, sokkal több, mint 2006 nyarán volt.*”⁸² Az izraeli miniszterelnök 2010 januárjában már konkrét aggodalmának adott hangot egy esetleges Hezbollah támadást illetően. Netanjahu azonban hozzá tette, hogy Izrael nem keresi a konfrontációt Libanonnal. Yossi Peled, egy kabinet miniszter szerint a háború elkerülhetetlen lesz, csak azt nem tudni, hogy mikor fog kirobbanni. Yossi rávilágított, hogy hiába tagja a kormánynak a Hezbollah, az előbbinek semmi ráhatása nincs a síita szervezetre.⁸³

A Hezbollah terjeszkedésén és fegyverkezési programján túl, a legutóbbi rakétatámadás is alapul szolgálhat az izraeli pesszimizmusnak. 2009 októberében egy Katyusa típusú rakétát lőttek ki Izraelre a határ menti Hula faluból. A felelősséget egyelőre senki nem vállalta. Izrael válaszul nyolc rakétát indított északi szomszédja irányába, sérülés egyik oldalon sem történt. A 2009-es évben ez volt a negyedik Izraelre irányuló rakétatámadás Libanonból.⁸⁴

Eközben a Hezbollah Libanon szuverenitásának folyamatos megsértésével vádolja Izraelt, hiszen a zsidó állam továbbra is megszállva tart néhány területet, illetve rendszeresen repülnek át izraeli repülőgépek a határ fölött. Ban Ki-moon ENSZ főtitkár szálnak nevezte ezt a „játékot”, hiszen miközben kölcsönösen vádaskodnak egymással, mindkét fél megszegi a 2006-os konfliktust lezáró határozatot.⁸⁵

2010. augusztus 3-án több ezren gyűltek össze Bejrút utcáin, hogy a 2006-os véres eseményekre emlékezzenek. Hasszan Naszrallah a Hezbollah főtitkára videó üzenetben kö-

zölte, hogy minden „izraeli agressziót” megtorlás követ, majd hozzátette: „*az izraeli kéz, amely libanoni célpontokat akar elérni, le lesz vágva!*” A megemlékezést beárnyékolta egy aznapi incidens a határ mentén: egy izraeli járőr csapat daru segítségével próbált meg egy fát kivágni a határon húzódó drótkerítésnél, amikor a Libanoni Hadsereg tüzet nyitott.⁸⁶ A lövöldözésben egy izraeli és két libanoni katona, illetve egy újságíró vesztette életét, többen megsérültek.⁸⁷ Az UNIFIL szóvivője elmondta, hogy a békefenntartó erők legfőbb feladata visszaállítani a rendet és a nyugalmat a térségben, nehogy háborúvá fajuljanak az események.⁸⁸ Az eset két szempontból is figyelemre méltó: egyrészt a Hezbollah nem vett részt az összecsapásban, bár szolidaritásáról biztosította a Libanoni Hadsereget. Másrészt a 2006-os háború óta ez volt az első halálos áldozatot követelő incidens a két ország között.⁸⁹ Két nappal későbbi jelentések szerint az ENSZ megállapította, hogy a fa izraeli területen volt, így libanoni részről a támadást jogtalanának minősítették. Ezzel szemben Tarek Mitri, libanoni információs miniszter kijelentette, hogy a fa a saját földjükbe volt elültetve. Hozzátette, hogy az akció egyszerű provokáció volt Izrael részéről. A felek azon is vitakoznak, hogy ki lőtt először.⁹⁰ A tűzharc megmutatta, hogy elég egy fa kivágása okozta kis szikra ahhoz, hogy a két ország között elszabaduljanak az indulatok.

Sem a háborús erőszak, sem a nemzetközi közösség erőfeszítései nem vetettek véget a Hezbollah és Izrael közötti ellenségeskedésnek. A békéhez olyan fokú engedmények szükségesek, melyeket a jelek szerint egyik fél sem hajlandó megtenni. A Hezbollah (és Libanon) részéről az első lépést Izrael állam elismerése jelentené, míg Izraelnek tiszteletben kéne tartani északi szomszédja területi szuverenitását, azzal, hogy kivonul a még megszállva tartott területekről és nem sérti meg az ország légterét rendszeres átrepüléseivel. Ez annak az útnak lenne a kezdete, ahol a két ország biztonságban élhetne egymás mellett. Amíg ez nem történik meg, addig a kölcsönös félelem a fegyverkezés és az állandó háborús készültség fokozódásához vezet, és nem tudni, mikor lesz vége ennek az ördögi körnek. Belpolitikai szinten Izraelnek továbbra is az ország és a lakosság biztonsága az elsődleges célja. A magát megkerülhetetlen politikai tényezővé kinövő Hezbollah ugyanezt elmondhatja magáról saját országa kapcsán. Azonban nehéz megállapítani, hogy a két fél érdekei hol fognak találkozni egymással. Elbírna Libanon egy újabb háborút? Egy esetleges konfliktus nem vezethet-e (újabb) belső feszültségekhez, ami aztán kihathat az egész régióra? Hogyan viszonyulna egy, a két ország között esetleg bekövetkező összecsapáshoz a Hezbollah két fő támogatója, Szíria és Irán? Az Egyesült Államok és az ENSZ ismét tétlenül nézné az erőszak elburjánzását és képtelen lenne cselekedni, mielőtt a háború túl sok emberéletet követel?

Valószínűsíthető, hogy ha lesz következő háború, az jóval kiterjedtebb lesz és több áldozatot fog szedni, mint a 2006-os nyári offenzíva. A kérdés pedig a jelek szerint nem az, hogy lesz-e, hanem, hogy mikor.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ahmed Nizar Hamzeh: *In the Path of Hizbullah*, Syracuse University Press, 2004
 Augustus Richard Norton: *Hezbollah – a short history*, Princeton University Press, 2007
 Amos Harel and Avi Issacharoff: *34 Days – Israel, Hezbollah and the war in Lebanon*, Palgrave Macmillan, 2008
 Cathy Sultan: *Tragedy In South Lebanon – The Israeli-Hezbollah War of 2006*, Scarletta, 2008
 Folyóiratok, cikkek, tanulmányok, internet:
 Bahrain News Agency: Palestine-Resignation Israeli Army Commander Resigns. *Arabia* 2000, 2006.09.13.

- Mitchell Prothero: Hezbollah abducts two Israeli soldiers. *Washington Times*, 2006.07.13
- Hezbollah, the Party of God. *Ynetnews*, 2006. 07. 31. <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3284023,00.html>
- Amos Harel, Benn Aluf, Gideon Alon: Hezbollah attack / Gov't okays massive strikes on Lebanon; Israel readies for rocket attacks in north, *Haaretz*, 2006. 07. 13. <http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=737827>
- Global Security: Change of Direction. <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/lebanon-change-of-direction.htm>
- Alastair Crooke, Mark Perry: How Hezbollah Defeated Israel – PART1: Winning The Intelligence War, *Asia Times*, 2006. 10. 12. http://atimes.com/atimes/Middle_East/HJ12Ak01.html
- Tanya Reinhart: Burning Lebanon-Israel's New Middle East, *Counterpunch*, 2006. 07. 26. <http://www.counterpunch.org/reinhart07272006.html>
- Joseph Alagha: The Israeli-Hizbullah 34-Day War: Causes And Consequences. *Arab Studies Quarterly*, Spring2008, Vol. 30 Issue 2
- Jon Lee Anderson: The Battle for Lebanon, *The New Yorker* http://www.newyorker.com/fact/content/articles/060807fa_fact
- Carnegie Endowment for International Peace. http://www.carnegieendowment.org/arb/?fa=show&article=20556&zoom_highlight=Israel+Palestine+Lebanon
- N.A. Seizing Israeli Soldiers Big Mistake: Nasrallah; Lebanon. *Hamilton Spectator*, 2006.08. 28.
- Nafez Qawas and Raed El Rafei: Simiora's Cabinet makes clear it had nothing to do with 'what happened' *Daili Star*, July 13, 2006 http://dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=1&categ_id=2&article_id=73930
- Middle East Military Balance. <http://www.tau.ac.il/jcss/balance/index.html>
- IDF paper: Lebanon overflights aim to pressure int'l community, *Haaretz* <http://www.haaretz.com/hasen/spa-ges/783157.html>
- Az izraeli parlament honlapja. http://www.knesset.gov.il/lexicon/eng/Lebanon_war2_eng.htm
- Emirates News Agency: Israel-Hezbollah-Lebanon, Arabia 2000, 2006. 07. 14.
- Conal Urquhart: Olmert admits war with Lebanon was preplanned, *Irish Times*, 2007. 03. 09
- Ralph Peters, The myth of Immaculate Warfare, *USA Today*, 5 September 2006, http://www.usatoday.com/news/opinion/editorials/2006-09-05-warfare-edit_x.htm.
- Joshua Mitnick: Israel widens ground war in Lebanon, *Washington Times* 2006.08.10
- Charles Levinson: Israel's Ground Assault Marks Shift in Strategy, *The Wallstreet Journal*, 2009. 01 05. <http://online.wsj.com/article/SB123106067991451749.html>
- Alon Ben-David: Debriefing teams brand IDF doctrine 'completely wrong' *Jane's Defence Weekly*, 2007. 01. 03. <http://www.scribd.com/doc/6986972/Janes-Defence-Weekly-Jan0307>
- David T. Zabecky: Is IDF invincible? *Military History* 2009. feb/marc.
- Israeli general who oversaw recent war in Lebanon resigns from his post. *The Canadian Press*, 2006. 09. 13.
- News Agency, Bahrain: Palestine-resignation israeli army commander resigns, *Arabia 2000*, 2006. 09. 13
- OC Northern Command *Adam* resigns: Maj-Gen. *Adam* quit over disagreements with the chief of staff during the war. *Globes (Israel)* 2006. 09. 13.
- Yaakov Katz:IDF report card 2006. aug. 24. *Jerusalem Post* <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1154525936817&pagename=JPost/JPArticle/ShowFull>
- Resolution 1701 (2006) *ENNSZ honlapja*; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/465/03/PDF/N0646503.pdf?OpenElement>
- Yaakov Katz: Wadi Saluki battle - microcosm of war's mistakes. *The Jerusalem Post*. 2006. 11. 30. <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1154525969154&pagename=JPArticle%2FShowFull>
- Lt. Col David Eshel: Lebanon 2006. *Tank Magazine*, 2006, December, <http://www.combat-diaries.co.uk/diary30/lebanon%202006.htm>
- News Agency, Bahrain: Hizbollah accepts **resolution 1701**, *Arabia 2000*, 2006. 08. 12
- English Summary of the Winograd Commission Report. *The New York Times*, 2008. 01. 30. http://www.nytimes.com/2008/01/30/world/middleeast/31winogradweb.html?pagewanted=1&_r=1
- <http://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/Papers/SE-16.pdf>
- Amnon Barzilai: Navy probe blames faulty intelligence for missile ship hit. *Globes (Israel)*, 2006. 07. 20.
- Colonel David Eshel: Electronic Warfare in the Second Lebanon War, *The Journal of Electronic Defense*, July 2007 pp. 27-30.
- Greg Myre: Offering Video, Israel Answers Critics on War Published: December 5, 2006, *New York Times* http://www.nytimes.com/2006/12/05/world/middleeast/05mideast.html?_r=1&ex=1165986000&en=d8519a5253da59d3&ei=5070&emc=eta1

- Jonathan Cook: Revisiting the Summer War, 2007. 08. 16, *Electronic Lebanon*, <http://electronicintifada.net/v2/article8946.shtml>
<http://www.defensetech.org/archives/002828.html>
- Horváth Jenő: ENSZ BT 1701. (2006) sz. határozata. *Grotius*. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DMCPWL>
- UNIFIL Official*. <http://unifil.unmissions.org/>
- Steinberg, Jessica, Groves, Ellen, Murphy, Robert: Fog of War: Industry Upheaval in Israel, Libanon. *Women's Wear Daily*, 01495380, 2006. 08. 04. Vol. 192, Issue 23
- David Wright: The Israeli-Lebanese War, *Nightline (ABC)* 2006. 07. 24.
- Human Rights Watch: Why They Died, 2007. 09. 05. <http://www.hrw.org/en/reports/2007/09/05/why-they-died>
- Human Rights Watch: Israel/Lebanon: Israeli indiscriminate Attacks Killed Most Civilians, <http://www.hrw.org/en/news/2007/09/05/israellebanon-israeli-indiscriminate-attacks-killed-most-civilians>
- The dangers of cluster munitions, *Handicap International*, http://www.handicap-international.org.uk/page_247.php
- Scott Stedjan, Laura Weis: The Cluster Bomb Treaty, 2007. 03. 30. <http://www.counterpunch.org/stedjan03302007.html>
- The Daily Star Staff: Israel 'broke law' with use of cluster bombs Human Rights Watch details 'war crimes' *Daily Star*, 2008. 05. 01.
- Nir Hasson, Meron Rapoport: IDF admits targeting civilian areas in Lebanon with cluster bombs, *Haaretz*, 2006. 11. 19., <http://www.haaretz.com/hasen/spages/789876.html>
- Meron Rapoport: When rockets and phosphorous cluster, *Haaretz*, 2006. 09. 30. <http://www.haaretz.com/hasen/spages/761910.html>
- Vladislav Goncharov: Red Cross ambulances destroyed in Israeli air strike on rescue mission, *The Guardian*, 2006. 07. 25. <http://www.guardian.co.uk/world/2006/jul/25/syria.israel5>
- Delinda C. Hanley: Israeli Bombardment Caused Environmental Disaster in Lebanon. *Washington Report on Middle East Affairs*, 87554917, 2007. December, Vol. 26, Issue 9
- Sabine Dolan: The humanitarian challenge in Lebanon http://www.unicef.org/emerg/index_35274.html
<http://mfa.gov.il/MFA/victimsofrocketattackssandIDFcasualties>
- Rashid Khalidi, *The Nation*. 2006. aug. 14-21
- An Open Letter: The Hizballah Program, 1985. 02. 16. http://www.standwithus.com/pdfs/flyers/hezbollah_program.pdf
- Hizbullah's Political Manifesto, 2009. november, *Hezbollah Website*; <http://english.moqawama.org/essaydetails.php?eid=9632&cid=214>
- Amos Deborah: **Israel, Hezbollah Plan Prisoner Exchange**, *Morning Edition (NPR)*. 2008. 07. 16.
- Shawn Teresa Flanigan, Mounah Abdel-Samad: Hezbollah's Social Jihad: Nonprofits as Resistance Organizations, *Middle East Policy*, Vol. XVI, No. 2, Summer 2009
- Richard Wike: Lebanon's Precarious Politics, *Pew Global Attitudes Projekt*, 2007. 11. 15. <http://pewresearch.org/pubs/636/lebanon-politics%3E>
- Mixed Views of Hamas and Hezbollah in Largely Muslim Nations, *Pew Global Attitudes Projekt*, 2010. 02. 04 12.oldal
- Gaza crisis: key maps and timeline, *BBC website*, http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/7812290.stm
- Josef Federman: Fighting A War Against The Past; Israel's Campaign In Gaza Is Said To Be, In Part, About Wiping Away The Mistakes Made During Its Campaign Against Hezbollah In Lebanon 2009. 01. 05
- Uzi Benziman: The IDF's lost honor, *Haaretz*, 2007. 04. 10. <http://haaretz.com/hasen/spages/846423.html>
- Steven Erlanger: For Israel, Lessons From 2006, but Old Pitfalls. *New York Times*, 2009. 01. 07. http://www.nytimes.com/2009/01/07/world/middleeast/07military.html?_r=1
- Matt M. Matthews: The Israeli Defense Forces Response to the 2006 war with HEZBOLLAH. *Military Review*, 2009. Július-Augusztus
- Israel 'ready' for Hezbollah, general says, *UPI Emerging Threats – Briefs* 2009. December 24.
- Steve Weizman: Israeli army chief says Hezbollah rockets can hit deep into Israel, *Canadian Press* 2009. 11. 10.
- Bassem Mroue: Hezbollah leader says Lebanese militant group will keep improving weapons to fight Israel, *Canadian Press*, 2009. 11. 30.
- Charles Levinson: Hizbollah buys frontier land to attack Israel, 2007. 08. 17. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1560119/Hizbollah-buys-frontier-land-to-attack-Israel.html>
- Cam Simpson: Lebanon Deal Boosts Hezbollah - Islamists Gain After Battle Over Secret Fiber-Optic Network, *The Wall street Journal*, 2008. 05. 22. <http://online.wsj.com/article/SB121135053381510093.html>
<http://nowlebanon.com/NewsArchiveDetails.aspx?ID=97943>

- Gregg Carlstrom: Full List Of Lebanese Cabinet Nominees, *The Majlis*, 2009. 11. 09 <http://www.themajlis.org/2009/11/09/full-list-of-lebanese-cabinet-nominees>
- Romesh Ratnesar, Tim McGirk: Politically Incorrect, *Times*, Vol. 174 Issue 1, p36-37, 2p, 2009. 07. 13.
- Patrick Gale: **Netanyahu: Hizbullah is Lebanon's 'real army'** *Daily Star*, 2009, 12. 08. http://www.dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=1&categ_id=2&article_id=109547
- Israel calms fears of Hezbollah war, *Al Jazeera*, 2010. 01. 24. <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2010/01/2010124125817396341.html>
- Rocket hits Israel from Lebanon, *Al Jazeera*, 2009. 10. 27. <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2009/10/20091027181128690733.html>
- Ban slams Hezbollah, *Israel* for violations, UPI Emerging Threats - Briefs, 2009. 10. 28.

JEGYZETEK

- 1 Augustus Richard Norton: Hezbollah – A Short History, PRINCETON, 2007. p. 117.
- 2 A szó jelentése: felkelés. 2000. szeptember 28-án, Ariel Sharon fegyveres kísérettel megjelenik a Templom-hegyen, és elvonul az AI-Aksza mecset előtt. A palesztinok provokációnak tekintik az eseményt, és kezdetét veszi a második intifáda. Palesztin részről elszaporodnak az öngyilkos merényletek, melyet egyre erősebb izraeli megtorlások követnek.
- 3 Amos Harel and Avi Issacharoff: 34 days. 2008. 39-41. oldal
- 4 Bahrain News Agency: Palestine-Resignation Israeli Army Commander Resigns. In: Arabia 2000. 2006.09.13.
- 5 Mitchell Prothero: Hezbollah abducts two Israeli soldiers. In: Washington Times. 2006.07.13
- 6 Hezbollah, the Party of God. Ynetnews, 2006. 07. 31. <http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3284023,00.html>
- 7 Amos Harel and Avi Issacharoff: 34 days. 2008
- 8 Amos Harel, Benn Aluf, Gideon Alon: Hezbollah attack / Gov't okays massive strikes on Lebanon; Israel readies for rocket attacks in north, Haaretz, 2006. 07. 13. <http://www.haaretz.com/hasen/pages/ShArt.jhtml?itemNo=737827>
- 9 Global Security: Change of Direction. <http://www.globalsecurity.org/military/world/war/lebanon-change-of-direction.htm>
- 10 Alastair Crooke, Mark Perry: How Hezbollah Defeated Israel – PART I: Winning The Intelligence War, Asia Times, 2006. 10. 12. http://atimes.com/atimes/Middle_East/HJ12AK01.html
- 11 Tanya Reinhart: Burning Lebanon-Israel's New Middle East, Counterpunch, 2006. 07. 26. <http://www.counterpunch.org/reinhart07272006.html>
- 12 2006. május 26-án Mahmud Majzub, az Iszlám Dzsihád szélsőséges palesztin vezetője és testvére ellen sikeres merényletet hajtanak végre. A Hezbollah a támadásért Izraelt tette felelőssé, Izrael pedig légi támadást indított Líbanon és Gáza ellen, hogy palesztin fegyveres csoportok állásait bombázzák. Az egyik ilyen támadás során Izraeli őrmászadók nyitottak tüzet a Gázai partokon strandolókra. Legkevesebb hat személy – köztük három gyermek és két nő – halt meg. A hadihajókról kilőtt tüzérségi lövedékek több mint 35 embert megsebesítettek. A támadások tovább folytak: június 24-én az izraeli hadsereg bevonult a Gázai övezetbe további szélsőségesek és fegyverek után kutatva. Két nappal később – miután a strandon elkövetett támadás után bosszút esküdtek – Hamasz fegyveresek megölték két izraeli katonát és elrabolják Gilad Salit tizedest. Forrás: Nina Shen Rastogi: Gaza: The Basics-Some history and background on the Gaza Strip. 2008. Január <http://www.slate.com/id/2182754/#correction>, Továbbá: <http://www.palestinehistory.com/issues/gaza2006/gaza2006.htm>
- 13 Joseph Alagha: The Israeli-Hizbullah 34-Day War: Causes And Consequences. In: Arab Studies Quarterly; Spring2008, Vol. 30 Issue 2
- 14 Jon Lee Anderson: The Battle for Lebanon In: The New Yorker http://www.newyorker.com/fact/content/articles/060807fa_fact
- 15 Carnegie Endowment for International Peace. http://www.carnegieendowment.org/arb/?fa=show&article=20556&zoom_highlight=Israel+Palestine+Lebanon
- 16 N.A. Seizing Israeli Soldiers Big Mistake: Nasrallah; Lebanon. In: Hamilton Spectator, 2006.08. 28.
- 17 Nafez Qawas and Raed El Raféi: Simiora's Cabinet makes clear it had nothing to do with 'what happened' July 13, 2006 http://dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=1&categ_id=2&article_id=73930
- 18 Middle East Military Balance. <http://www.tau.ac.il/jcss/balance/index.html>
- 19 Haaretz, IDF paper: Lebanon overflights aim to pressure int'l community <http://www.haaretz.com/hasen/spages/783157.html>
- 20 Az izraeli parlament honlapja. http://www.knesset.gov.il/lexicon/eng/Lebanon_war2_eng.htm
- 21 Július 14-én iráni rakéta találat ért egy Bejrút kör-

- nyékén álló Hanit nevezetű izraeli naszdahajót. A hír hallatán az emberek örömmujongásba kezdtek, és a Hezbollah, illetve Naszrallah szerepe felértékelődött a libanoniak szemében. Forrás: Amos Harel and Avi Issacharoff. Ugyanott, 101. oldal
- 22 Emirates News Agency: Israel-Hezbollah-Lebanon In: Arabia 2000, 2006. 07. 14.
- 23 Joseph Alagha: ugyanott
- 24 Conal Urquhart: Olmert admits war with Lebanon was preplanned In: Irish Times, 2007. 03. 09
- 25 Ralph Peters, The myth of Immaculate Warfare, USA Today, 5 September 2006, http://www.usatoday.com/news/opinion/editorials/2006-09-05-warfare-edit_x.htm.
- 26 Joshua Mitnick: Israel widens ground war in Lebanon. In: Washington Times 2006.08.10
- 27 A kormány népszerűtlen intézkedésekre kényszerült, hogy a 2003-as válságból ki tudjon kerülni. Ezért sok pénzt volt kénytelen a hadseregétől elvonni, melynek eredményeként a kiképző programok rövidültek, a tartalékosokat leszerelték és csökkentették a rendelkezésre álló fegyverek és municiók mennyiségét. Forrás: Amos Harel and Avi Issacharoff. Ugyanott, 43. oldal
- 28 Charles Levinson: Israel's Ground Assault Marks Shift in Strategy. In: The Wallstreet Journal, 2009. 01. 05. <http://online.wsj.com/article/SB123106067991451749.html>
- 29 Alon Ben-David: Debriefing teams brand IDF doctrine 'completely wrong' In: Jane's Defence Weekly, 2007. 01. 03. <http://www.scribd.com/doc/6986972/Janes-Defence-Weekly-Jan0307>
- 30 David T. Zabecky: Is IDF invincible? In Military History 2009. feb/marc. 28-37. oldal
- 31 Vó: Israeli general who oversaw recent war in Lebanon resigns from his post. In: The Canadian Press, 2006. 09. 13. Továbbá: News Agency, Bahrain: Palestine-resignation israeli army commander resigns In: Arabia 2000, 2006. 09. 13. OC Northern Command Adam resigns: Maj-Gen. Adam quit over disagreements with the chief of staff during the war. In: Globes (Izrael) 2006. 09. 13.
- 32 Forrás: Yaakov Katz:IDF report card 2006. aug. 24. <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1154525936817&pagename=JPost/JPArticle/ShowFull>
- 33 Resolution 1701 (2006) ENSZ honlapja; <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N06/465/03/PDF/N0646503.pdf?OpenElement>
- 34 Yaakov Katz: Wadi Saluki battle – microcosm of war's mistakes. In: The Jerusalem Post. 2006. 11. 30. <http://www.jpost.com/servlet/Satellite?cid=1154525969154&pagename=JPArticle%2FShowFull>; Lt. Col David Eshel: Lebanon 2006. In: Tank Magazine, 2006, December, <http://www.combatdiaries.co.uk/diary30/lebanon%202006.htm>
- 35 News Agency, Bahrain: Hizbollah accepts *resolution 1701* and, In: Arabia 2000, 2006. 08. 12.
- 36 English Summary of the Winograd Commission Report. In: The New York Times, 2008. 01. 30. http://www.nytimes.com/2008/01/30/world/middleeast/31winogradweb.html?pagewanted=1&_r=1
- 37 Elektronikus hadviselésről beszélünk (Electronic Warfare - EW) amikor a rádiótechnikát, az elektronikát és a rejtjelezést (kriptográfiát) használják a hadviselés eszközeként.
- Forrás: <http://www.cl.cam.ac.uk/~rja14/Papers/SE-16.pdf>
- 38 Amnon Barzilai: Navy probe blames faulty intelligence for missile ship hit. In: Globes (Israel), 2006. 07. 20.
- 39 Augustus Richard Norton: Hezbollah – A Short History, PRINCETON, 2007. p. 136
- 40 Colonel David Eshel: Electronic Warfare in the Second Lebanon War, in: The Journal of Electronic Defense, July 2007 pp. 27-30.
- 41 Greg Myre: Offering Video, Israel Answers Critics on War Published: December 5, 2006, http://www.nytimes.com/2006/12/05/world/middleeast/05mideast.html?_r=1&ex=1165986000&en=d8519a5253da59d3&ei=5070&emc=eta1
- 42 Cathy Sultan: Tragedy In South Lebanon: The Israeli-Hezbollah War of 2006. SCARLETTA, 2007. p. 35-54.
- 43 Alastair Croeke, Mark Perry
- 44 Jonathan Cook: Revisiting the Summer War, 2007. 08. 16, Electronic Lebanon, <http://electronicintifada.net/v2/article8946.shtml>
- 45 Ez pilóta nélküli repülő gépeket és földi telepítési vizsgálok rendszerét jelenti, mely a rakéta kilövés észleli, és a levegőből megsemmisíti. Forrás: <http://www.defenstech.org/archives/002828.html>
- 46 Horváth Jenő: ENSZ BT 1701. (2006) sz. határozata. Grotius. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=DMCPWL> Továbbá a szervezetről: UNIFIL Official. <http://unifil.unmissions.org/>
- 47 Steinberg, Jessica, Groves, Ellen, Murphy, Robert: Fog of War: Industry Upheaval in Israel, Libanon. In: Women's Wear Daily, 01495380, 2006. 08. 04. Vol. 192, Issue 23
- 48 David Wright: The Israeli-Lebanese War In: Nightline (ABC) 2006. 07. 24.
- 49 Human Rights Watch: Why They Died, 2007. 09. 05. <http://www.hrw.org/en/reports/2007/09/05/why-they-died>; továbbá ugyanott: Israel/Lebanon: Israeli indiscriminate Attacks Killed Most Civilians, <http://www.hrw.org/en/news/2007/09/05/israel-lebanon-israeli-indiscriminate-attacks-killed-most-civilians>
- 50 The dangers of cluster munitions, Handicap International, http://www.handicap-international.org.uk/page_247.php
- 51 Scott Stedjan, Laura Weis: The Cluster Bomb

- Treaty, 2007. 03. 30. <http://www.counterpunch.org/stedjan03302007.html>
- 52 The Daily Star Staff: Israel 'broke law' with use of cluster bombs Human Rights Watch details 'war crimes' Daily Star, 2008. 05. 01.
- 53 Nir Hasson, Meron Rapoport: IDF admits targeting civilian areas in Lebanon with cluster bombs, Haaretz, 2006. 11. 19., <http://www.haaretz.com/hasen/spages/789876.html>
- 54 Meron Rapoport: When rockets and phosphorous cluster, Haaretz, 2006. 09. 30. <http://www.haaretz.com/hasen/spages/761910.html>
- 55 Cathy Sultan, p.66.
- 56 Vladislav Goncharov: Red Cross ambulances destroyed in Israeli air strike on rescue mission, The Guardian, 2006. 07. 25. <http://www.guardian.co.uk/world/2006/jul/25/syria.israel5>
- 57 Cathy Sultan idézi könyvében: Cathy Sultan: Tragedy In South Lebanon: The Israelili-Hezbollah War of 2006. SCARLETTA, 2007. p 41.
- 58 Augustus Richard Norton, p. 138.
- 59 Delinda C. Hanley: Israeli Bombardment Caused Environmental Disaster in Lebanon. In: Washington Report on Middle East Affairs, 87554917, 2007. December, Vol. 26, Issue 9
- 60 Sabine Dolan: The humanitarian challenge in Lebanon http://www.unicef.org/emerg/index_35274.html
- 61 <http://mfa.gov.il/MFA/victimsofrocketattacksandIDFcasualties>
- 62 The Nation. Rashid Khalidi, 2006. aug. 14-21
- 63 An Open Letter: The Hizballah Program, 1985. 02. 16. http://www.standwithus.com/pdfs/flyers/hezbollah_program.pdf
- 64 Hizbullah's Political Manifesto, 2009. november, Hezbollah Website; <http://english.moqawama.org/essaydetails.php?eid=9632&cid=214>
- 65 Amos Deborah: *Israel, Hezbollah Plan Prisoner Exchange*, In: Morning Edition (NPR), 2008. 07. 16.
- 66 Shawn Teresa Flanigan, Mounah Abdel-Samad: Hezbollah's Social Jihad: Nonprofits as Resistance Organizations, Middle East Policy, Vol. XVI, No. 2, Summer 2009
- 67 Ahmed Nizar Hamzeh: In the Path of Hizbullah, Syracuse University Press, 2004
- 68 Richard Wike: Lebanon's Precarious Politics, Pew Global Attitudes Projekt, 2007. 11. 15. <http://pew-research.org/pubs/636/lebanon-politics%3E>
- 69 Pew Global Attitudes Projekt, Mixed Views of Hamas and Hezbollah in Largely Muslim Nations, 2010. 02. 04 12. oldal
- 70 Az összecsapások következtében palesztin oldalon több mint ezer, izraeli oldalon 13 ember vesztette életét. A vérengzéseknek a 2009. január 17-én megköttöt tűzszünet vetett véget. BBC website, Gaza crisis: key maps and timeline http://news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/7812290.stm
- 71 Josef Federman: Fighting A War Against The Past; Israel's Campaign In Gaza Is Said To Be, In Part, About Wiping Away The Mistakes Made During Its Campaign Against Hezbollah In Lebanon 2009. 01. 05. És Uzi Benziman: The IDF's lost honor In: Haaretz, 2007. 04. 10. <http://haaretz.com/hasen/spages/846423.html>
- 72 Steven Erlanger: For Israel, Lessons From 2006, but Old Pitfalls. In: New York Times, 2009. 01. 07. http://www.nytimes.com/2009/01/07/world/middleeast/07military.html?_r=1
- 73 Matt M. Matthews: The Israeli Defense Forces Response to the 2006 war with HEZBOLLAH. In: Military Review, 2009. Július-Augusztus
- 74 Israel 'ready' for Hezbollah, general says In: UPI Emerging Threats – Briefs 2009. December 24.
- 75 Steve Weizman: Israeli army chief says Hezbollah rockets can hit deep into Israel In: Canadian Press 2009. 11. 10.
- 76 Bassem Mroue: Hezbollah leader says Lebanese militant group will keep improving weapons to fight Israel In: Canadian Press, 2009. 11. 30.
- 77 Charles Levinson: Hizbollah buys frontier land to attack Israel, 2007. 08. 17. <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1560119/Hizbollah-buys-frontier-land-to-attack-Israel.html>
- 78 Cam Simpson: Lebanon Deal Boosts Hezbollah - Islamists Gain After Battle Over Secret Fiber-Optic Network, The Wall street Journal, 2008. 05. 22. <http://online.wsj.com/article/SB121135053381510093.html>
- 79 <http://nowlebanon.com/NewsArchiveDetails.aspx?ID=97943>
- 80 Gregg Carlstrom: Full List Of Lebanese Cabinet Nominees, The Majlis, 2009. 11. 09 <http://www.themajlis.org/2009/11/09/full-list-of-lebanese-cabinet-nominees>.
- 81 Romesh Ratnesar, Tim McGirk: Politically Incorrect, Times, Vol. 174 Issue 1, p36-37, 2p, 2009. 07. 13.
- 82 Patrick Galey: Netanyahu: Hizbullah is Lebanon's 'real army' Daily Star, 2009, 12. 08. http://www.dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=1&categ_id=2&article_id=109547
- 83 Israel calms fears of Hezbollah war, Al Jazeera, 2010. 01. 24. <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2010/01/2010124125817396341.html>
- 84 Rocket hits Israel from Lebanon, Al Jazeera, 2009. 10. 27. <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2009/10/20091027181128690733.html>
- 85 Ban slams Hezbollah, *Israel* for violations, UPI Emerging Threats - Briefs, 2009. 10. 28.
- 86 Troops die in Israel-Lebanon clash, Al Jazeera, 2010. 08. 03. <http://english.aljazeera.net/news/middleeast/2010/08/20108310240207599.html>
- 87 Mark Lavie: Flare-up over tree accents Israel-Lebanon Tension, Associated Press (Yahoo! News), 2010. 08. 03. http://news.yahoo.com/ap/20100804/ap_on_re_mi_ea/ml_lebanon_israel

- 88 Al Jazeera, ugyanott
- 89 Patrick Galey: Lebanese, Israeli troops clash along Blue Line, The Daily Star – Lebanon, 2010. 08. 04. http://dailystar.com.lb/article.asp?edition_ID=1&article_ID=117830&categ_id=2#axzz0wLlq4Qos
- 90 Patrick Galey: UNIFIL Says Israelis were in their territory, Beirut refutes claim, The Daily

Star – Lebanon, 2010. 08. 05. http://dailystar.com.lb/article.asp?edition_ID=1&article_ID=117868&categ_id=2#axzz0wLIE2JCO
Továbbá: Deir El-Zahrani: U.N. Backs Israel in Border Dispute with Lebanon, CBS NEWS, 2010. 08. 04. <http://www.cbsnews.com/stories/2010/08/04/world/main6742645.shtml>

Kizökkent elmék

A tudományok fejlődésének lépcsőfokai a felfedezések: a természet törvényszerűségeinek, jelenségeknek, okok és okozatok közötti összefüggéseknek, természeti kincseknek, anyagoknak, stb. felfedezése, megismerése és megismertetése. A nagy tudományos felfedezések folyamatának feltárása a tudománytörténet-írás izgalmas területe. A kortársak és az utókor egyaránt arra igyekszik választ kapni, hogy milyen körülmények hatására lobbant lángra a felismerésnek az a bizonyos kis lángocskája, és miért éppen az adott kutatót ajándékozta meg a sors a felfedezés örömeivel, nem ritkán gyötrelmével.

Az orvostudomány több ezer éves történetét is felfoghatjuk a felfedezések hosszú láncolataként, hiszen a legősibb, empirikus gyógymódnak is a sok-sok apró hétköznapi megfigyelés, tapasztalat – ha tetszik felfedezés – a kiindulópontja. A tudománytörténetben – így az orvoslás történetében is – a legfontosabb, nem egyszer szemlélet- és korszakváltó felismeréseket egy-egy kutató munkásságához kapcsoljuk. (Huszadik századi jelenség a team-munka, amikor már nem a „magányos” kutató egyéni teljesítménye az új felismerése, létrehozása, megalkotása.) A legnagyobb elismerés természetesen, ha a felfedezett élettani törvényszerűség, tájanatómiai vagy mikroszkópi egység, a betegség, vagy a betegség körkörös oka és gyógymódja, netán ellenszere a szakmában a felfedező nevét kapja, és ettől fogva a tudós orvos nevét „menthetetlenül” őrzi a tudománytörténet. A medicina történetében különleges helyet foglalnak el a személynévvel jegyzett betegségek vagy tünetegyüttesek (szindrómák). A hajdanán élt tudósok nevei szakkifejezéssé váltak, szinte személytelené függetlenedtek (eponimák), sokaknak talán már eszükbe sem jut a nap mint nap említett betegségnév kiejtésekor az elnevezés mögött rejtőző hús-vér ember, nem idézik fel az életútjukat és a sok fáradozással végzett kutatásokat.

Nekünk, magyaroknak természetesen különös büszkeségre adnak okot a nemzetközi szakirodalomban is magyar személynévvel ismertté vált orvosi elnevezések, szakkifejezések. A világhálón is található egy kimutatás (www.whonamedit.com), amely több ezer orvosi eponimát tartalmaz. Az összeállítás ugyan egyértelműen angolszász szemléletű, tanulmányozása sok szempontból tanulságos. Nemzeti hovatartozásuk szerint csoportosították az eponimákhoz tartozó orvos-tudósok életrajzait, csatolva a nevüket viselő felfedezés mibenlétét, leírását. A figyelmes, és a számítástechnika segítségével a legkülönbözőbb szempontok szerinti kigyűjtésre, statisztikára fogékony érdeklődő az összeállítás alapján megtudhatja: mely nemzetek kutatói jártak élen az orvostudomány művelésében az elmúlt századok során, egy-egy ország orvoslása mikor élte virágkorát, de megismerhetjük a felfedezésekre legoptimálisabbnak tartott kutatói életkort is. A nyilvántartás 36 nevet sorol fel Magyarországhoz tartozóként, de igen sok az átfedés Ausztria és a történelmi Magyarországon születettek vonatkozásában, illetve a más országokban munkálkodó magyar származású tudósok viszonylatában is.

A tudománytörténet-írás a felfedezések krónikájában a hangsúlyt természetesen az első közlés tényére helyezi, hiszen számos eset ismert, hogy többen is azonos felismerés birtokába jutottak, a prioritási vitát mégis az első írásos közlés megtörténte döntheti el. (Elég, ha a Semmelweis – Lister – Holmes prioritási vitára utalunk.)

De kanyarodjunk vissza a holland pszichiáter-esszéista, Douwe Draaisma a közel-múltban, magyar fordításban is megjelent könyvéhez. A *Kizökkent elmék* című munka

szerzője azt kutatja, vajon mit jelent felfedezni, először meglátni valamit. Keresi azokat a körülményeket, szellemi adottságokat, amelyek képessé tesznek valakit arra, hogy lássa és felismerje azt, amit a többi szemlélő, kutató nem vesz észre. A cím talán elárulja, hogy az agykutatás és a lélekgyógyászat világába nyerünk bepillantást, pszichiátriai, pszichológiai jelenségekről, betegségekről esik szó: a Parkinson- kórrol, a Jackson epilepsziáról, a Lombroso elméletről, a Korszakov szindrómáról, a napjainkban mind többet emlegetett Alzheimer- kórrol és társaikról, összesen tizenhárom „titokzatos” betegségről. A szerzői előszóból megtudjuk, hogy nem véletlenszerűen esett a választás a kötetben szereplő kutatókra és felfedezésük megismertetésére. XIX. századi történések és kutató egyéniségek állnak az érdeklődés középpontjában, a közös a munkamódszerük, amely egyébiránt a korra is jellemző volt. Ez a metódus az esettanulmányokra és a kórtörténet tanulmányozására épült, vagyis a számtalan egyedi esetleírásból akarták a „közöst” megismerni. A kórtörténetekben a vizsgálat, a tapasztalat, a kezelés és a későbbi „gondozás” nehezen választható szét, sőt számos szubjektív elem – sajnálat, együttérzés – is megfogalmazódott az esetleírásokban. A tudományos megismerésnek, a kutatásnak ez a módja azóta már kiment a gyakorlatból. A szerző kiemeli, hogy ez az indukciós kutatói módszer még Cesare Lombroso esetében is igaz, hiszen ő is abban reménykedett, hogy a sok egyedi esetleírás alapján eljut a „született bűnöző” típusának meghatározásához.

Draaisma könyve - minden túlzástól mentesen – lenyűgöző olvasmány. Ennek egyik oka a témaválasztás, hiszen a pszichológia, pszichiátria, az agy normális vagy kóros működése, a lélekbúvárlat a maga titokzatosságával, mindig magával ragadja az olvasót, legyen az szakember, vagy érdeklődő laikus. Draaisma írói sikerének másik oka stílusa, ahogyan a tudományos kérdéseket, szakmai problémákat, kóreseteket leírja. A kötet a betegségtörténeteken túl számos új adalékkal gazdagítja az agykutatás történeti feltárását, sőt bepillantást enged a pszichológia – pszichiátria tudományának világába, a különböző felfogást képviselő kutatói csoportok, „iskolák” hatalmi harcaiba is. A könyv szakmai színvonalát a szerző elmélyült tudása biztosítja, hitelességét alátámasztja és növeli a hivatkozások és a felhasznált irodalom precíz összeállítása, közreadása. A fekete-fehér fotók annak ellenére, hogy nem a legjobb minőségűek, mégis nagymértékben emelik a feldolgozás informatív értékét.

Egyetérthetünk a kiadvány egyik kritikusanak véleményével: „*azon ritka könyvek egyike, amelyek gyönyörűséget nyújtanak a szakembereknek és a nagyközönségnek egyaránt.*” Fűzzük még hozzá, hogy Douwe Draaisma mindenki számára érthető, élvezetes olvasmányként megírt tudománytörténete követendő példa lehet a tudományos népszerűsítés műfajában, hiszen a közérthetőség érdekében nem csorbul a szakmai színvonal. Ennek, a műfajjal kapcsolatban jogosan támasztott igénynek manapság sajnos csak kevesek felelnek meg.

(*DRAAISMA, Douwe: Kizökkent elmék. Fordította: Bérczes Tibor. Budapest, Gondolat kiadó, 2009. 363 p. illusztrált*)

Lengyel sorsok – három család története

Sajnos „magyar” szokás, hogy csak nevezetes évfordulók adnak lehetőséget valóban értékes munkák megjelentetésére, pedig az utóhang mindig pozitív, sőt valóban hiánypótló munkává lépnek elő. Ezt történt 2009-ben is, amikor a második világháború kitörésének 70. és a lengyel menekültek magyar földön történő megjelenése alkalmából nemcsak országos megemlékezések szerveződtek, de alkalom nyílt több történeti és irodalmi munka megjelentetésére is. Ezek a munkák nem emlékiratok, nem a világháború eseményeinek dokumentálását szolgálják, hanem kicsit az események sodrásába került emberek szemzőgéből láttatják az eseményeket, természetesen szólva önmagukról, családjukról. A ma emberének talán „különös”, hogy vannak magyar földön olyan családok, amelyek félig magyarok, félig lengyelek, de kötődésük a „két hazához” valóban régi, és talán ezért is elszakíthatatlan. A lassan 100 éve felbomlott Monarchiában, a hajdan volt „békebeli időben” nem volt „kötelező” asszimilálódni és a két kultúrában felnövőknél erősebbé vált a „két hazához” való kötődés. Különösen fontos ez a kör a második világháború időszakában, amikor a magyar földre menekült lengyelek közül többen – házasságot kötve – magyar földön maradtak, vagy éppen a magyar gyökerek miatt kerestek menedéket nálunk.

Hazánkban és lengyel földön a középkortól mindig élt jelentősebb magyar vagy lengyel kolónia: részben a közös uralkodók környezetét alkották, illetve a történeti magyar-lengyel határvidék mentén formálódott ki lengyel települések láncolata. A vesztes szabadságharcok után a politikai emigrációk – az évszázados barátság szellemében – kölcsönösen kerestek menedéket a másik országban. A lengyel politikai emigráció a 18. század végétől szinte folyamatosan telepedett meg Magyarországon, majd a 19. század utolsó harmadában – vagy 100 ezres létszámban – megjelent az úgynevezett szociális emigráció, az orosz uralom alatt élt lengyel területekről. Ezek többsége később kivándorolt Amerikába, egy részét „felszívta” a gyorsan iparosodó Budapest, Kassa, Miskolc külvárosi telepe. Csupán a fővároshoz tartozó Kőbányán formálódott ki 20-40 ezer lelket számláló – iskolával, templommal– lengyel közösségi életet élő, tartós kolónia. Az első világháború után ezrével repatriáltak az újjászületett Lengyelországba, de ma is él itt egy lengyel hagyományokat őrző közösség. Lényeges ez abból a szempontból, hogy az egyik visszaemlékezés éppen Niazalowski Ernőről, 1939 szeptemberének lengyel katonájáról szól, aki már Budapesten született (1915), ide kötötte mindennapi élete és tanulmányai, de hazafias érzelemből 1938-ban – mint lengyel állampolgár is – bevonult a lengyel hadseregbe és a légierő pilótájaként védte a lengyel földet. Németországba került hadifogolyként, innen kalandos úton hazaszökött, segítette a menekültügyet, később műszaki értelmiségiként dolgozott. Számára nagy elismerés volt, hogy 1999-ben a lengyel honvédelmi miniszter hadnaggyá léptette elő, magas lengyel állami kitüntetéssel fogadta vissza a „másik haza”, amelynek éppen olyan hű polgára, mint Magyarországnak. Nagypapa részt vett az 1863. évi orosz lengyelországi felkelésben, kivégezték és felesége gyermekeivel Bécsbe, majd magyar földre menekült. A *Szeptember katonája* c. könyv – bő fénykép illusztrációval – egy 94 éves ember vallomása a „két hazáról”, a lengyel hazához való kötődéséről, felidézi 1939 őszének eseményeit, a lengyel hadsereg hősi harcait, a hazatérés szomorú-vidám történetét, valamint azt, hogy egy lengyel katona – főleg, ha pilóta volt – milyen „veszélyt jelentett” a népi demokráciára, amit több évi börtönnel is

sújtottak. Ebből a történetből nemcsak egy rendhagyó élet rajzolódik ki, de tükrözi az itt élő lengyelek viszonyát és kötődését is a magyar és a lengyel földhöz.

Egy korszak története sok egyéni élettörténet „halmaza”, ami erősíti, márkásan megrajzolja annak jellegét. Ilyen markáns családtörténet Cséby Géza *Sors-címerkép (Mozaikok egy család XIX. és XX. századi történetéből)* címet viselő kötete. Cséby Géza jeles író, polonista, a magyar történelem és irodalom kiváló lengyelföldi ismertetője, illetve a lengyel kultúra és történelem, illetve a lengyel szellemiség egyik legjobb magyarországi követe. Sok kiváló írása közül talán ez a családtörténet a legjobb, hiszen magyar nyelven ennyire híven és mély átéléssel kevesen érzékeltették a 19/20. századi lengyel történesek szellemét és hangulatát. Cséby Géza édesanyja és nagyanyja 1939 őszén menekültként érkezett Magyarországra, itt ment férjhez az író gyógyszerész édesapjához. Ez eddig egy „szabvány történet”, ami sok más családhoz hasonló történet. Ami lebilincselővé teszi a lengyelföldi történetét: a tanító dédapa életét, akit az 1863. évi felkelés után Szibériába száműznek, dédanyja követi a teljes bizonytalanságba, hogy onnan egy kitűnő értelmiségi és sokoldalú család térjen vissza a 19. század végének Orosz-Lengyelországába. Abban a sorsfordító időszakban, amikor a lengyelség – éljen akár német, orosz vagy osztrák uralom alatt – teljes erővel küzdött hazájuk függetlenségéért. Teremtett modern városokat, városi kultúrát, küzdött az idegen szellemi áramlatokkal, olyan elszántsággal, ahogy csak lengyelek tudnak viaskodni igazukért. Ez így is izgalmas történet, de a szerző olyan kiváló eszközökkel írja le a régmúlt események helyszíneit, ami lebilincselő olvasmánnyá avatja a könyvet. A kötet második fele sem „közömbös”, igen pontos és izgalmas képet rajzol a magyar földre menekült lengyelek mindennapjairól, a Dunakanyarban volt lengyel polgári táborokról, majd a Keszthelyen létesített lengyel polgári táborról. A „tábor” azonos volt Keszthely közigazgatási határával, ahol a lengyelek iskolát, kulturális intézményeket tartottak fenn, magánházakban laktak, valóban együtt éltek a magyarokkal. Valóban a Balaton környéke a menekülteknek asyilium volt a háború viharában, nyugodt sziget, bár a veszély érzete mindig közöttük élt.

Ez 1944 márciusa után következett be, amikor sokaknak menekülniük kellett, sokat kényszermunkára vittek, de a háború után rákényszerültek a döntésre: hazatérni, maradni vagy esetleg még messzebbre menekülni. Cséby Géza családján keresztül remekül rajzolja meg ezt a súlyos döntést: édesanyja és nagyanyja még visszatért az elpusztított Varsóba, rokont, barátot keresni, majd visszatértek Keszthelyre. Nem egyszerű és sablonos történet, sok lengyellel megtörtént, De amit Cséby Géza elmond, hangulatában, tragikus történéseivel megrázó módon érzékeltetni a lengyelek tragédiáit. Példázzák ezt anyai családjának világháborús veszteségei, mindegyik külön-külön is megrázó történet, de egészében tragédia, amit nem mindegyik európai nemzet élhetett át a világháború alatt.

A harmadik történet Tadeusz Olszanski újságíró munkája, aki egykoron lengyel menekültként a balatonboglári lengyel gimnázium diákja volt. Tanulmányait Varsóban végezte, előbb sport-, majd politikai újságírással foglalkozott, többek között tagja volt a Lengyel Olimpiai Bizottságnak is. Az 1970-1980-as években a budapesti Lengyel Intézet igazgatóhelyettese, majd igazgatója is volt, az 1990-es évek legelején a varsói rádió és a Lengyel Televízió budapesti tudósítójaként tevékenykedett. Édesanyja révén magyar származású, már otthonról hozta a magyar nyelv tökéletes ismeretét. Azon „bogláracsíkok” (a Balatonbogláron végzett és tanult lengyel diákok így nevezik magukat) egyike, akik a második világháború után lengyel földön a magyar kultúra és Magyarország következetes „propagátorai”. Édesapja orvosként működött Stanislawowban, itt kötött házasságot

Siménfalvy Katalinnal, s innen Tadeusz Olsanski „magyar eredete” és kiváló magyar nyelvtudása.

Stanislawów galíciai vegyes lakosságú város, közel a történeti magyar-lengyel határhoz, ahol évszázadon át lengyelek, ukránok, oroszok, németek, magyarok, zsidók és örmények laktak békében. Ma Ivan Franko néven az Ukrán Köztársaság része, ahol már inkább ukránok és lengyelek élnek, a többi nemzetiség lassan eltűnt innen. A két világháború között Lengyelország része volt, de a második világháború alaposan felforgatta e kisváros életét: előbb a bevonuló szovjet hadsereg gyűjtötte szibériai lágerekbe a lengyel-ség színe-javát, majd a német megszállás tette ugyanezt a zsidósággal, az örményekkel, végül a Szovjetunió részeként csak emlék maradt a régi „békebeli” Stanislawów. Tadeusz Olsanski könyvében történeti sétára hívja az olvasót a lengyel arisztokrata és a nemzeti történelemben jelentős szerepet játszott Potocki-család alapította városban. Utcáról utcára halad történetében, remek történetekkel meséli el az egyes városnegyedek történetét, a német, a lengyel, az ukrán, az örmény, a magyar lakosság emlékeit, a jeles családok, közötté saját családjának történetét, stanislawóvi gyökereit. Természetesen középpontba került gyermekora, azok az emlékek, amelyek később meghatározták életét, sorsának későbbi alakulását. Ennek az idilli állapotnak előbb az orosz, majd a német megszállás vetett véget, 1943 leelején menekülniük kellett, mivel édesapját – a hazai ellenállással kapcsolatot tartó helyi orvost – a Gestapo le akarta tartóztatni. Magyarországra menekültek, a magyar rokonokhoz, útjukat segítette a magyar honvédség. Tadeusz Olsanski Balatonboglárra került, a lengyel középiskolába, és ez meghatározta későbbi életét. Az, hogy magyar földön lengyel tanrendű iskolában tanulhattak, elképzelhetetlen volt szülővárosában. Varga Béla, a politikus helyi plébános atyai szeretettel gondoskodott a lengyel iskola diákjairól, az idelátogató magyar kormányzati tisztviselők és politikusok nagy szerepet játszottak az 1945 utáni magyar polgári kísérletben. Tadeusz Olsanski könyve (története) nem romantikus elbeszélés, egy város emlékeinek és egy elmúlt világ „nosztalgikus” felemlegetése, hanem remek korkép az egykori Monarchia határvidékéről, az itt élt nemzetiségekről.

Tadeusz Olsanski 1943-ban Magyarországra került, itt kapcsolódott az „alaptörténethez”, a második világháború idején magyar földre menekült lengyelek sorsának alakulásához, ami talán a 20. század egyik – legalább is magyar szempontból – sorsdöntő eseménye lett. Az alapos történeti feldolgozások mellett ezek a visszaemlékezések, egyéni sorsok lényeges bizonyítékai az akkor „másik Magyarországnak” is nevezett politikai magatartásforma tevékenységének, amit 1945 után vagy feledtetni, vagy meghamisítani akartak. A három történet mindegyike más-más helyről indul, magában foglalja a lengyel történelem tragikus sajátosságait, de végül magyar földön találkoznak, válnak – még ha egyéni sorsokon keresztül – a két nép barátságának szimbólumává.

(Máté Endre: *Szeptember katonája. Nizalowski Ernő hadnagy visszaemlékezései.* Budapest, 2009. 99 l.; Cséby Géza: *Sors-cimerkép. Mozaikok egy család XIX. és XX. Századi történetéből.* Keszthely, 2009. 145 l.; Olsanski, Tadeusz: *Kresy Kresów, Stanislawów. Varsó, Iskra, 2009. 175 l.)*

JEAN-LOUIS SCHLEGEL

Búcsú a katolicizmustól?

Az európai katolicizmus "zuhanórepülése" két-tős jelenség: egyszerre látványos, a számokban, és rejtett, a társadalom érzéseiben, életében. Egyszermind ellentmondásos is: a közömbös-ség szekularizációval együtt járó elhatalmaso-dása ellenére sem mondhatjuk, hogy korunk vallástalan kor lenne. Rendkívül kétértelmű módon persze, a vallási kérdés és a vallások általában ma is tömegeket hoznak izgalom-ba, ösztönzik az igazság spirituális úton va-ló keresését, csoportképző erőt jelentenek. A fundamentalistának nevezett irányzatok nagy népszerűségnek örvendenek, különösen a pro-tesztáns világban – az iszlámizmusnál is erősebb mozgalomnak számító – evangéliumi közössé-gek „ébredésével”. A pünkösdista felekezetek nemcsak Braziliában, Afrikában vagy Ázsiában, hanem Európában és Franciaországban, különö-sen a nagyvárosok peremvidékein szaporodnak gyorsan. Nem szabad alábecsülni a „prosperitás evangéliumának” sikerét sem, Afrikában vagy Dél-Amerikában, és máshol a világban. Ezek a felekezetek a Dél országaiiban konkurenciát támasztanak a katolikus Egyházzal szemben. Ez utóbbi ugyanakkor, számos helyen, például Afrikában vagy Ázsiában, sikerrel áll ellent, és néhol erősödik is. Nyugat-Európában ez-zel szemben, és különösen Franciaországban, aggasztó vérszegénységben szenved, és visz-szaszorulóban van, mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt.

Azt mondhatnánk, hogy az emberiség – köny-nyek, dráma és nosztalgia nélkül – lassan búcsút vesz a katolicizmustól. Már az is nagy dolog, hogy Olaszországban, Spanyolországban vagy Németországban kisebbfajta zendülések alakul-

nak ki, amikor az Európai Bíróság az iskolai osz-tályokban még a falon függő kereszték levételét kéri. Nem halt még ki persze a katolicizmus, még csak azt sem lehet mondani róla, hogy hal-doklik, „mozog még a teste”, hogy egy híressé vált könyv címét idézzük, és mégis, Európában néha úgy tűnik, közel a teljes visszavonulás. Olyan emberek, akik nem eleve rosszindulatúak vagy ellenzői a katolicizmusnak, teszik fel a kérdést: vajon Róma – annak ellenére, hogy német a pápa – számol-e még egyáltalán a régi kereszténységgel, vajon nem veszíti-e el hitét a „gyökereiben”, és hogy ezzel együtt, és nagyon is tudatosan, nem veti-e minden reményét más-hová, a kontinens déli felébe?

A statisztikák, ebben mindenki egyetért, nem adnak magyarázatot mindenre, legkevésbé val-lási kérdésekben. Ettől függetlenül, a számok beszédesek: jól rávilágítanak az évről évre mind súlyosabbá és problematikusabbá váló gyengeségre. A katolikus vallásban, ahol elvileg a vasárnapi misén való részvétel elmulasztása bűnnek számít (az a tény, hogy sokan már a távolmaradást sem tartják vétéknek, már ma-gában is jelez valamit) a hit gyakorlása (a vasárnapi misén való aktív vagy passzív rész-vétel) aránya különösen jó iránymutató. Még ha Írországban, Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban, sőt Lengyelországban, a vasárnapi miselátogatás (havi egy vagy két részvétel már annak számít) gyakorisága tartja is a magasabb szintet, egész Nyugat-Európában igen jelentős visszaesés következett be az elmúlt harminc évben. Franciaországban, amely egyike ama országoknak, ahol a lakosság nagy többsé-ge katolikus, a templomba járók aránya immár nem haladja meg az 5 százalékot, és közeledik az Észak-Európa szekularizált, lutheránus or-szágaiban mért arányhoz. Ez a megállapítás persze különbözőképpen értelmezhető és fino-mítható, de nem lehet egy tollvonással meg nem

történté tenni. .

Különben érthető a pápa nyugtalansága és az, hogy kiemelt fontosságot tulajdonít a liturgiának: De hogy emiatt szükséges volt-e ismét engedélyezni a „hagyományos” latin nyelvű misézést, és azonos rangra emelni az anyanyelvi szertartásrenddel? A legláthatóbb hatása ennek az volt, egyelőre, hogy egyetlenkedés alakult ki a gyakorló katolikusok táborában, és még meghatározóbbá vált a XVI. Benedekről mint tradicionalista pápáról kialakult kép. Mindennek ellene vehető, joggal, hogy a csökkenést részben kompenzálják a hitgyakorlás újfajta – vagy ismét a megbecsültség rangjára emelt – régi formái, illetőleg a közösségi hitélet olyan intenzív, de alkalmankénti eseményei, mint a nagy ifjúsági összejövetelek a pápa körében.

Lehet azt állítani, nem minden alap nélkül, hogy a hitgyakorlás nem bizonyít semmit, vagy hogy legalábbis nagyon keveset mond a hitről és a vallásosságról általában. Hosszan lehetne a példákat sorolni azokról az értelmiségiokről, regényírókról, művészekről, akik kinyilvánították szimpátiájukat az Egyház és a katolikus hagyomány iránt egy olyan korszakban, továbbá kulturális és információs kontextusban, amelyek egyáltalán nem voltak kedvezőek a számukra. A kérdés az, hogy többről van-e szó ezekben az esetekben, mint a non-konformizmus pusztá megnyilvánulásáról.

Azonban a diagnózist súlyosbíthatják más nyugtalanító, sőt elég katasztrofális tendenciák is: a szentségek (kereszttség, a bérmlás, a házasság) felvételének elhagyása, a hittanra járók számának jelentős csökkenése és a katolikus vallásban oly fontos szerepet betöltő papság, szerzetesek és apácák példa nélküli utánpótláshiánya. Franciaországban a hagyományosan vallásosabbnak számító Bretagne, az Elzász-vidék, a Baszkföld, Szavoja az elmúlt harminc évben ebben a tekintetben csatlakozott az ország többi, szekularizált területéhez.

De érződik a veszteség minőségi értelemben is, amennyiben egyre erőteljesebben érzékelhető a katolicizmus partvonalra szorítása – vagy hiánya – a fontos közösségi döntésekben. Amikor ezzel kapcsolatban a „kötődéssel

nem rendelkező hívőkről” beszélünk, akkor egy nagyon bonyolult vallási helyzetről alkotunk összefoglaló képet. Azonban Franciaországban a kötődéssel nem rendelkezők mindenekelőtt azt jelenti, hogy az illető nem katolikus többé. Pontosabban lehetséges, hogy ez a kifejezés a „katolikus vallású népesség” fokozatos eltűnését jelenti, azokét, akiket a szociológia felmérések a vallásukat nem gyakorló vagy a vallásukat alkalmoszerűen (a jelentősebb események és az év néhány fontos ünnepe idején) gyakorlók címszó alá soroltak be. Ez utóbbiak között voltak, mindenféle társadalmi osztályhoz, foglalkozási ághoz tartozók, eltérő kulturális szinttel rendelkezők, különböző földrajzi elhelyezkedésűek, városiak és vidékiek, nem egyszer pártállásuk is különbözött egymástól. Még ha némi átfedés is mutatkozott, nem lehet azt mondani, hogy ez lett volna a „népi” katolicizmus.

Ezek a katolikusok nem rendszeresen, sőt nagyon ritkán gyakorolták vallásukat, összességében véve azonban mégis kötődtek, gyermekeik megkeresztelése vagy hittanra járatása, az első áldozás, majd később az „ünnepi” áldozás révén, a kettő között a bérmlákozással. Ha nem jött közbe semmi, akkor az egyházi esküvő magától értetődő volt, ugyanúgy, ahogy az egyházi temetés is. Bármilyen sok fenntartást is lehet megfogalmazni ezzel kapcsolatban, ez a „hagyományos” katolicizmus, annak dacára, hogy nem ápolta a hagyományokat, a hatvanas évekig fennmaradt, mielőtt körülbelül 1975-től kezdve nagyon gyorsan elkezdett volna lemorzsolódni.

Ez a hagyományos katolicizmus persze nem növelte a katolicizmus életképességét és a róla kialakuló összképet sem javította. Hiszen közben az élő és aktív katolicizmus, az európai kultúra régi alkotóeleme, a 20. század hatvanas-hetvenes éveivel befejeződéen átalakult, mégpedig mindkét formájában: a világi hívők és egyházközségi hívek között persze lehetséges az átfedés, miközben feszültségek is voltak közöttük. Más mozgalmakkal azonos és persze specifikus okok miatt is, a 20. század első felében virágzásnak indult aktivista mozgalmak előbb erodálódtak, majd a század végére össze-

omlottak. Mivel képtelenek voltak átadni harcaik és elkötelezettségük értelmét gyermekeiknek, részben felváltották őket azok, amelyeket a hetvenes-nyolcvanas években „új vallási mozgalomnak” vagy „új közösségnek” neveztek.

Míg a 20. század első felének mozgalmárai felfedezték és felvállalták a politikai és szakszervezeti cselekvést, és végül kivívták – nem minden konfliktus nélkül – az Egyház elismerését, amiért kvázi előnyben részesítették az elkötelezettséget a megszokott, passzív szemléldéssel szemben, addig az utóbbiak inkább a „spiritualitásban”, az imádságban, a politikától mentes szociális segítségnyújtásban találtak rá önmagukra. Amit viszont az előbbiek, az „igazságosságért” folytatott harcuk nevében, néha kissé megvetően, a „karitativ” jelzővel illettek.

Ne feledjük, hogy ezek az „imádkozó” katolikusok nem keverendők össze az evangéliumi protestánsokkal, a pünkösdistákkal és másokkal, még ha létrejöttük idején, a hatvanas évek végén komoly inspirációt kaptak is az észak-amerikai pünkösdistáktól.

Ami viszont az egyházközsegeket illeti, ezek csak vegetálnak. Közülük egyesek, főleg városokban, virágzó életet élnek és egyesítik magukban az aktív és teremtő katolicizmus lényegét. Számos olyan közösség van azonban – tisztelet a helyi kivételnek –, amely veszített korábbi fényéből. Az ok mindenütt ugyanaz: a paphiány, vagyis nemcsak a közösségi élet, hanem a katolikus közösség puszta működését (vasárnapi misét, szentségek kiszolgálását) biztosítani képes „szolgálók” hiánya. Sok egyházkerület kísérletezett az egyházszervezet átalakításával, ami konkrétan végül az egyházkerületek területének adminisztratív átszabásával, a parókiák számának drasztikus csökkenésével és a ritka kincsnek számító papok központi helyekre koncentrálásával végződött. Az ilyesfajta átalakítás persze – mint tudjuk – mindig nehézségekkel és fájdalmakkal jár. A papok számának csökkenését évek óta részben laikusok (köztük nők) bevonása kompenzálta, ez biztosította a napi működést. De csak részben, mert a katolikus Egyházban a papok felszentelésüktől kezdve

speciális jogosultsággal rendelkeznek az oltári szentség kiszolgálásában, a gyóntatásban, a prédikációban, a közösségek vezetésében, amire a világiak, a hivatalos hittudomány szerint nem törekedhetnek, és nem is remélhetik, hogy egyszer majd elnyerik rá a jogot. És itt nem házasságban élő papokról van szó, és nem női papokról – akik per definitionem papok lennének és ugyanazokkal a jogosítványokkal rendelkeznének, mint a mai férfi és nőtlén papok – hanem olyan világiakról, akiknek lehetővé lehetne tenni és rájuk lehetne bízni a kultikus aktusokat, köztük a legfontosabbat, a pap nélküli misén az oltári szentség kiszolgáltatását. Róma, attól való félelmében, hogy elterjed a pap nélküli mise gondolata, betiltotta az ilyesfajta összejöveteleket.

Szintén betiltotta Róma a teljesen más jellegű, a teljes közösség részvételével zajló kollektív feloldozást, valamint a többnyire kedvező fogadtatásra talált bűnbánó szertartásokat, akár egybekapcsolódtak a bűnök egyéni bevallásával, akár nem. Mindez még II. János Pál idején történt, hogy fenntartsák a bűnök alóli feloldozást kizárólagosan megadni jogosult pap előtti, személyes gyónás kötelező jellegét (és mindezt a gyónási titok megőrzése érdekében, hogy a hivatalos magyarázatot is felidézjük).

Nem kívánjuk részletesen felsorolni itt azokat az egyházszervezeti, teológiai és egyéb indokokat, amelyek intranzigens módon szolgálják az egyszerű hívőkkel szemben a papi személy egyedüli, pótolhatatlan szerepének megőrzését és a szentségek hagyományos rendjének betartását. Azonban még a jóindulatú megfigyelő sem hunyhat szemet a – középkorban kialakult és csak az elmúlt évszázadokban (a tridentinai zsinattól (1545-1563) kezdve) megerősített, egyebekben élénk teológiai vitákat kiváltó és a II. vatikáni zsinat óta kulturális szempontból erősen vitatott – papi státusnak a minden áron való fenntartására irányuló, szinte öngyilkos konzervatív akarat felett. A katolikus Egyház a lélegzondozók (hogy a mai köznyelvben elfogadott elnevezést használjuk) hiánya miatt valóban nagyon komoly gyakorlati nehézségekkel küszködik. Nemcsak a parókiákon, hanem az is-

kolákban, kórházakban, börtönökben sincs elég lelkész, miközben az aktív világi közösségek is a kifáradás jeleit mutatják. A püspökök teljes joggal aggódhatnak és kutathatnak teljes szellemi kincsesárkban valamilyen okos – gyakran azonban ideiglenesnek és bizonytalanul bizonyuló – megoldás, vagy valamiféle fortély után, hogy pótolják a hiányzó lelkészeket.

A római főhatalom (a pápa és a vele dolgozó pápai kúria) kizárja mindenféle reform lehetőségét ezekben a kérdésekben. XVI. Benedek egyetlen intézkedése, amely kifejezetten reformnak nevezhető, ahogy említettem, a latin nyelvű mise visszaállítása a szertartásrendbe. Senki nem gondolhatja komolyan, hogy a katolikus papság státuszának megváltoztatása (a cölibátus feloldása, a papi hivatás gyakorlásának engedélyezése a nőknek stb.) következtében egyik napról a másikra a katolicizmus visszanyerhetné a régi ragyogását Franciaországban és Európában, de legalább az egyszerű katolikus hívők hozzájuthatnának azokhoz a vallási javakhoz, amelyekhez joguk van. Az eseményekkel való sodródásnak és a legcsekélyebb reformok hiányának katasztrofális következményei ellen csak Isten kegyelmében és a Szentlélekben, valamint szebb napok eljövetelében bizakodhatunk. A reformok szükségességét emlegetőket gyakran hitehagyottsággal vádolják. Európa, melynek keresztény gyökereit Róma – a politikai vezetőkhöz címezve – sokat emlegeti, anélkül azonban, hogy bármi módon felvértezné a katolikus híveket olyan eszközökkel, amelyekkel megvédehetnék vagy akár csak emlékeztethetnék is ezekre a gyökerekre, missziós tereppé változik, ahol a püspökök olyan fekete bőrű vagy lengyel papokat hívnak segítségül, akikből ugyanúgy hiányzik a kulturális miliő ismerete, mint a hajdan Afrikában vagy Ázsiában missziót teljesítő európai hittérítőkből. Azzal a különbséggel, hogy a találkozás feltételei akkor teljesen mások voltak.

Anélkül, hogy szembe állítanánk egymással az egyes országok püspökségeit és a római kúriát, meg kell állapítani, hogy bizonyos esetekben az előbbieket értetlenül állnak az utóbbi centra-

lizációs és tekintélyuralmi törekvései előtt. II. János Pál, a nagy missus dominicus, sokszor úgy állította be magát, mint a gondviselés embere, aki végiglátogatja a kontinenseket és a nemzeteket, hogy a megcsonkított vagy befolyásukat veszített helyi Egyházak bátorságot és kitartást meríthessenek tőle, és alkalmanként talpra is állítsa őket. Voltak látványos pillanatok eme látogatások során, azonban akarva-akaratlanul a pápai befolyás megnövekedése és – közvetett módon – a római adminisztráció végletes központosítása lett a következménye ennek a „politikának”. Holott a II. Vatikáni Zsinat a spirituális és adminisztratív hatalom kiegyensúlyozottabbá tételére törekedett a nemzeti püspökségek és püspöki konferenciák javára.

Anélkül, hogy elmerülnénk a téma részleteiben, megjegyezhetjük, hogy a mindenütt jelen lévő, mindenbe beleszóló pápa, éppúgy, mint a mindenütt jelen lévő és mindenbe beleszóló politikai csúcsvezetők, teljes egészében magukra veszik, mind személyükre, mind pedig tisztségükre, az olyan vitatott döntéseikre, hibáikra és baklövéseikre válaszul születő reakciókkal együtt járó erőszakkal járó felelősséget, mint amelyeknek három egymást követő alkalommal a XVI. Benedekkel szembeni, – ugyan nagyon eltérő jellegű – válogatás nélküli és intenzív érzelemnyilvánítások és felzúdulások során tanúi voltunk. És ami talán még súlyosabb: miközben az Egyház üzenetét egyre kevesebben hallják meg, és az mind halkabb is (lett legyen szó gazdasági és szociális kérdésekről vagy az erkölcsös viselkedés témaköréről), a pápai irások a pápa személyes sikerét növelik – így lett nemzetközi best-seller XVI. Benedek Jézusról szóló könyvéből. Az erkölcsi doktrína (a szexuális kapcsolattal, a házasságon kívüli viszonytal és a bioetikai kérdésekkel összefüggő részeiben) ezzel szemben egy teljesen negatív – a pápai beszédekben a tiltást elítélő, a pozitív és értékes aspektusokat pedig elhallgató – médiaszűrő rabságában szenved.

Vajon a beszéd szigora az, ami szüli az ellenállást? Persze, ... a laxista, individualista társadalmakban mindenképpen. Mindazonáltal a fundamentalisták is igényesek híveik erényesség-

gét illetően, és mégis vitathatatlanul sikeresek. Nincsenek persze annyira kirakatban, mint a katolikusok, mégis: hogyan értelmezzük a katolikus Egyház kudarcát ezen a téren? És nemcsak a tartalomról van itt szó, hanem az alapvető szövegek – titkos – kidolgozásáról, absztrakt egyetemességükről, életidegenségükről, és néha arroganciájukról is. Hogyan is lehetne sikeres ez az – ellenvetések megfogalmazására módot nem adó, kizárólag az egyetértő kommentárt meghallgató, és azt a lehető legszélesebb körben terjesztő – felülről lefelé irányuló kommunikáció egy olyan folyamatos és hálózatos információáramlásra épülő világban, mint amilyen a mai? És főként egy olyan időszakban, amikor a mediátorok – a papok, mozgalmak – szerepe nem merül ki többé az üzenet továbbadásában, érthető, hogy a katolicizmus hangja nem hallatszik többé a megszámlálhatatlan mennyiségű üzenet tengernyi áradatában.

Való igaz, hogy nem a katolikus Egyház az egyetlen intézmény, amelyik ebben a cipőben jár. De nem is minden intézmény törekszik arra, hogy neve összekapcsolódjon egy egész világ kultúrájával, vagy akar értelmet adjon e világ lakói életének. Egy olyan Egyház, amely a hatvanas években, a II. vatikáni zsinat óriási fordulatot hozó légkörében azt hirdette magáról, hogy megértette az idők szavát, legalább megkísérelhetné jobban betölteni ezt a szerepet. És mit tapasztalunk ehelyett: megmerevedést, a saját – kockázatos elemeitől teljesen megtisztított – hagyományaira támaszkodva beszél, kinyilatkoztat, megszabja illetékességének határait, és megszabja a vallásgyakorlás mikéntjét. Megkíméli magát attól, hogy az elméleti kérdések eldöntése előtt és álláspontja védelmében meghallgassa a kritikát: hiszen akkor újfent a hívők és a velük szemben álló nem hívők között húzódó világméretű front vonalába helyezkedne. A pápa, aki kezdetben az ész – hit melletti – fontos szerepére emlékeztetve kecsegtetett szép reményekkel, most, mint ahogy azóta észrevehettük, az ész leghagyományosabb felfogását, kisebb változtatásokkal az éppen csak átalakított tomista metafizikához való vissza-

térést tartalmazó filozófiát és teológiát javasol, néhány olyan gondolatöredékkel és eszmével kiegészítve, amelyeket az Egyház a 17. század óta azért mégiscsak magáévá tudott tenni. Miért is ne? A klasszikus tomizmus semmivel sem alávalóbb a legutóbbi idők filozófiáinál! De vajon lehet-e nem venni tudomást arról, hogy ezek mégiscsak megszülettek? Szegény Habermas, a maga „poszt-metafizikai” társadalmával, amelyben hitt, nem aratott nagy sikert a későbbi pápánál! De ismerjük el: az álláspontoknak ez az egymás mellé helyezése a nyilvános vitában megfelel a mai idők szellemének, ahol többé nem vita folyik, hanem mindenki megteszi a maga „hozzájárulását” a vitához: a beszéd beszéddel, a tanúságtétel tanúságtétellel, érvek érvekkel állnak szemben. Nem az észérv csinálja a törvényt, hanem a meggyőződés ereje!

E fejlemények gyakorlati jelentősége az, hogy a vallásukat gyakorló katolikus hívők egyre inkább hajlanak a viszonylagos „tradicionalizmusra”. A számos különbség dacára mindez mindenekelőtt a Szentatya (akik jelezni akarják hűségüket hozzá, jobban szeretik ezt az elnevezést a pápa szónál) által mondottak és kérések feltétlen elfogadásában nyilvánul meg”. Még ha a többség számára a latin miséhez való visszatérés engedélyezése nagyon jó hír is volt, itt valójában nem a tradicionalizmus megnyilvánulásáról van szó, hanem egy jelkép segítségével való visszatérésről a tiszta katolikus identitáshoz, egy elveszettnek, vagy legalábbis kimerülőben lévőnek hitt áhítathoz, a (papság, szerzetesek és apácák szemében) markáns megkülönböztető jegyekhez és a megkülönböztető jegyek köztereken (összejöveteleken, utcai rendezvényeken) való vállalásához, a kritikát nélkülöző (hogy ne mondjuk kizárólag lapos, apologetikus célú) teológiához (kizárva, amennyire lehet, a történeti és kritikai bibliamagyarázatot).

A katolikus Egyház katekizmusa, melyet körülbelül tizenöt évvel ezelőtt adtak ki és nagy könyvsiker lett belőle, egyre inkább hivatkozási alappá válik, azzal kapcsolatban, hogy mit kell gondolni, mondani és csinálni, még az egyébként a részben a tradicionalista körökből rek-

rutálódo, eljövendő papságnak szánt teológiai oktatásban is. A püspökök kinevezési gyakorlata is ezt a tendenciát látszik erősíteni. A mennyiségi visszaesés Európában így egy azonosságában megerősödött, karakteresebb katolicizmusban nyilvánul meg, ami szinte teljes természetességel vonja maga után a régi (a tágabb értelemben vett társadalommal szemben) intranzigens és (antiliberalis, a magán és közéletben egyaránt a katolikus identitásra hagyatkozó) integrista reflexeket. Mindezekből talán azt a következtetést is le lehetne vonni, hogy a II. vatikáni zsinaton használt kifejezés: a földi realitás „autonómiája” baklövés volt, óriási melléfogás. Talán a világos és kinyilvánított azonosság bizonyos időkben szükséges. Talán a II. vatikáni zsinat világra nyitott és testvériséget hangoztató Egyháza csak utópia volt, ködbe vesző álom. Talán a fej és a kapcsolódó részek reformja a katolikus Egyházban lehetetlen egy pápa szilárd – és örült (lásd a XXIII. Jánosról elhangzott véleményeket) – akaratán kívül. Kisebb kiigazítás talán igen, de reform nem lehetséges az Egyházban.

Ugyanakkor azokat, akik joggal sajnálják a II. vatikáni zsinatról való megfélekedést és a katolikus Egyház agglomerációjára (a világhoz való alkalmazkodására), az elfogadhatatlan tanokkal és magatartásokkal való szakításra, a kor szellemének megfelelő kultúrába való beilleszkedésre irányuló törekvés végét, nem árt emlékeztetni azokra a kétértelműségekre, amelyek egyszerre terhelték a zsinat értelmezését, az azt közvetlenül követő vitákat, napjaink teljesen megváltozott kulturális környezetére, és arra a szinte visszajára fordult helyzetre, amelyben a katolikus Egyház az európai szekularizált társadalmakban manapság tevékenykedik. Akkor a katolicizmus nemcsak élő Egyház volt, hanem triumfáló Egyház is. Volt ellensége: a modern ateizmus és a közömbösség. Tudta, hogy honnan jön, hol van és hová tart. A triumfalizmustól az összeomlásig: semmi és senki nem tér könnyen napirendre az „átmenet” felett, amely ráadásul nagyon gyors is volt.

A mai megfoghatatlan, plurális világban számos ellensége és riválisa van az Egyháznak. Szociológiai értelemben véve a katolicizmus

maga is egészen más lett, mint korábban volt. Idézzünk csak két tényre a sokból, amelyek nem bizonyítanak ugyan semmit, de mégis gondolkodásra sarkallnak: egy francia kollektívák és középiskolások körében nemrég végzett felmérés szerint a vallás szóról az iszlám jut az eszükbe. Másfelől, hogyan lehet megfélekedni arról a tényről, legalább Rómában, hogy a katolikus hívők háromnegyede a déli féltekén él? Nem vagyok tisztában vele, hogy milyen súlya van a geostratégiai megfontolásoknak a Vatikánban, de ha a „hadosztályok számát” vesszük figyelembe, és ha ez a szempont döntő jelentőségű, akkor a szekularizált Európa nem tűnik olyan ütőképes hadseregnek, mint amilyenre számítani lehetne. És itt visszaköszön a kérdés: Európa, a kereszténység bölcsője, a vallások múltját vagy jövőjét képviseli?

A katolikus Egyház közelmúltbeli és mai történelmében van egy sajátos nehézség, nevezetesen a katolikus hívőkkel szemben a szexuális élet terén, még pontosabban a fogamzásgátlás kérdésében támasztott morális követelmények problémája. VI. Pál pápa *Humanae vitae* kezdetű enciklikájának megjelenését követően óriási vita támadt ebben a kérdésben. Már a kiadás időpontja (1968. július 25.) sem közömbös. Az Egyház „dekonstrukciója” ekkor már jócskán elindult. Michel Fourcade rámutat, hogy milyen földrengést okozott az enciklika a vezető katolikus értelmiségiek körében és kimutatja, hogy a dekonstrukciónak milyen Róma-ellenes vagy katolikus-ellenes aspektusai voltak, olyannyira, hogy Derrida a "destructio" lutheránus-heideggeri tradíciójával azonosítja azt.

Ugyanakkor a *Humanae vitae* enciklika egyike volt az elhidegülés első jeleinek, és nemcsak általában az egyénektől, hanem bármely társadalmi osztályhoz és bármely kultúrához tartozó katolikusok egy vagy több generációjától, és különösen a legintellektuálisabb, legharcosabb és legfiatalabb rétegektől. Hogyan értsünk meg egy ilyen gyökeres – és az Egyház történetében korszakalkotó jelentőségű – szakítást egy olyan tiltás érdekében, ami úgy tűnik, nem érdemel annyi érzelmi reakciót és verbális erőszakot?

Manapság a fogamzásgátlás kérdését agyonhallgatják, még a gyakorló katolikusok is (több mint 85 százalékuk használ valamilyen fogamzásgátló eszközt, és csak egy elenyésző kisebbség folyamodik a „természetes” módszerhez). Ezzel szemben az abortuszt – nem úgy, mint a közvélemény, amely a mindennapok részévé tette – a katolikusok továbbra is különleges, nem mindennapi, önmagában súlyos eseménynek tekintik (ami nem jelenti azt, hogy elítélik). Akárhogy is, a *Humanae vitae* kezdetű enciklika óta a szexualitás és a gyermeknemzés kérdése a pápai tekintéllyel való szembeszállás, sőt, a katolicizmussal való szakítás, a tudatos szembekerülés terepévé vált – mindenestre úgy tűnik, fontosabb szerepet játszanak az Egyház állásfoglalásai politikai vagy szociális kérdésekben. Emlékeztethetünk rá, hogy paradox módon az Egyház tanítása, azzal, hogy „a szexuális kapcsolat alapvetően tisztátalan jellegére helyezi a hangsúlyt”, hogy „a testiséget a bűnnel párosítja”, a francia forradalom óta okolható az elszakadási törekvésekért. A janzenista gyökerekre visszavezethető prudéria olyan aszketikus elfojtásokat alakított ki, ami nyílt és titkolt elutasításhoz vezet.

Egy másik értelmezés szerint az anya és a gyermek védelmére hivatkozó keményvonalas politika a coitus interruptus favorizálásával a gyermekek számának csökkenését eredményezte. Claude Langlois tanulmánya ennek következményeivel foglalkozik: hogyan fogadott el az Egyház a 19. század első felében, hála egy motivált püspöknek, a pasztorális szempontokat jobban szem előtt tartó, a házaspár és főleg – az egyházi szigor első számú áldozatának számító – nő problémáit inkább figyelembe vevő álláspontot; és hogyan bizonyította következetesen a helyzet jobb megértését. A helyzet azonban ezt követően tovább változott, és XI. Pius *Casti connubii* (1930) kezdetű enciklikájával az Egyház álláspontja még szigorúbbá vált, egészen a *Humanae vitae*-ig. És ez az álláspont mindmáig meghatározó. Mindezt bizonyítja nemcsak az 1968 nyári válság, valamint a mesterséges megtermékenyítés megtiltása 1987-ben II. János Pál *Donum vitae* kezdetű encikliká-

jával, hanem 2009-ben a mesterséges terhesség-megszakításra kényszerülő 9 éves braziliai kislány kiközösítésének botránya is.

Ezek miatt a botránnyok miatt számos hívőt vesztett az Egyház, sokszor véglegesen is, és különösen azért, mert a meghozott döntések a teológusok és a püspökök, valamint a katolikus hívők többségének véleménye ellenére születtek meg.

A hívek rendkívüli esetekben bekövetkező tömeges távozása mellett nyugalmasabb időkben tovább folyik a hívek csendes és lemorzsolódása. Erre utalt François Roustang 1967 óta, amikor a *Harmadik emberről* beszélt, aki nem szakít az Egyházzal, aki nem „épít le” semmit, és mégis szép lassan megszűnik részt venni az Egyház életében. A hívek válságos időkben bekövetkező távozása nyomán kínálkozik annak felvetése, hogy a pápák a teológiai igazság nevében hozott döntéseik meghozatalakor megfélekedtek a pasztorációért viselt felelősségükről, és hozzájárultak a híveik távozásához. Nehéz persze elképzelni, hogy egy pápa felelőtlen döntést hozzon, inkább annak megértésére van szükség, hogy egyetlen személy autoritár döntéshozatali módja elfogadhatatlanná vált egy kulturálisan demokratikus kontextusban: ezek a döntések maguk abszurdnak, és végső soron embertelennek és tarthatatlannak tűnnek az egyszerű hívek szemében egy tudományos kultúrában.

A bűneinkért való kiengesztelés (a gyónás) szentségének felvételére való meghívásban van valami ellentmondás a modern kor autonómiájával, ami a döntéseinkért való felelősség vállalását jelenti, még ha ez a felelősségviselés illuzórikus is. Nem számítva azt, hogy a gyónás intézménye maga is válságban van, és mélyen rejlő – és talán sajnálatos – okoknál fogva sok katolikus hívőnél vesztett a hitelességéből.

A – látszólagos – paradoxon tehát az alábbi: a pápát néha bálványozzák, de nem nagyon hallgatnak rá. Rómában megelégednek a rövid távú sikerrel a közvélemény és a média világában (néhány kisebb vihar kivételével), miközben arra kellene koncentrálni, hogy az urbi et orbi, egyetemesnek szánt üzenet minél több csatornán keresztül jusson el az emberekhez.

Miközben minden eddigénél inkább szaporítani kellene azoknak a csatornáknak a számát, amelyek fogadják és továbbadják a pápa szavait, a csúcson alázatosan megelégednek a rendelkezésre álló eszközökkel, míg a nemzeti és regionális szinteken szolgai módon csak kiszolgálják, ha nem hízelkednek a hierarchia felsőbb szintű képviselőinek.

A katolikus Egyház komolyan felteheti magának a kérdést: a vallásnak és a vallásosságnak a ma gyakran tapasztalt új formái, amelyek mély történeti és teológiai kulturálatlansággal párosulnak, megerősítő hatást gyakorolnak-e rá, vagy még inkább a jelenleg gyógy mód nélküli legyengülését segítik. Mindez azonban aktuálissá teszi nehéz európai helyzetének újbóli megállapítását: az ellenség, hogy sarkosan fogalmazzunk, legalább annyira a hit, mint amennyire a hitetlenség oldalán fedezhető fel. Azok, akik mindenfajta vallásosságra allergiásak, de különösképpen a katolicizmusra, örömeiket lelik a katolicizmus háttérbe szorulásában, mert ez a háttérbe szorulás az ő szemükben történelmi szükségszerűség. A

magunk részéről úgy tekintjük, hogy a katolicizmusnak ez a meggyengülése összekapcsolódik a politika mélyreptülésével, a demokrácia gyengeségével, mint ahogy a világi ember bizonytalanságaival is. Ez utóbbi számára egyszerűbb volt, amikor egy olyan jól látható és intézményesült ellenféllel állt szemben, a maga fényezésével és alkotásaival, mint amilyen a katolikus Egyház. A körvonalazatlan és pontosan definiált határok nélküli, plurális hitvilágban a helyzet bonyolultabb. Egyes politikai kommentátorok mégis arról próbálnak meggyőzni bennünket, hogy a francia politikai élet torzulásai Franciaország még mindig jelenlévő, az árnyékban megbúvó, rossz szellemét alkotó katolikus hagyományára vezethetők vissza. Ez a katolicizmus szerepéről alkotott felfogás egy másik változata. Félő azonban, hogy összességében véve a létező katolicizmus már bejelentett eltűnése negatívabb hatással járna a franciaországi és európai politikára, mint ennek a fantazmagóriák világába tartozó katolicizmusnak a titkos és tartós hatása.

(*L'Esprit*)

E számunk szerzői

Csath Magdolna tanszékvezető egyetemi tanár, Zsámbék
Farkas Péter egyetemi adjunktus, Győr
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapronczay Katalin főkönyvtáros, Budapest

Kőhegyi Bence Budapest
Magyari Beck István professor emeritus, Budapest
Mújdricza Ferenc szociológus, Esztergom
Szigetvári Krisztián műemlék-felügyelő, Pécs

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Magyar Beck István: Közelkép feladatainkról</i>	1
<i>Csath Magdolna: Merre tovább: fenntartható fejlődés vagy növekedés</i>	13

SZÁZADOK

<i>Szigetvári Krisztián: A spanyol értelmiség szerepe Primo de Rivera diktatúrájának idején (2. rész)</i>	30
---	----

MŰHELY

<i>Mújdricza Ferenc: A halál viselete – halálfélelem és társadalmi deviencia</i> . . .	55
<i>Farkas V. Péter: De facto és de jure árfolyamrendszerek</i>	83

KITEKINTŐ

<i>Kőhegyi Bence: Önvédelem, elrettentés vagy államilag támogatott terrorizmus: a 2006-os libanoni háború</i>	96
---	----

NAPLÓ ÉS KRITIKA

<i>Kapronczay Katalin: Kizökkent elmék</i>	116
<i>Kapronczay Károly: Lengyel sorsok – három család története</i>	118

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

<i>Jean-Louis Schlegel: Búcsú a katolicizmustól? (121)</i>	
--	--

KÉPEK

Károlyi András grafikája

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetlenné váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megtevésszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2010-ik évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 25440 Ft helyett 18000 Ft

Fél évre: 12720 Ft helyett 9000 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 18480 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9240 Ft helyett 7000 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 18960 Ft helyett 14000 Ft

Fél évre: 9480 Ft helyett 7000 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 13440 Ft helyett 9000 Ft

Fél évre: 6720 Ft helyett 4500 Ft

Akciónk a 2010-ik évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
- zöldszámon: 06-80-444-444
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- faxon: 06-1-303-3440
- levélben: MP Zrt. Hírlap Üzletág, Budapest 1008.

